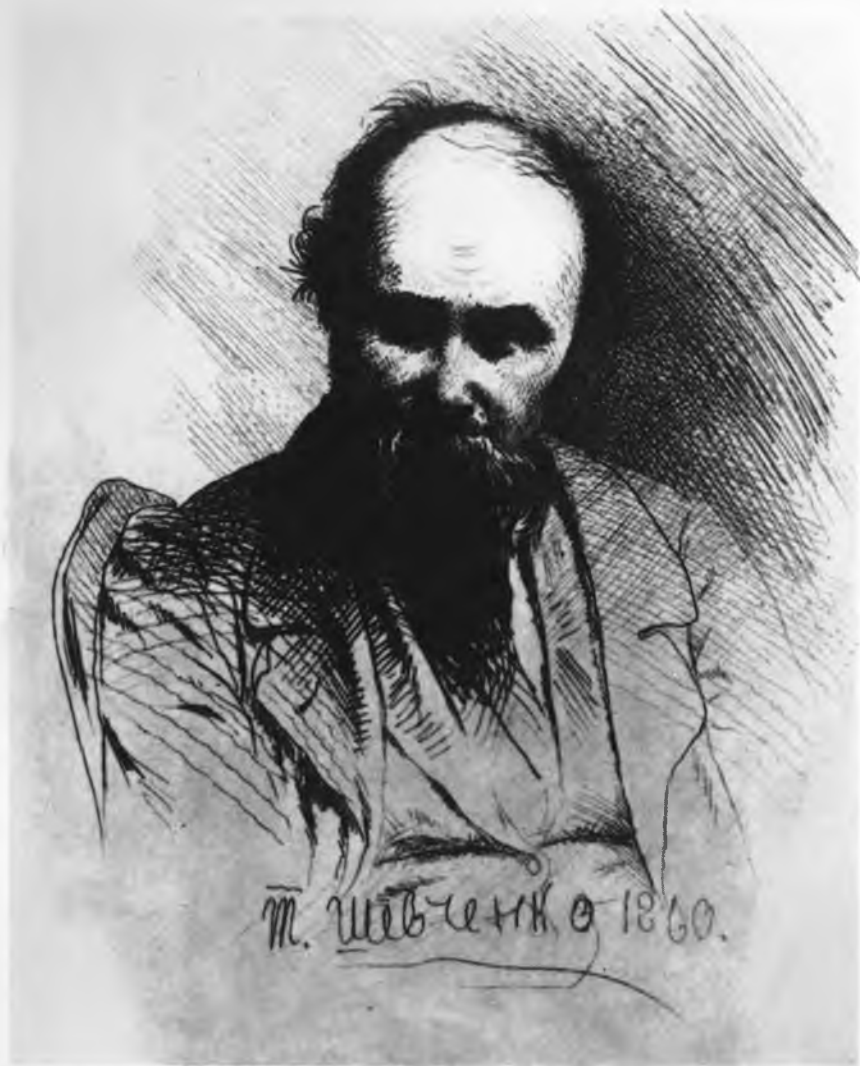

Г. Я. НЕДІЛЬКО

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЖИТТЯ
І ТВОРЧІСТЬ

Г. Я. НЕДІЛЬКО

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЖИТТЯ
І ТВОРЧІСТЬ

КНИГА ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

КИЇВ
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
1988

83.3(2-Укр)1
ББК 83.3Ук 1я 721
Н42

НЕДИЛЬКО Г. Я. Тарас Шевченко: Жизнь и творчество: Книга для учителя.— Киев: Рад. шк., 1988.— 247 с.

В книге освещается жизнь и творчество гениального украинского поэта, художника и мыслителя Тараса Шевченко. Особенно большое внимание уделено раскрытию идейно-художественного содержания произведений, изучение которых предусмотрено школьной программой.

Рассчитана на учителей-словесников, студентов-филологов, всех читателей творчества Тараса Шевченко.

Рецензенты: доктор филологических наук В. Л. Смелянская (Институт литературы АН УРСР, м. Київ), кандидат филологических наук, доцент Винницкого пединститута А. М. Подолинный.

Неділько Г. Я.
Н24 Тарас Шевченко: Життя і творчість: Книга для вчителя.—
К.: Рад. шк., 1988.— 247 с.
ISBN 5—330—00280—X.

У книзі висвітлюється життя і творчість гениального українського поета, художника і мислителя Тараса Шевченка. Особлива увага приділяється розкриттю ідейно-художнього змісту творів, вивчення яких передбачено шкільною програмою.

Розраховано на вчителів-словесників, студентів-філологів, усіх шанувальників творчості Тараса Шевченка.

Н 4306010000—039 КУ — № — 105 — 1988 ББК 83.3Ук 1 я 721
М210(04)—88

ISBN 5—330—00280—X

ВІД АВТОРА

Духовна й матеріальна культура народів створювалася протягом багатьох століть і тисячоліть. В. І. Ленін, Комуністична партія вчать бережно ставитися до класичної спадщини, вміло використовувати всі кращі надбання минулого. У новій редакції Програми КПРС, прийнятої XXVII з'їздом партії, зазначено: «КПРС надає великого значення повнішому і глибшому освоєнню трудящими масами багатств духовної та матеріальної культури, активному прилученню їх до художньої творчості»¹.

Важливою складовою частиною духовної культури є література. Серед її найвидатніших діячів почесне місце належить Т. Г. Шевченкові. Він є основоположником нової української літератури і її революційно-демократичного напрямку, гениальним поетом, художником, визначним мислителем. Своїм полум'яним словом письменник закликав народи до боротьби за соціальне і національне визволення. Могутньо лунав його заклик: «Борітеся — поборете!»

Шевченко був співцем дружби народів, одноступцем російських революційних демократів. Він вірив, що поневолений люд скине з себе ярмо, побудує нове, вільне суспільство, у якому не буде місця гнобителям. Діяльність і творчість поета і художника надихала передових митців, сприяла розвитку демократичної літератури й мистецтва.

Твори Шевченка відіграли велику роль у розвитку революційного руху в країні, широко використовувалися партією більшовиків у революційній пропаганді. Його полум'яні слова звучали у прокламаціях, листівках, у виступах партійних агітаторів.

Закличне слово Шевченка допомагало боротися проти царату, відстоювати завоювання Великого Жовтня у роки громадянської війни, відбудовувати народне господарство в часи перших п'ятирічок, захищати священні рубежі Країни Рад у роки Великої Вітчизняної війни. Разом з нами Кобзар крокує в майбуття. Поезія Шевченка відома на всіх континентах.

«Світова слава Шевченкова, — як сказав О. Гончар, — зростає й шириться разом зі славою його народу, разом із зростанням ролі

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— Київ, 1986.— С. 201.

й престижу нової, соціалістичної України, зростанням сили й міжнародного авторитету нашої Радянської Вітчизни. Шевченко живе в усіх гуманістичних устремліннях рівноправної сім'ї радянських народів, які під прапорами партії Леніна прокладають новітні шляхи людству і серед розбурханості нашої тривожної епохи упевнено очолюють на планеті велетенську боротьбу за справу миру й прогресу»¹.

Творчість Шевченка займає значне місце у програмі середньої школи і дає багатий матеріал для естетичного і морально-етичного виховання молоді нашого соціалістичного суспільства. Його поезія вчить любити свій народ, свою Вітчизну, з повагою ставитися до інших народів, співчувати поневоленим, які ведуть боротьбу за своє визволення.

У своїй книжці автор намагався виходити з потреб школи. Цим зумовлені її композиція, підбір і виклад матеріалу. Хоча основна мета посібника — допомогти вчителю в підготовці до уроків, його матеріал може знадобитися і в позакласній та позашкільній роботі.

¹ Гончар О. Письменницькі роздуми.— Київ, 1980.— С. 28.

ДИТИНСТВО ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ (1814—1837)

(25 лютого (9 березня н. ст.) 1814 р. в Моринцях Звенигородського повіту Київської губернії (нині Звенигородський район Черкаської області) в сім'ї кріпаків Григорія Івановича Шевченка та його дружини Катерини Якимівни з роду Бойків, що належали магнату генерал-лейтенанту Василю Васильовичу Енгельгардту, народився син. Його назвали Тарасом. Енгельгардт володів майже 18 тисячами кріпаків чоловічої статі. Тільки на Київщині йому належало понад вісім тисяч душ. До володінь Енгельгардта належали також села Моринці і Кирилівка, де проходило дитинство малого Тараса.

Сім'я Григорія Івановича жила спочатку в Кирилівці, звідки був родом батько, у хаті діда Івана. Тут народилися Тарасові сестри Катерина і Марія (Марія померла у дворічному віці). Сім'я була велика, а хата, в якій вони жили, мала, тому Григорій Іванович 1810 р. переїздить в село Моринці, звідки походила його дружина, і оселяється в хаті кріпака Колесника (його ще називали Копієм за бунтарську діяльність), котрий перебував на засланні в Сибіру. У Моринцях народився і старший брат Тараса Микита.

1815 р. із заслання повернувся Колесник (Копій), і сім'я Шевченків переїздить знову в Кирилівку. Живе спочатку в діда Івана, а потім в окремій хаті. У Кирилівці народилися сестри майбутнього поета — Ярина, Марія та брат Йосип.

Село Кирилівка розкинулося в мальовничому куточку України. Садиба, в якій минули дитячі роки Шевченка, згадується в повісті «Княгиня»: «И вот стоит передо мною наша бедная, старая белая хата, с потемневшею соломенною крышею и черным дымарем, а около хаты на прычилку яблуня с краснобокими яблоками, а вокруг яблуня цветник, любимец моей незабвенной сестры, моей терпеливой, моей нежной няньки! А у ворот стоит старая развесистая верба с засохшею верхушкою, а за вербою стоит клуня, окруженная стогами жита, пшеницы и разного, всякого хлеба; а за клунею, по косогору, пойдет уже сад. Да какой сад!.. густой, темный, тихий... А за садом левада, а за левадою долина, а в долине тихий, едва журчащий ручей, уставленный вербами и калиною и окутанный широколиственными, темными, зелеными лопухами...»¹.

¹ Шевченко Т. Повне збр. творів: У 6 т.— Київ, 1963—1964.— Т. 3.— С. 175. Усі цитування подаємо за цим виданням.

Миллий Тарас зростав допитливим хлопчиком. Він любив слухати розповіді свого діда (свідка, а може, й учасника Коліївщини), які закарбувалися в його пам'яті на все життя. Пізніше Шевченко напише в поемі «Гайдамаки»:

Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізняк, Гонга ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сіяли.
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.

Хлопчика цікавила розповідь старих людей про стовпи, на яких начебто тримається земля. Вони стоять там, де заходить сонце. Про те, як Тарас, шукаючи ці стовпи, заблудився і як чумаки привезли його в рідне село, розповідається у згаданій повісті «Княгиня». З особливим хвилюванням чекала брата старша сестра Катерина. Коли ж Тарас повернувся, її радості не було меж: «— Прыйшов! прыйшов! — и, подбежав ко мне, схватила меня на руки, понесла через двор и посадила в кружок вечерять, сказавши: — Сидай вечерять, прибуду!»

Катерина любила свого меншого брата і фактично була його нянькою, ніжною, ласкавою.

Коли Тарас трохи підріс, батько, якому доводилося чумакувати та возити в Одесу чи Київ панську пшеницю, іноді брав з собою і його. Зважаючи на допитливий характер сина, батько вирішив віддати його в науку. Восьмирічним Тарас став учнем кирилівського дячка-вчителя Павла Рубана, якого називали Совгирем. Наука була тяжкою. За два роки пройдено «Грама́тку, Ч а с л о в е ц и на к о н е ц П с а л т ы р ь».

Невдовзі Тараса спіткало велике горе. Коли йому було дев'ять років, знесилена тяжкою працею, на сороковому році життя, померла мати. Про неї пізніше поет напише:

Там матір добрую мою,
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.

З дітьми залишився батько. Менших доглядала Катерина. Після одруження з кріпаком Антоном Красицьким вона переїхала в село Зелена Діброва.

Тепер дітей нікому було доглядати. Батько змушений був одружитися вдруге. Мачуха (Оксана Терещенко, в якій було троє дітей) сиріт не злюбила. Їхнє життя стало нестерпним. Особливо перепадало Тарасові.

Біограф Шевченка М. К. Чалий розповідає: «Мачуха, не злюбивши Тараса за його скритний і впертий норов, аби не був перед очима, доручала йому влітку пасти телят і свиней на околицях Кирилівки і Тарасівки. Поля навколо цих сіл не зовсім рівні: сте-

пову далечінь заступають високі могили, яких у Звенигородському повіті взагалі дуже багато:

Високії ті могили
стоять та сумують...

З куснем сухого хліба хлопчик проводив цілі дні у полі. Улюбленим його місцем для відпочинку у велику спеку була одна з таких могил. Він часто сидів під нею і бездумно дивився в далечінь. Відомо, як ці перші враження дитинства відбилися в кращих творах поета в пору його зрілості:

Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тільки мріє...¹

Щоб не бути перед очима лихої мачухи, хлопчик-сирота часто втікав в інше село, до сестри Катерини, де до нього ставилися зі співчуттям.

Скоро Тараса спіткало нове горе. 1825 року помер батько. Життя круглого сироти стало ще тяжчим. Про це свідчить хоча б такий випадок. У солдата, що стояв на посту в хаті Шевченків, вкрадено гроші (як пізніше виявилось, їх вкрав син мачухи). Звинуватили ж і жорстоко покарали невинного Тараса. І беззахисному сироті не раз доводилося ховатися у бур'янах, куди йому приносила їсти молодша сестра Ярина.

Деякий час Тарас живе у дядька Павла, який став опікуном сиріт. Це була сувора людина. У нього малому доводилося пасти свині, працювати разом із наймитами у господарстві. Тарас не витримав такого життя і перейшов до кирилівського дяка Петра Богорського. Про перебування в цього дяка Шевченко згадає в автобіографії: «Дьячок, убевдившись в досужестве своего школяра-попы х а ч а, посылал его вместо себя читать Псалтырь по усопших крепостных душах, за что и платил ему десятую копейку jako поощрение». Життя у Богорського було напівгоłodним. Коли ж Шевченко терпіти більше не зміг, він одного разу, як вчитель був мертвецьки п'яний, висік його різками, наскільки вистачило дитячих сил. Це була розплата за всі злигодні.

Після цього Тарас тікає у Лисянку до дякона-живописця. Тут йому довелося великими відрами носити воду із річки Тікич і розтирати фарбу. Не витримав хлопчик і цього вчителя. На четвертий день утік у село Тарасівку до дяка-маляра, який славився зображенням великомученика Микити та Івана-воїна. Тарас мав намір витерпіти всі муки науки, щоб тільки навчитися малювати. Але дяк-маляр, подивившись на ліву руку, відмовив Тарасові, «не находя в нем таланта не только к малярству или шевству, ниже к бондарству».

Втративши будь-яку надію стати маляром, Шевченко повертається до Кирилівки і пасе громадську череду. Він подружив з

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— Київ, 1962.— С. 48.

Оксаною Коваленко. Хата її батьків стояла поблизу Шевченкової. Оксану поет пізніше згадає в поезії «N.N.» (Мені тринадцятий мишло...»). Їй присвятив поему «Мар'яна-черниця», в якій писав:

Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива!
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту.
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять.

Про Оксану поет напише і у вірші «Ми вкупочці колись росли...», у якому вона введена покриткою. Тут поет узагальнив долю багатьох нещасливих дівчат. Що ж до Оксани, то вона покриткою не була. Як свідчать документи, Оксана у січні 1840 р. вийшла заміж за кріпака з села Пединівки К. М. Сороку. 1843 р., коли Шевченко приїздив у Кирилівку, вона жила сім'єю у тім же селі, мала двох дочок¹.

У 1827 році Шевченко наймував у кирилівського священника Григорія Кошиця. Виконував різні роботи — мив посуд, топив грубки, доглядав коней, був візником. «У вільні години, — згадує знайомий Шевченка Ф. Лобода (Ф. Лебединцев), — малював вуглиною на коморі й стайні півнів, людей, церкву і навіть київську дзвіницю»² — У Тараса була пристрасть до малювання. Його родич В. Шевченко розповідає, що у Тарасового товариша по школі Гончаренка були «поприкріплювані у хаті на стінах малюнки Тараса Грушівського: то були коні і москалі (солдати.— Г. Н.), мальовані на грубому, сірому папері»³.

З ранніх років Шевченко цікавився народною творчістю. Він любив слухати чумацькі ліричні пісні про народну долю, які співали батько, мати й сестри. Сам часто наспівував їх. Пісні мали на майбутнього поета сильний вплив. Вони були одним із основних джерел формування Шевченка як письменника.

Тарас у дяків навчився читати й писати, захопився художньою літературою. У вірші «А. О. Козачковському» він засвідчив, що в дитинстві переписував твори Г. Сковороди. Очевидно, це були поезії, бо малий Тарас їх «виспівував та плакав». Згадує Шевченко псалму «Три царі со дари». Цей вислів зустрічається у цілій низці різдвяних віршів про трьох царів, що принесли дари новонародженому Христу. Міг Шевченко ще в ранньому віці читати й «Енеїду» І. Котляревського та народні пісні, які друкувалися у російських пісенниках, а також у збірках М. Цертелєва і М. Максимовича.

Ще в дитинстві Шевченко, можливо, і сам пробував писати, адже в поезії «А. О. Козачковському» він говорить:

¹ Див.: Жур П. В. Коваленко Оксана Степанівна // Шевченківський словник: У 2 т. — Київ, 1976. — Т. 1. — С. 305—306.

² Спогади про Тараса Шевченка. — С. 41.

³ Там же. — С. 27.

І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись,

Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.

Здібності Тараса помітив ще його батько. Перед смертю він заявив: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба, він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе»¹.

Після смерті батька Тарас деякий час живе у брата Микити, допомагає йому у господарстві. Та мрія знайти собі вчителя малювання не покидає його. У селі Хлипнівці був відомий в окрузі маляр, який побачив нахил малого до малювання, але оскільки Тарасові вже було 14 років, зажадав від нього дозволу поміщика на навчання. Шевченко йде у Вільшану до управителя маєтків, який у цей час набирав челядь для молодого пана Павла Енгельгардта — позашлюбного сина В. В. Енгельгардта, що недавно помер. Та замість дозволу навчатися Тарас потрапляє спочатку на кухню кухарчуком, а потім кімнатним козачком.

У Вільно. Восени 1829 р. разом з обслугою П. Енгельгардта Шевченко виїздить до м. Вільно, куди пана призначили на службу. Майбутній поет на довгі роки залишає рідний край.

Шлях до Вільно пролягав через Київ, Чернігів, Жлобин, Бобруйськ, Мінськ. У повісті «Музикант» Шевченко писав про надзвичайні злидні в Білорусії, називаючи її країною постійного голоду. Бідність цього краю справила на вразливого юнака гнітюче враження.

У Вільно Енгельгардт служив ад'ютантом військового губернатора. Пан був черствою людиною, жорстоко ставився до своїх підлеглих, знущався з козачка. Про один такий нелюдський випадок Шевченко згадує в автобіографії. Ввечері 6 грудня 1829 р. пан і пані поїхали на бал. Тарасові захотілося малювати. Він вибрав з картин, які були в помешканні пана, козака Платова і «принявся благоговейно-тщательно копіювати. Уже дошел до маленьких козачков, гарцюющих около джужих копыт коня козака Платова, как растворилась дверь, пан и пани возвратились с балу. Пан с остервенением выдрал его за уши, надавал пощечин за то, дескать, что он мог не только дом, город сжечь. На другой день пан велел кучеру Сидорке выпороть его хорошенько, что и было исполнено сугубо».

Та помітивши нахил козачка до малювання, Енгельгардт вирішив зробити із нього кімнатного художника і віддав у науку. Хто був у Вільно вчителем Шевченка живопису, точних даних немає. Не виключена можливість, що Тарас навчався у професора Віленського університету Яна Рустема (Рустемаса). Його поради щодо малювання пізніше Шевченко згадує у листі до Бр. Залеського від 10 лютого 1855 р.

Під час навчання Тарас мав змогу часто бувати в місті, ознайомлюватися з архітектурою, природою. Тут він зустрівся з

¹ Спогади про Тараса Шевченка. — С. 22—23.

швачкою Ядвігою Гусиковською (пестливо її називали Дзюнею), покохав цю польську дівчину. Але вона була вільною, не закріпаченою, а Шевченко кріпак. Різниця у їхньому соціальному становищі породила в юнака глибокі роздуми про тяжку долю кріпаків. «Я в первый раз пришел тогда к мысли, отчего и нам, несчастным крепачкам, не быть такими же людьми, как и прочие свободные сословия?»¹, — з гіркою зізнається Т. Шевченко І. Сошенкові.

У листопаді 1830 р. почалось польське повстання. Енгельгардт, як російський офіцер, виїхав до Петербурга, куди прибув у лютому 1831 р. Панська челядь ще затримувалася на деякий час у Вільно. У місті, де було чимало поляків, поширювалися прокламації польською, російською і українською мовами, які міг читати Шевченко.

Хоч поет і не довго був у Вільно, але перебування у ньому залишило глибокий слід. У поезії «У Вільні, городі преславнім...» він згадує університет, Остру браму, замок Любськ, річку Вілію (Неріс), передмістя Закрет. У листі до Бр. Залеського від 10—15 лютого 1857 р. Шевченко пише: «Вільно так же дорого по воспоминанням моему сердцу, как и твоему», а в щоденнику 5 вересня 1857 р. він занотовує «Во сне видел церковь святых Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую». Зустріч з польською дівчиною Тарас Шевченко згадував і пізніше.

У Петербурзі. З певним життєвим досвідом наприкінці лютого (або на початку березня) 1831 р. сімнадцятирічний Шевченко прибув до столичного міста Росії — Петербурга. За плечима безрадісне дитинство, навчання у дяків-деспотів, важка праця. Тарас мав нахил до малювання, але становище кріпака не давало йому змоги віддатися улюбленій справі.

У 1832 р. Енгельгардт законтрактував Шевченка на чотири роки «разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширияеву». В. Г. Ширияев походив з кріпаків, був відпущений на волю і записався у Петербурзький ремісничий цех. Він став одним із відомих на той час у столиці майстрів декоративного розпису. Артіль Ширияєва доручено було оздоблення приміщень сенату і синоду. 1836 р. артіль розписувала театр у Петербурзі. В розписах брав участь і Шевченко. Це розширювало його кругозір, давало можливість бувати у багатьох митців — скульпторів, архітекторів, художників, сприяло виробленню в юнака професійних навичок, естетичних смаків.

Ширияєв мав чималу бібліотеку, організовував вечори, на яких читалися і обговорювалися літературні і живописні твори. Про один із таких вечорів розповідає вихованець Академії мистецтв І. Зайцев: «Я нерідко бував у Ширияєва, і ми розмовляли вечорами, іноді я в нього читав і декламував твори Пушкіна і Жуковського. В цей час у сусідній кімнаті, біля розчинених дверей, зав-

жди стояли двоє хлопчиків, років шістнадцяти-сімнадцяти, учні хазяїна, які були в нього на побігеньках, розтирали фарби і малювали потроху, поки вчитель не дозволив їм відвідувати академічні класи. Все, що я читав, хлопчики слухали дуже уважно. Чому ж, запитають мене добрі люди, я розповідаю так докладно про якихось хлопчиків? Тому, відповім я, що один з них став згодом улюбленим малоросійським поетом, — то був Тарас Шевченко»¹.

Важливою подією в житті майбутнього поета було його знайомство з Іваном Сошенком — земляком з Богуслава. Навчався він в Академії мистецтв у Венеціанова і Єгорова. Дружні взаємини між ними збереглися на все життя. В автобіографії Шевченко записав, що він із Сошенком «до сих пор (1860 р.— Г. Н.) в самых искренних братских отношениях».

Коли і як відбулося їхнє знайомство, вони розповідають по-різному. Шевченко цю зустріч описав у повісті «Художник». Але ж у літературному творі можливі і домисли і певні часові зміщення. Шевченко, як вважають автори наукової біографії поета, для цього епізоду повісті використав зустріч Штернберга з художником-пейзажистом М. Лебедевим, — а потім цю версію переніс у свою автобіографію².

Сошенко, який перший по-справжньому оцінив художній талант Шевченка, розповідав своєму новому другові про Академію мистецтв, про діячів культури. Про свого земляка Сошенко розказав Є. П. Гребінці. Письменника схвилювала доля обдарованого юнака. Євген Павлович часто запрошував Шевченка до себе в гості, давав йому читати книжки, зокрема «Енеїду» І. Котляревського, повісті Г. Квітки-Основ'яненка, збірки пісень М. Максимовича, свої твори.

Сошенко познайомив Шевченка з А. Мокрицьким, який нещодавно закінчив Ніжинський лицей, де навчався в один час з М. Гоголем, Є. Гребінкою, О. Данилевським, П. Мартосом та ін. Очевидно, А. Мокрицький та Є. Гребінка познайомили Тараса Григоровича з конференц-секретарем Академії мистецтв В. І. Григоровичем.

Важливу роль у житті Шевченка відіграло його знайомство з художниками К. Брюлловим, О. Венеціановим, поетом В. Жуковським та іншими видатними діячами культури.

Робота у Ширияєва, знайомство з Сошенком та іншими художниками сприяли поглибленню Тарасових знань з теорії мистецтв і удосконаленню техніки малювання. Ним зацікавилася Товариство заохочення художників. У лютому 1837 р. у постанові цього товариства зазначено, що в Шевченка тяжке матеріальне становище. Товариство видало молодому художнику грошову допомогу, дозволило відвідувати навчальні класи.

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 59.

² Див.: Т. Г. Шевченко: Біографія / В. С. Бородин, Є. П. Кирялюк, В. Л. Смілянська та ін.— Київ, 1984.— С. 40.

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 51.

Незважаючи на зайнятість роботою у Ширяєва, Тарас багато малює. Він створює портрети Є. Гребінки, невідомої жінки, поміщика Енгельгардта, малюнки «Смерть Лукреції», «Смерть Віргінії», «Смерть Богдана Хмельницького» та ін.

Та Шевченка вабило не лише малярство. В автобіографії є згадка, що там, у Літньому саду, він почав «делать этюды в стихотворном искусстве». Про те, що Шевченко писав вірші ще кріпаком, є свідчення А. Мокрицького та І. Панаєва.

Крім балади «Причинна», на думку В. Бородіна, Шевченко до викупу з кріпацтва написав і поезію «Нудно мені, тяжко — що маю робити?», виявлену дослідником у рукописній збірці І. П. Левченка (1861)¹.

У колі передових діячів російської і української культури зароджується думка про викуп талановитого кріпака. Активну участь у цьому взяв А. Мокрицький. У щоденнику 18 березня 1837 р. він зробив такий запис: «Коли всі розійшлися, я залишився один, розповідав Брюллову про Шевченка, намагався спонукати його на добре діло, і, здається, це буде єдиний засіб — через Брюллова звільнити його від тяжких, ненависних кайданів рабства. Легко сказати! Людина з талантом страждає в неволі з примхи грубого пана!»².

У квітні 1837 р. К. Брюллов створює портрет В. Жуковського, який був розіграний у лотереї, і за 2500 крб., одержані за портрет, Тараса Шевченка викупили з кріпацтва. У відпускній говорилося, що Шевченко вільний, що до нього не мають більше ніякого відношення ні пан Енгельгардт, ні його спадкоємці. Колишній кріпак тепер може обирати собі такий спосіб життя, який побажає³.

Відпускна Шевченкові вручена 25 квітня 1838 р. В. Жуковським на квартирі К. Брюллова в присутності М. Вієльгорського і А. Мокрицького. Про те, як Тарас Григорович сприйняв звістку про волю, Сошенко розповідав Чалому: «Одержавши від Пешехонова роботу — намалювати чотирьох євангелістів, я сидів у квартирі й старанно працював. Це було наприкінці квітня... В нашому холодному Петербурзі запахло весною. Я відчинив вікно, яке було урівень з тротуаром. Раптом до моєї кімнати через вікно вскакує Тарас, перевертає мого євангеліста, мало не збивши мене з ніг, кидається мені на ший і кричить: «Воля! Воля!» — «Чи не здурів ти, Тарасе?» А він все стрибає і кричить: «Воля! Воля!» Зрозумівши, у чому річ, я вже й сам почав душити його в обіймах і цілувати. Сцена ця скінчилася тим, що ми обидва розплакалися, мов діти»⁴.

¹ Див.: Бородин В. С. До вивчення ранньої творчості Шевченка // Збірник праць дванадцяті наукової шевченківської конференції. — Київ, 1964. — С. 91—106.

² Спогади про Тараса Шевченка. — С. 60.

³ Див.: Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814—1861. — Київ, 1982. — С. 13.

⁴ Спогади про Тараса Шевченка. — С. 55.

В Академії мистецтв. Ще до звільнення з кріпацтва Шевченко відвідував класи Академії мистецтв. Тепер же він був офіційно зарахований «стороннім учнем». Правила академії передбачали навчання академістів, яких набирали за рекомендаціями визначних фахівців із тих, що навчалися в гімназіях чи інших навчальних закладах, і сторонніх учнів, які з тих чи інших причин не мали систематичної освіти. У навчальній програмі, в правах і обов'язках між ними не було ніякої різниці.

У час навчання Шевченка в Академії мистецтв посилюється розклад феодально-кріпосницької системи, розвивається капіталізм, наростає антифеодальний виступ селян. Будь-який прояв вільної думки жорстоко переслідувався властями. На шляху розвитку демократичної літератури стояла цензура. Але ніякі перешкоди не змогли зупинити прогресу культурного життя країни. В російській літературі виступили О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Гоголь, які критикували тогочасну дійсність. Їхня творчість протистояла реакції, діячі якої проповідували теорію чистого мистецтва, захищали самодержавство.

Боротьба між прогресивно настроєними митцями і консервативними силами велася і в Академії мистецтв. К. Брюллов, який навесні 1836 р. повернувся з Італії до Петербурга, вніс живий струмінь у життя академії. Його картина «Останній день Помпеї» сколихнула художню громадськість. Авторитет Брюллова був колосальним. Він визначав шлях розвитку мистецтва від класицизму до романтизму і реалізму. Художник мав великий вплив на Шевченка, який тепер з великою жадобою слухав лекції в академії, багато читав, користувався бібліотекою Брюллова. Український митець швидко здобував знання. Шевченко став одним із улюблених учнів Брюллова. Про зміни, що сталися в його житті в цей час, Шевченко згадував пізніше: «Самому тепер не вериться, а дійствительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств... Я пользовался наставлениями и дружеской доверенностью величайших художников в мире...» Тепер Тарас Григорович познайомився з багатьма учнями свого вчителя і наставника К. Брюллова: О. Агінім — визначним майстром реалістичної книжної ілюстрації, Г. Михайловим — автором жанрових картин і портретів та іншими художниками.

Особливо близько Шевченко зійшовся з художником Василем Штернбергом. Познайомилися вони 1838 р., коли Штернберг повернувся з України. Деякий час вони жили на одній квартирі. Штернберг намалював кілька портретів свого друга, жанрових рисунків («Замість чаю ми побрилися» та ін.).

Сошенко, як старший і досвідченіший на той час художник, допомагав Шевченкові порадами, настановами. Водночас він докоряв Тарасу Григоровичу за те, що той недостатньо приділяє

уваги живопису, пише вірші, відвідує театр, виставки, музеї. Це, на думку Сошенка, йшло на шкоду Шевченкові-живописцю.

Навчання Шевченка проходило успішно. У січні 1839 р. його зарахували пансіонером Товариства заохочення художників.

Успіхи Тараса відзначала рада Академії мистецтв. У квітні того ж 1839 р. на річних іспитах його нагородили срібною медаллю 2-го ступеня за малюнок з натури. Через рік за першу картину олійними фарбами «Хлопчик-жебрак дає хліб собаці» Шевченко одержав другу срібну медаль того ж ступеня. У вересні 1841 р. за картину «Циганка-ворожка» Шевченка нагородили третьою срібною медаллю другого ступеня.

З-під руки Шевченка в цей час виходять малюнки («Козацький бенкет», 1838; «Натурщиця», 1840), низка портретів, серед них М. О. Луніна (двоюрідного брата декабриста М. С. Луніна, 1838), живописця-баталіста О. Коцебу (1843), автопортрет (1839—1840), портрет невідомого (1837—1838) та ін.

Шевченко ілюструє чимало художніх творів. Одними з перших були ілюстрації до оповідань Г. Квітки-Основ'яненка «Знахарь» (1841), М. Надеждіна «Сила волі» (1841). Молодого митця приваблюють твори О. Пушкіна, М. Гоголя. За їх мотивами він намалював «Марію» (1840, до поеми «Полтава»), «Зустріч Тараса Бульби з синами» (1842, до повісті «Тарас Бульба»). Шевченко виступає ілюстратором книжок М. Полевого про видатних російських полководців.

Художні твори Шевченка, писала тогочасна критика, відзначаються оригінальністю і правдивим зображенням дійсності.

Шевченко навчався в Академії мистецтв під керівництвом визначних митців. Перед ним розкривалася блискуча кар'єра художника. Вже на початку навчання як художник мав чималі здобутки. Про це свідчать три нагороди. Та згодом Тарас Григорович поступово відходить від академічної тематики і приділяє більше уваги темам із життя народу. Одночасно митця захоплює літературна творчість. Згадуючи навчання в Академії мистецтв, працю в майстерні Брюллова, він записує в щоденнику:

«И что же я делал? Чем занимался я в этом святилище? Странно подумать. Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его (Брюллова.— Г. Н.) — дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи наднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести. Признание, и ничего больше».

Літературне оточення. Життя в Петербурзі, де зосереджувалися не тільки російські, а й українські літературні сили, сприяло роз-

витку таланту Шевченка. До його послуг бібліотеки Є. Гребінки, К. Брюллова. Тарас Григорович багато читає, часто відвідує театр, де має змогу іноді бачити й українські п'єси (відомо, що в Петербурзі Є. Гребінка ставив п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка»).

Діячі літератури й мистецтва нерідко влаштовували у себе вечори. Одним із гостинних літераторів того часу був Гребінка. Вечори у нього проходили скромно, без пишних промов і багатих пригощань.

Тут йшла мова про літературні новини, співалися українські народні пісні. На цих вечорах майже завжди бував Шевченко. Відвідував Шевченко і вечори в інших літераторів. Редактор «Художественной газеты», поет і перекладач О. Струговщиков, згадує, що у нього на вечорі 27 квітня 1840 р. були присутні композитор М. Глінка, поет, драматург і критик Н. Кукольник, письменник і композитор В. Одоєвський, тодішній учень Академії мистецтв М. Рамазанов, видатний артист-комік І. Сосницький та багато інших митців. На цьому вечорі були також Т. Шевченко і В. Белінський.

У щоденнику М. Маркевича (поета, етнографа-музиканта, автора п'ятитомної «Історії Малоросії») розповідається про вечори, на яких бував Шевченко, згадується багато культурних діячів. Тут і О. Нікітенко — професор російської словесності; П. Корсаков — поет, перекладач, цензор; М. Полевой — письменник, журналіст, критик; М. Греч — філолог, письменник і журналіст та ін.

У близьких стосунках Шевченко був з російським і українським математиком, членом Петербурзької академії наук та багатьох іноземних академій М. В. Остроградським, який перебував під наглядом поліції. Тарас Григорович згадує його у повісті «Художник». З Остроградським Шевченко зустрічався і після повернення із заслання.

Уже цей, далеко не повний перелік осіб, з якими зустрічався Шевченко, свідчить про широке і різноманітне коло знайомих митця. Все це не могло не впливати на вироблення його поглядів як поета, художника, мислителя.

Перші твори, «Кобзар». У кінці 30-х років Гребінка домовився з А. Краєвським про видання українських літературних збірників («Литературных прибавлений») як додатку до «Отечественных записок». Збірники мали виходити чотири рази на рік українською мовою. Про це Гребінка повідомляв Г. Квітку-Основ'яненка у листі від 14 вересня 1838 р. Для збірника Шевченко передав Гребінці кілька творів: баладу «Причинна», поезії «Вітре буйний...», «На вічну пам'ять Котляревському», «Тече вода в синє море...», а також, очевидно, пізніше — перший розділ поеми «Гайдамаки» — «Галайда».

Не одержавши дозволу на видання «Литературных прибавлений», Гребінка опублікував зібрані твори в альманасі «Ластівка», який вийшов у 1841 р. Крім поезій Т. Шевченка, в ньому були надруковані також твори Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребін-

ки, Л. Боровиковського, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського та інших письменників.

Перші твори Шевченка високо оцінив Гребінка. В листі до Квітки-Основ'яненка від 18 листопада 1838 р. він писав: «А ще тут є у мене один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдар руками об поли! Він мені дав гарних стихів на «Збірник»¹. Отже, першим, хто помітив у Шевченка поетичний талант, був український поет Є. Гребінка. Він залучив молодого майстра слова до участі в редагуванні збірника «Ластівка»»

В той час, коли справа з виданням альманаху «Ластівка» дещо затягувалася, Шевченко наступні свої твори об'єднав у збірку «Кобзар». У виданні збірки знову ж таки активну участь взяв Гребінка. Саме він попередньо одержав дозвіл на друкування книжки Шевченка, а потім офіційно подав її до цензурного комітету². Дозвіл на випуск у світ «Кобзаря» Корсаков підписав 18 квітня 1840 року. У «Кобзарі» було вміщено вісім творів: «Думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Пізніше назва «Кобзар» стала традиційною для всієї поетичної творчості Шевченка.

«Кобзар» Шевченка знаменував собою початок нового, вищого періоду в історії української літератури. У ньому поет по-новому підійшов до зображення життя українського народу, його сучасного і минулого. З нечуваною раніше силою зазвучало українське поетичне слово. Про «Кобзар» Шевченка І. Франко писав: «Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої холодної води, заяснила невідомою досі в українським письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову»³.

«Кобзар» прихильно зустріла прогресивна громадськість України і Росії. В пресі з'явилося сім рецензій на першу збірку Шевченка. Журнал «Отечественные записки», відділом критики і бібліографії якого завідував В. Белінський, відзначив, що вірші Шевченка «найближчі до так званих народних пісень: в них немає штучності, ви їх легко приймете за народні пісні та легенди малоросіян: це одне вже багато говорить на їх користь»⁴. У рецензії говорилося, що поезія Шевченка — це голос сильної, поетичної душі. Журнал виступив на захист українського художнього слова, на захист права українського народу творити свою національну культуру.

«Литературная газета», яка на початку 40-х років XIX ст. була близькою до «Отечественных записок», 4 травня 1840 р. також

¹ Гребінка Є. П. Твори: В 3 т.— Київ, 1981.— Т. 3.— С. 594—595.

² Див.: Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.— Київ, 1969.— С. 11—20.

³ Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Київ, 1976—1986.— Т. 41.— С. 276.

⁴ Світова велич Шевченка: 36 матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка: В 3 т.— Київ, 1964.— Т. 1.— С. 43.

позитивно оцінила вихід «Кобзаря»; радила прочитати його всім любителям української культури; відзначила, що в творах Шевченка багато вогню, глибокого почуття, що в них дихає любов до вітчизни; в авторові цих поезій відчувається невідомий талант.

Відгуки на «Кобзар» були вміщені також в інших літературних органах. Коротку рецензію опублікував журнал «Современник». Часопис «Маяк», який відстоював офіційну формулу «православ'я, самодержавство, народність», намагаючись привернути на свій бік українських письменників, теж схвально оцінив твори Шевченка.

У консервативних журналах «Сын отечества», «Библиотека для чтения» і газеті «Северная пчела» також визнавався поетичний хист Шевченка. Але ці органи заперечували можливість розвитку української мови і літератури та радили Шевченкові залишити писати твори на «провінціальному нарідччі» і писати російською мовою.

У 1841 р. Шевченко передав українському поетові-романтику, видавцю альманаху «Сніп» О. Корсуну частину поеми «Мар'яна-черниця» і вірш «Човен» («Вітер з гаєм розмовляє...»). Але друга книжка альманаху так і не побачила світу. У тому ж році в Петербурзі окремим виданням виходить Шевченкова поема «Гайдамаки».

У журналі «Маяк» 1842 року опубліковано уривок з п'єси Шевченка «Никита Гайдай», написаної російською мовою. У цьому ж році написана поема «Слепая», теж російською мовою (вперше опублікована тільки в 1886 р. в журналі «Киевская старина»).

В альманасі «Молодик на 1843 год» (ч. II), який вийшов у Харкові, надруковані поезії «Думка» («Тяжко-важко в світі жити...»), «Н. Маркевичу» та балада «Утоплена». В цьому виданні були опубліковані також твори Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, А. Метлинського, Я. Щоголева, М. Петренка, О. Афанасьєва-Чужбинського, О. Бодяньського.

1844 року в Петербурзі окремим виданням вийшла поема «Гамалія», написана в жовтні — першій половині листопада 1842 р. Отже, вона належить до першого періоду творчості поета.

БАЛАДИ

«Причинна». Першим твором Шевченка, що дійшов до нас, є балада «Причинна», написана 1837 р., тобто тоді, коли поет був ще кріпаком.

Балада — це невеликий сюжетний віршований ліро-епічний твір про виняткову родинно-побутову, соціально-побутову подію, з драматично напруженим сюжетом, в якому наявні елементи фантастики. Для більшості балад часів Шевченка характерний трагічний кінець.

Балада як жанр виникла давно і пройшла довгий шлях розвитку, міняючи свою форму і зміст. Вперше вона з'явилася в народній творчості. В середині віку — це танцювальна пісня, в

БІБЛІОТЕКА

Івано-Франківського
педагогічного інституту

ІНВ. № 226695

якій оспівується кохання. У ній наявний обов'язковий рефрен. Пізніше балада втратила ці ознаки.

Вперше українські народні балади записані в XVI—XVII ст. Це «Пісня про Стефана-воеводу» та «Піснь козака Плахти» («Кулина»). Остання була першою українською друкованою баладою.

У слов'янських літературах балада набула особливого поширення в часи романтизму. В російській літературі — це балади В. Жуковського («Людмила», «Світлана»), О. Пушкіна («Пісня про віщого Олега»), М. Лермонтова («Повітряний корабель») та ін. У польській літературі широковідомі балади А. Міцкевича («Світезянка», «Рибка», «Пані Твардовська», «Три будриси» та ін.).

Серед українських письменників до жанру балади першими звернулися П. Білецький-Носенко (1822 р.) та П. Гулак-Артемівський. Останній 1827 р. надрукував дві балади: «Твардовський» (за мотивами балади Міцкевича «Пані Твардовська») та «Рибалка» (за мотивами однойменної балади Й.-В. Гете). Слідом за Гулаком-Артемівським балади пишуть Л. Боровиковський («Молодиця», «Чарівниця», «Журба», «Розставання», «Вивідка»), О. Шпигоцький («Малороссийская баллада»), А. Метлинський («Смерть бандуриста»), І. Срезневський («Корній Овара»), М. Шашкевич («Погоня»), М. Костомаров («Пан Шульпіка») та ін.

Балада Шевченка «Причинна» багато в чому продовжує традиції попередньої літератури (української і літератур інших народів). Український поет використовує досвід О. Пушкіна, В. Жуковського, А. Міцкевича. У баладі Шевченка ми зустрічаємо і картини бурхливої природи, і загадкові події, і смерть героя, і різкі контрасти. Шевченкова «Причинна» має багато спільного з баладами інших українських поетів. У критичній літературі вже не раз відзначалася спорідненість сюжетів і окремих образів балад «Причинна» Шевченка і «Молодиця»¹ Л. Боровиковського. Взяти хоча б початковий пейзаж обох творів. У них маємо картину буремної ночі на річці. У Боровиковського — «Псьол стогнав і клекодав», у Шевченка — «Реве та стогне Дніпр широкий». У Боровиковського — «Вітри в очеретах бурхали», у Шевченка — «Сердитий вітер завива». У Боровиковського — між хмарами «молдик блукав», у Шевченка — і «блідний місяць... із хмари де-де виглядав» і т. д.

Подібний пейзаж маємо і в баладі А. Метлинського «Смерть бандуриста»:

Дніпр клекоче, стогне, плаче
Й гриву сивую трясє;
Він реве й на камінь скаче,
Камінь рве, гризе, несе².

¹ Див.: Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст.— Київ, 1968.— С. 69.

² Там же.— С. 152.

Якщо з баладою Боровиковського Шевченко міг бути знайомим (вона надрукована в журналі «Вестник Европы», 1828), то балада Метлинського, написана в 30-х рр. XIX ст., вперше опублікована в його збірці «Думки і пісні та ще дещо» (1839), і тут можна говорити лише про типологічну спільність.

Мотив розлуки закоханих, який лежить в основі сюжету балади «Причинна», у різних варіантах часто зустрічається в народних піснях. Їх міг чути Шевченко в дитячі роки на Україні, прочитати в тогочасних збірках. У збірці Метлинського «Народные южнорусские песни», виданій дещо пізніше (1854) від написання балади Шевченком, є пісня «Ой любив та кохав, собі дівчину мав». У ній мовиться про те, як закоханих розлучили «лихі люди з ворогами». У баладі Шевченка цей мотив теж наявний («За що ж вони розлучили мене із тобою?»).

У «Причинній» зустрічаємо дещо змінені рядки з народних пісень:

Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.

Дівчата, йдучи в поле жати, співають, як проводжала сина мати. Відомий фольклорист і літературознавець Ф. Колесса вважав, що тут ідеться про пісню «Засвіт встали козаченьки», де є слова «Мати сина в доріженьку слізно проводить», яку знав Шевченко.

У баладі широко використовуються народнопісенні образи (*калина, явір, голуб і голубка, зозуля*), постійні епітети (*козак молоденький, біле тіло, коник вороненький, дуб кучерявий*).

Однак за ідейним спрямуванням, поетичною майстерністю, образною системою балада Шевченка була явищем оригінальним, новаторським. Пейзажний зачин Шевченка набуває незнаної в українській літературі сили. Картину природи поет насичує великою кількістю звукових образів. Дніпро *реве і стогне*, вітер *завиває*, сичі *перекликаються*, ясен раз у раз *скрипить*. Всі ці звуки викликають почуття тривоги, всі стосуються розбурханої природи. І тут же митець підкреслює безлюдність місцевості в час, коли відбуваються події («треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів»). Шевченко, як відзначив І. Франко, «при допомозі таких сліпих алярмів до нашого слухового зміслу викликає в нашій уяві зовсім інший, не слуховий, хоч первісно на підставі слуху, зкріплений в душі образ — часу, пори, коли відбувається подія балади. Правда, він міг би зробити се коротше, немов конвенційною мовою, сказати: північ, та й годі, але він волів покласти тут нестемпльоване золото поезії, обійти абстракт, репродувати його змісловими образами»¹.

Після традиційного романтичного зачину поет починає розгортати драматично напружений сюжет. У буремну ніч під горою,

¹ Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— Т. 31.— С. 87.

що над Дніпром, щось біле блукає. Спочатку висловлюється думка, що то русалка, але ні, то дівчина, яку ворожка зробила причиною, виглядає коханого козака, що торік покинув її, пообіцявши вернутися. Тут же й здогад, що він міг загинути.

Персонажами балади «Причинна» виступають представники простого народу. Дівчина, що чекає коханого, — «одна, як та пташка в далеких краях», «сирота», яка не має «ні батька, ні неньки». Малюючи її образ, письменник використовує народнописенні засоби, називає героїню пестливо *дівчинонька*. Вона *молоденька, чорнобрива*.

Шевченко поетизує, підносить щире почуття кохання. Дівчина від усього серця полюбила «козацькі очі» і залишається вірною своєму коханому. Її відданість висловлена в бажанні полинути за сине море і знайти там милого.

Щиро відданий коханій і молодий козак. Він поспішає до милої, але застає її вже мертвою. Козак не витримує розлуки. Перед смертю звинувачує людей, які принесли їм лихо:

«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»

Ми не знаємо ні причини розлуки закоханих, ні конкретних винуватців їх страждань і загибелі. Відомо тільки, що це були чужі люди. Поет має на увазі тих, хто вороже ставився до сироти. Питання, за що карається людина, звучить і в ліричному відступі, де йдеться про долю героїні («За що ти караєш її молоду?»). Однак цей конфлікт у творі не розгорнутий і не конкретизований, він ледь накреслений. Питання, за що карається людина, пізніше звучатиме в багатьох творах Шевченка. І чим далі, тим більше воно конкретизуватиметься, набиратиме соціального характеру.

Балада Шевченка близька до реальної дійсності. Фантастичними є лише образи русалок та епізод, в якому розповідається про те, як вони залоскотали дівчину.

Наступні картини — опис природи, повернення козака, його смерті, виходу дівчат у поле жати, похорону дівчини і козака — витримані в реалістичному плані.

Ранкову картину природи поет малює в спокійному тоні. Ранок відтворюється в основному звуковими засобами, причому звукова палітра контрастна до тієї, що була на початку балади. Тут: *защебетав* жайворонок, *закувала* зозуленька, *защебетав* соловейко, *пішла луна гаєм, пішов шелест* по діброві, *шепчуть* густі лози, *кує* зозуля. М. Т. Рильський звернув увагу на те, що «провідна риса поезії Шевченка — музика, мелос, ритмічна могутність і метрична різноманітність. Художник, — аквареліст, графік, живописець, — він приділяє у своїх віршах менше місця барвам видимого світу, ніж цього можна було б чекати»¹. Справді, у цьому уривку, як і в багатьох інших, поряд із широким використанням звукових образів зорових (кольорових) тут тільки: «червоніє за горою», «чорніє

¹ Рильський М. Поезія Тараса Шевченка. — Київ, 1961. — С. 25.

гай», «засиніли... високі могили». Ранкове пробудження природи поет передає переважно за допомогою звукових образів.

Цей опис Франко порівнює з картиною ранку в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся». Дослідник звертає увагу на те, що в повісті, «характеризуючи спів соловейка, приведено цілий словник оноματοпоетичних слів, значить, поет наробив багато шуму, тріскоту, ляскоту, але забув про найважливіше — про почуття і настрій нашої душі, для котрого вистарчить одне слово, так, як у Шевченка...»¹. Франко підкреслює лаконічність вислову у баладі, велике смислове навантаження кожного образу, говорить, що поет, малюючи картину природи, мав на увазі передусім людину, її переживання. У цьому новаторський характер поезії «Кобзаря».

Письменник надає баладі ліричного забарвлення. Досягається це схвильованою розповіддю про життя героїв. Автор співчуває їм, а часто й сам переживає разом з ними. Найсильніше це викилося в ліричних відступах. Ось один з них:

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькі очі?.. Прости сироту!

Окремі частини балади — картини природи і ліричні відступи, — що даються у формі роздумів, як справедливо відзначає В. Шубравський², мають самостійне значення. Для них властива поетичність, глибока схвильованість, ліризм. Ліричних же відступів, у яких поет безпосередньо звертається до героїв твору або читачів, немає. Пізніше він часто використовуватиме такі звертання.

Образні засоби балади народні. Аналізуючи поезію Шевченка до заслання, М. Рильський відзначає, що «знайомство з фольклором поклато відповідну печать на всю творчість поета. Шевченко широко користується традиційними сталими епітетами: *буйний* вітер, *сине* море, *карі* очі, *біле* тіло, *бистрий* Дунай, *чорні* хмари, *чорнобривий* козак, *сизий* орел, *біле* личко. Можна сказати, що весь перший період творчості Шевченка (до заслання) стоїть саме під знаком постійного народного епітета»³. Повністю це стосується і балади «Причинна».

Послугується Шевченко і таким народнописенним засобом, як паралелізм:

Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога — милого питать.
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто тее знає,
Де милий ночує...

Або там, де говориться про повернення козака, що їде на вороному коні додому:

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 31. — С. 88.

² Див.: Шубравський В. Є. Балади Шевченка // Укр. мова і літ. в шк. — 1980. — № 3. — С. 6.

³ Рильський М. Поетика Шевченка. — Київ, 1961. — С. 17. Виділення наше.

Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться,—
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.

Народнопісенний характер мають і інші засоби балади: порівняння («кругом, як в усі, все мовчить»), звертання до явищ природи («Місяченьку! Наш голубоньку!»), персоніфікація («Гай обізвася», «Шепчуть густі лози»). Поряд з ними зустрічаємо і складні фігури, зокрема інверсію («Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить»).

Уже в баладі Л. Боровиковського «Молодиця» використовується поліметрія вірша. Перші дві і останні три чотирирядкові строфи створені ямбом, інші ж сім строф, у яких героїня звертається до вітру, до хвиль, чи висловлює свої переживання, написані коломийковим розміром. Це була одна із перших спроб в українській літературі змінювати ритм залежно від змісту тієї чи іншої частини поетичного твору. Шевченко продовжив цю традицію, розвинув її далі. У письменника така зміна стала постійним компонентом поезики, починаючи від першого, відомого нам твору.

Малюючи картину буремної ночі на Дніпрі, Шевченко звертається до ямба, яким написана і поема І. Котляревського «Енеїда». Двоскладова стопа добре передає ритм подій («Реве та стогне Дніпр широкий»). Після такого початку йде розповідь про дівчину, що в цю негоду блукає над річкою, про її долю. Тут маємо 14-складовий вірш («В таку добу під горою...»). Далі йдуть роздуми загального характеру про долю сироти, про становище людини в тогочасному суспільстві. Поезія у цій частині набирає форми філософських роздумів. Цей зміст найкраще виражає 11—12-складовий вірш з явною амфібрахічною тенденцією («Така її доля... О боже мій мійлий...»). Вірш звучить плавно, повільно. Цьому сприяє і довжина рядків і 3-складова стопа.

Та більшість поезій Шевченка написана 14-складовим віршем, що походить із народнопісенного 14-складника (4+4+6)², який часто називають коломийковим віршем. 14-складовий вірш Шевченка — дворядковий, перший рядок 8-складовий, другий — 6-складовий. Групується рядки у вигляді катрена, причому 6-складові рядки мають обов'язково жіночу риму.

Різноманітна і строфіка поета. У нього строфа, як і метрика, має свою форму залежно від змісту. Характерне це і для балади «Причинна». Кожна частина тут має свою строфічну будову, свою схему римування. Точних рим поет не дотримується. Все це надає віршеві гнучкості, сприяє глибшому сприйняттю твору читачем.

Мелодійність, близькість до народної творчості, музика на слова вступної частини балади («Реве та стогне Дніпр широкий...»), написана Д. Крижанівським, сприяла тому, що ця частина балади стала народною піснею. Для хору її обробив В. Косенко. Музику до балади написали також М. Лисенко, Г. Хоткевич, Г. Давидовський. Мелодія пісні урочисто звучить на початку кінофільму О. Довженка «Поема про море».

На мелодію «Реве та стогне Дніпр широкий...» співалися пісні, в яких викривався несправедливий гнобительський лад, оспівувалася боротьба за свободу. В одній із таких пісень є слова:

Реве та стогне люд голодний,
Собі свободу здобува,
А з ним воює цар негодний,
Всю землю кров'ю залива¹.

«Тополя». Поезію «Тополя» Шевченко написав у 1839 р. Одинока тополя, широке поле, що синіє в далині, могила,— все це готує читача до сприйняття тривожних подій, змушує задуматися, чому серед широкого поля росте одиноке дерево. І. Франко, аналізуючи баладу, вказав на важливу функцію вступу: «Сим майстерським вступним акордом поет вносить в нашу душу особливий, лагідний настрій. Одинока тополя серед широченного безлісного степу мимоволі будить у нашій душі питання: а вона відки тут взялася?»

Хто викохав тонку, гнучку в степу погібати? Самота і велич степу мимоволі склонює душу до мрій, будить в ній той настрій, котрий і у первісних народів був джерелом поставання казок, міфів і легенд. Простий чоловік, побачивши таке дерево, скаже: от сирота! Те саме каже і наш поет:

Чабан вранці з сопількою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ние:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота,
На чужині, гине!

І коли поет змалюванням дерева-сироти в степу з самого початку зумів збудити наше співчуття, то співчуття те зміцнюється ще змалюванням стану бідної, покинутої дівчини². Почуття самотності підсилюється і тим, що поряд з тополею немає навіть билини, яка теж є символом самотності, гіркої долі сироти.

Конфлікт у баладі «Тополя» порівняно з конфліктом «Причинної» соціально більш загострений, чіткіше говорить про те, що дівчина покохала козака, якого чекає понад два роки, а тим часом мати дочку «за старого, багатого нищечком єднала», бо хотіла, щоб її доня панувала. Та дочка воліє вмерти, ніж вийти заміж за нелюба.

— Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму,—

заявляє доня матері. Закохана дівчина не бачить виходу, йде до ворожки, яка дає їй зілля, котре перетворює дівчину на тополя. Це єдиний фантастичний епізод у баладі. Взятий він із народної творчості. Шевченко, безумовно, знав пісні з подібним сюжетом. Одна з них згадується в поезії «Перебендя», в якій говориться

¹ Народні пісні на слова Тараса Шевченка.— Київ, 1961.— С. 23.

² Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т. 28.— С. 87.

про те, що там, де свекруха злая, кобзар співає «про тополю, лиху долю». Пісні з аналогічним сюжетом наводить М. Костомаров у дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843), вміщені вони і в збірках Я. Головацького, П. Чубинського та ін.

Крім епізоду перетворення дівчини в тополю, в баладі все реалістично. Розповідь ведеться від імені оповідача, що має великий життєвий досвід. Це дає можливість авторові висловити поради дівчатам, які слухають його розповідь.

«Утоплена». В основу балади (1841) покладено той же мотив, що розроблявся вже в оповіданні М. Гоголя «Майська ніч, або Утоплена» (1831). У баладі Шевченка протиставлені два жіночі образи: матері і дочки, де досить виразно звучить соціальний мотив. Поет підкреслює, що мати була багатою, жила «серед села», у новій хатині, була «у жупані; кругом пані, і спереду й збоку». Свою дочку, яку породила без сорому, віддала годувати в чуже село, як це було заведено в багатих. Сама ж «з жонатими, з парубками пила та гуляла». Але коли постаріла, а дочка виросла красунею, мати з заздрощів утопила її і сама загинула.

Як і попередні балади, «Утоплена» починається картиною природи. Початковий пейзаж тут яскраво відтворює місце дії, надає творові ліричного забарвлення. Майстерно використана алітерація звуків *ч, с, ц, х, ш*, що створює враження шелесту осоки:

«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?..
Хо се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..»

І Пільгук небезпідставно порівнював наведений уривок з народною піснею «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше»¹.

Образ матері змальований за принципом протиставлення. Молодою вона була «білолиця, кароока і станом висока». Зовсім іншою бачимо матір тоді, коли проклинає свою дочку («Сказилася люта... і од злості зубами скрегоче») і коли задумала втопити її:

Од злості німіє;
То жовтіє, то синіє;
Розхристана, боса,
З роту піна; мов скажена,
Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.

Створюючи образ бездушної матері, Шевченко використовує алітерацію, повторює звук *р* («розхристана... з роту піна... рве...»). Вірш тут набуває неприємного звучання. Мати в баладі «Утоплена» різко відрізняється від переважної більшості матерів у творах поета, яких він підносить надзвичайно високо. У ліричному від-

¹ Див.: Пільгук І. І. Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури. — Київ, 1963. — С. 84.

ступі в баладі поет висловлює народні погляди на матір, засуджує ту жінку, яка із заздрощів втрачає високі материнські почуття:

Отака-то бува мати!..
Де ж серце жіноче?
Серце матері?.. Ох, лихо,
Лишенько, дівчата!
Мати стан гнучкий, високий,
А серце — не мати.

Про жінок, які не мають материнського серця, Шевченко ще скаже своє різке слово. В одному з варіантів поезії «У нашім раї на землі...» він засудить тих матерів, котрі не знають, як виростають їхні діти, для яких вони «мамку наймають». А в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» про таку матір говориться, що вона лише «шнуруется себе да припекает папилютки, даже на затылке, и звать больше ничего не хочет... Зачем они детей родят, эти амфибии, эти бездушные автоматы? С какой целью они выходят замуж, эти мертвые красавицы?»

З великою симпатією малює поет образ дочки. Саннуса виросла «кароока, як тополя серед поля, гнучка та висока». Вона скрізь протиставлена матері: і тоді, коли росла, і тоді, коли вже мертвою випливала вночі на берег ставка. Створюючи образ молоді дівчини і «жвавого кучерявого» рибалоньки, який не витримав смерті коханої і кинувся в воду (що прозвучало як протест проти людської жорстокості), Шевченко підносить глибокі людські почуття, оспівує щире кохання, виступає проти будь-якого насильства над людиною.

Для балад Шевченка характерне те, що всі вони побудовані на реальному ґрунті, що в них основа реалістична. Правда, у кожній баладі, написаній в перший період творчості, є фантастичні мотиви, але вони займають у творі порівняно незначне місце. Фантастика балад фольклорного походження. У баладах поета немає якихось страхів, упирів, відсутня й містика. Цим і відрізняються Шевченкові балади від багатьох балад його попередників і сучасників.

ЛІРИКА

«На вічну пам'ять Котляревському». Як і більшість поетів, Шевченко вже на початку свого творчого шляху звертається до теми докликання митця. Поет задумується над тим, кому і для чого він пише, яким повинне бути художнє слово, кому служити. З перших своїх творчих кроків він усвідомлює себе письменником, кровно пов'язаним з народом. Літературно-естетичні погляди Шевченка знайшли вияв вже в елегії «На вічну пам'ять Котляревському» (1838).

Твір побудований за принципом розгорнутого паралелізму. Вітер гойдає на калині одиноке гніздечко соловейка, що колись тут щебетав. Недавно на Україні так щебетав і Котляревський, а тепер замовк, «сиротами кинув і гори і море, де перше витав». Свого попередника, автора славнозвісної «Енеїди», Шевченко називає

орлом сизюкрилим, кобзарем, батьком. Високо оцінює заслуги його перед битківщиною. Найвище ж Шевченко ставить Котляревського за те, що він співав для народу і про народ, що

Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.

Водночас у цій поезії Шевченко ще виходить із загальнолюдської моралі у поглядах на мистецтво, на його покликання, говорить, що спів солов'я задовольняє усіх чесних людей. Цю співучу пташку однаково слухають і багаті, «кого доля, як мати дитину, убирає, доглядає»; і сирота, яка «до світа встає працювати», і дівчина, «що милого щодень виглядає». Ця пісня не може зупинити тільки «запеклю душу злодія».

«До Основ'яненка». Звертається Шевченко і до другого визначного свого попередника — Г. Квітки-Основ'яненка, якого в поезії «До Основ'яненка» (1839) називає *отаманом, батьком, орлом сизюкрилим*. Послання розпочинається романтичною картиною природи. Тут же згадка про минуле України, яке протиставляється сучасному. Колись на Україні «кров ляха, татарина морем червоніла», тепер же його країна

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...

Уже в цій поезії Шевченко, оспівуючи минуле, прагне розв'язати важливі проблеми сучасності, з'ясувати, «чия правда, чия кривда і чиї ми діти». Минуле повинно давати відповідь на проблеми сучасності. Саме тому поет і закликає Квітку-Основ'яненка співати про славне минуле України, про боротьбу народу проти поневолювачів.

Митець висловлює впевненість, що українська література розвиватиметься, що їй належить велике майбутнє:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

«Думи мої, думи мої...» «Кобзар» 1840 р. відкривається поезією «Думи мої, думи мої...», написаною 1839 р. Це своєрідне кредо молодого поета. У творі висловлені погляди Шевченка на мистецтво взагалі і на художнє слово зокрема. Думами він називає свої заповітні мрії, задушевні прагнення, своє образне слово. Думи поета зливаються з думами народними. Вже тут письменник усвідомлює себе співцем трудящих, говорить про тяжке горе людини, про її долю. Саме тому його думи, які породило лихо, «стали на папері сумними рядами».

Особливо нерозривний зв'язок з рідним народом, з рідним краєм відчув поет, коли був далеко від України.

Шевченко прагне бути зрозумілим народові, співати так, як

співають кобзарі, показувати в мистецькій формі народне життя, творити для людей. Поет з великою шаною ставиться до співців-кобзарів, які розповідають люду про його минуле, про його життя:

...добрим людям
Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,—
Бо дотепні...

Та Шевченко усвідомлює, що говорити лише про народну долю — мало. Він повинен знайти таке слово, яке б громом загриміло і сколихнуло людей.

Якого ж слова не було в першому виданні «Кобзаря», якого слова жадав поет? Адже тут поряд з іншими творами опубліковані і поема «Катерина», і балада «Тополя», і поема «Тарасова ніч», в яких говориться про минуле України та страждання селян. Легко зрозуміти, що тут не вистачало слова, яке б глибоко викривало царат, засуджувало всю феодально-кріпосницьку систему, закликало народ до збройного повстання. Це слово залунає трохи пізніше в Шевченкових «Заповіті», поемах «Сон», «Кавказ», «Єретик», «І мертвим, і живим...» та інших творах, починаючи з періоду «трьох літ».

Крім теми покликання митця, у творах чітко виражене невдоволення тогочасною дійсністю. Взяти хоча б поему «Катерина» чи поезію «Думка» («Нащо мені чорні брови...»). Поет часто згадує про «козацьку волю», що «шляхтою, татарами засівала поле», висловлює тугу за Україною, котра тепер далеко від нього, згадує Дніпро широкий, степи, пороги, могили. Все це образи, які зустрічаються не тільки в поезіях, уміщених у «Кобзарі», а й у творах, написаних пізніше. Письменник висловлює впевненість, що на його твори відгукнуться і дівоче серце, і карі очі.

Поет надіється, що його твори прийме народ, задумується над своїм становищем і прагнучим до кращого життя.

Музику до поезії «Думи мої, думи мої...» писало багато композиторів, зокрема С. Воробкевич, Я. Степовий, Є. Козак та ін. Піснею твір став з народною мелодією.

«Перебендя». Вірш Шевченка «Перебендя», написаний в 1839 р., вперше опублікований у «Кобзарі» 1840 р. У творі відбилися літературно-естетичні погляди молодого поета, його думки про місце митця в суспільстві. В центрі поезії — образ народного співця, кобзаря Перебенді. За жанром — це ліро-епічний портрет. Він є єдиним твором Шевченка, повністю присвяченим образу народного співця, хоч цей образ часто зустрічається в багатьох його творах першого періоду.

До теми покликання поета часто зверталися багато письменників від Горація (ода «Ненавджу нерозумну юрбу і не пускаю її» (в свій храм) до А. Міцкевича («Дудар» та ін.), О. Пушкіна («Поет», «Поет і юрба», «Поетові», «Пророк» та ін.), М. Лермонтова («Поет»).

В українській літературі до Шевченка образ народного співця створили М. Маркевич («Бандурист» — російською мовою), А. Метлинський («Бандура», «Смерть бандуриста»), Л. Боровиковський («Бандурист»), Є. Гребінка («Український бард» — російською мовою).

Деякі з цих творів Шевченко, безумовно, знав. Але він дає новий, не подібний до створених його попередниками образ співця. Адже Метлинський говорить про співця, який гине, і про мову, яка не має майбутнього, бандурист у Боровиковського співає про минулі походи як про здобичницькі (його поезія написана 1830 р., опублікована в роки Радянської влади). Про минуле йдеться і в поезії Гребінки.

Аналізуючи вплив літературних джерел на створення образу співця у Шевченка, І. Франко відзначав, що «поему Шевченка «Перебендя» можна вважати типовим приміром того, як в першій добі поетичної діяльності Шевченка перехрещувалися і зливалися найрізніші впливи і як геніальна натура нашого поета уміла впливи ті щасливо перетопити в одну органічну і глибоко поетичну цілість»¹.

Образ Перебенді складний. Він сирота, сліпий, сіромаха, який попідтинню і днює й ночує, з ним «недоля жартує». Співець журиться й сумує. В той же час він «химерний», що підкреслюється і його ім'ям.

У першій частині твору показано тісний зв'язок співця з народом. Перебендя знає запити людей, його пісенний репертуар широкий, розрахований на різні прошарки села, на різні випадки життя. Багато представлені побутові пісні. Дівчатам на вигоні Перебендя співає «Горлицю» (на цю тему є багато пісень, можливо, це пісня «Ой дівчина-горлиця до козака горнеться» або «Ой летіла горлиця через сад»), «Гриця» (відома пісня «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»), «Веснянку» (весняні обрядові пісні). У шинку ж для парубків він співає «Сербина», «Шинкарку», а там, де свекруха злая, про тополю, «У гаю».

У творі згадуються й історичні пісні. На базарі, де збирається багато народу, Перебендя співає про Лазаря — пісню, що є переробкою євангельської притчі про знування багатія з убогого, та про те, як Січ руйнували. Цей мотив лежить в основі кількох пісень, в яких розповідається про зруйнування Запорізької Січі в 1775 Катериною II. Співає кобзар і пісню про Саву Чалого, який зрадив повстанців у 1734 р. і, перейшовши на бік польської шляхти, допомагав їй переслідувати непокірних.

За свою натхненну пісню, яка «людям тугу розганяла», Перебендю народ любив і поважав. Тут, за висловом Франка, «маємо діло з постаттю наскрізь реальною, живцем вихопленою з дійсного українського життя, вповні національною, типово українською в кожній деталі»².

У другій частині твору образ народного співця переростає в узагальнений образ поета. Він наділений романтичними рисами. Жадоба пізнання волі й натхнення веде співця на простори, де «степ, як море широке, синіє». Там самото співає кобзар:

В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмавав,
Щоб люде не чули, бо то боже слово,
То серце по волі з богом розмовля.

Втеча співця від людей, з одного боку, є відображенням суперечностей між поетом і людським загалом, якому чужа поетична мрія. (Конфлікт між поетом і оточенням має місце і в творах О. Пушкіна та М. Лермонтова).

У поемі Шевченка маємо натяки на соціальну зумовленість цього конфлікту:

А щоб тебе не дурались,
Потурай їм, брате!
Скажи, враже, як пан каже:
На те він багатий.

Якщо в першій частині твору, де дано образ митця у зв'язку з народом, мовиться про конкретних людей (дівчата на вигоні, парубки в шинку, натовп людей на базарі), то в другій частині його, де йдеться про конфлікт митця з оточенням, говориться більш загально — *люди*. Треба сказати, що слово *люди* Шевченко іноді вживає з негативним відтінком. Так, у поемі «Слепая» (1842) мати-покритка каже своїй дочці, що бувають і «в серой свите люди злы!» Вона пророкує їй:

И ты погибнеш от людей,
Как я погибла.

У «Москалевій криниці» багато зла герою зробив «сірісінький сіряк».

З другого боку, втеча від людей, намагання заховатися десь серед природи — це своєрідне творче інтермеццо, яке потрібне митцю, щоб набратися нових сил для наступної творчості.

У «Перебенді», як і в інших творах Шевченка того часу, відбилися його романтичні та реалістичні погляди на мистецтво.

«Думка» («Тяжко-важко в світі жити...»). У ліриці Шевченка раннього періоду помітне місце займають твори про сироту. Образ сироти не випадково захопив поета. По-перше, в цьому образі сильно концентрується горе, безправ'я молодій людині, по-друге, Шевченко сам все це нещодавно пережив, у нього ще були свіжі спогади про своє сирітське дитинство. За спостереженнями Ю. Івакіна, відчуття Шевченком сирітства і самотності в той час, коли його викупили з кріпацтва зусиллями передових діячів, «здається навіть парадоксальним», але «саме в цьому виявилася одна з найхарактерніших рис Шевченка — людини й поета: невіддільність його особистого від суспільного, він не міг бути особисто щасливим серед пануючого суспільного зла»¹. Саме цим і пояснюється те,

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до заслання. — Київ, 1964. — С. 66.

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 27. — С. 287—288.

² Там же. — С. 297.

що викупу з кріпацтва він не присвятив жодної своєї поезії. А 15 листопада 1839 р. в листі до брата Микити писав: «Мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу».

Переживання сироти дає Шевченко у «Думці» («Тяжко-важко в світі жити...») (1838). Весь твір побудований на скаргах молодого козака-сироти. Він говорить про свою нещасну долю, скаржиться на те, що багатому легко жити на світі, а з нього, бідного, навіть дівчата кепкують. Композиційно «Думка» — це роздуми героя, в які вставлено його ж звертання до дівчини. У творі сильний соціальний мотив:

Добре тому багатому;
Його люди знають;
А зо мною зострінуться —
Мов недобачають.

«Думка» («Тече вода в синє море...»). У «Думці» («Тече вода в синє море...») (1838) роздуми героя обрамлюються словами автора. Монолог же героя про свою долю дано у формі його звертання до самого себе. Козак пішов світ за очі, залишив батька, неньку, молоду дівчину. Щастя ж він так і не знайшов, а шляхи повернення для нього заросли тернами. Ця думка Шевченка близька до народної пісні.

«Думка» («Вітре буйний, вітре буйний!»). У «Думці» («Вітре буйний, вітре буйний!») (1838) розповідь ведеться у формі звертання ліричної героїні до вітру, що характерне для фольклору. Саме йому, як такому, що може і з морем розмовляти, дівчина, що тужить за милим, який далеко, довіряє свої задушевні мрії, переживання. Вони мають сумний характер і викликані турботою про долю коханого.

«Думка» («Нащо мені чорні брови...») (1838) — це суцільний схвилюваний монолог дівчини-сироти, що скаржиться на свою самотність. У роздумах протиставляється краса молодої людини і її нещаслива доля («Нащо ж мені краса моя, коли нема долі?»).

Думка як літературний жанр — це поширений у романтичній поезії короткий ліричний вірш елегійного характеру, близький до народної пісні, в якому даються переважно роздуми автора або ліричного героя про свою тяжку долю, висловлені від їхнього імені. Цей жанр був поширений в українській літературі. До нього зверталися А. Метлинський, М. Шашкевич, О. Афанасьєв-Чужбинський та інші поети. До цього жанру, як бачимо, звернувся й Т. Шевченко.

ПОЕМИ

«Катерина». Однією з центральних тем творчості Шевченка є трагічна доля жінки в тогочасному феодально-кріпосницькому суспільстві. Цій темі поет присвятив цілу низку творів, звертався до неї у всі періоди. Доля жінки була добре відома письменникові. З болем у серці він говорив про рідну матір, яку «ще молодую —

у могилу нужда та праця положила». Не кращою була й доля сестер, до яких поет ставився з особливою теплотою.

Одним із кращих творів про жіночу долю є поема «Катерина», написана в 1838 р. і надрукована в «Кобзарі» (1840). Шевченко присвятив її «Василю Андреевичу Жуковському на память 22 апреля 1838 года». У поемі відтворено одну з характерних рис тогочасного суспільства — долю збездиченої дівчини.

Треба сказати, що ця тема широко розроблялася в багатьох літературах. У російській одним з перших до неї звернувся М. Карамзін у повісті «Бідна Ліза» (1792). Письменник не ставив перед собою завдання викривати бездушність панівних класів, він хотів тільки викликати співчуття і до Лізи, і до Ераста, показати ніжну душу простої дівчини, її переживання, багатий внутрішній світ. Незважаючи на те, що у творі багато надуманого, художньо невмотивованого, повість була кроком уперед у наближенні літератури до життя народу, викликала у читача переживання, співчуття героїні, сприяла появі нових творів на цю тему.

Сучасник Пушкіна Є. Баратинський у 1826 р. опублікував поему «Еда», яка викликала цілу дискусію.

Про важку жіночу долю розповідається і в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана», яка має чимало спільного з поемою Т. Шевченка «Катерина». В обох творах є чимало подібних ситуацій. Ю. Івакін небезпідставно висловлює думку, що «не виключено, що саме враження від «Сердешної Оксани» дало Шевченкові безпосередній творчий імпульс до написання «Катерини»¹. Відомо, що Квітка-Основ'яненка написав повість десь восени або наприкінці грудня 1838 р. і надіслав її Є. Гребінці для друкування в альманасі. Шевченко ж, як свідчив сам Гребінка, допомагав йому в готуванні альманаху до видання. Це дає підстави вважати, що поет був знайомий з повістю «Сердешна Оксана» в час написання «Катерини». Дослідник звертає також увагу на наявність окремих спільних епізодів в обох творах. Такими, наприклад, є випадкова зустріч батьків з своїми синами після того, як вони залишили дівчину. У Квітки-Основ'яненка батько дає синові гривеник, у Шевченка гроші Івасеві дає пані. Обидва пани залишають своїх синів напризволяще.

Деяка подібність є і в ставленні авторів до панів. Так, у ліричному відступі Квітка-Основ'яненка прагне об'єктивно оцінити вчинок капітана, розкрити соціальну нерівність між панами і селянами. Звертаючись до героїні, автор пише: «Оксано, Оксано! Якби ти більше панів знала, ти б сього ніколи не сказала; ти б з першого слова відбігла б від нього, як від лихої години. Ти не знала панів, чи, ще лучче,— паничів! Не диво їм одурити селянку, що зроду їх не бачила, не чула, як вони брешуть, як запрягаються, як опісля гублять тих, що їм піддається»².

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до заслання.— С. 38.

² Квітка-Основ'яненка Г. Збір. творів: У 7 т.— Київ, 1981.—Т. 3.— С. 272.

Однак такого різкого засудження поведінки спокусника, як у Шевченка, у повісті немає. Адже в іншому ліричному відступі, зверненому до читачів, Квітка-Основ'яненко говорить: «Згадаймо ж таки вп'ять, як ми, хоч і вперше, цілювали ту дівчину, котру, не люблячи, тільки піддурювали... І того таки не буду розказувати, що вони опісля про меж собою розговорювали (бо се вам і самим втямки)»¹. Отже, виходить те, про що розповідається в повісті, є звичайним явищем.

Певна різниця є і в змалюванні сільських дівчат. Хоч у повісті й говориться, що Оксана нібито щиро покохала офіцера; що їй, начебто, не треба ні панства, ні багатства; що вона любила б капітана і тоді, коли б той був простий мужик-личман, але ж прагнення вийти заміж за багатого яскраво підкреслено в творі. В тому, що трапилося, письменник звинувачує і саму Оксану, яка заявляє: «...Як здумаю йти за мужика, так мені і світ немилий!.. Що-то люблю, щоб у розкоші жити»². Катерина ж полюбила офіцера щиро, не думаючи ні про які вигоди, ні про яке багатство.

І хоч Шевченко, як гадаємо, був знайомий із названими творами, однак він ішов не від них, а від життя. Жінка у феодално-кріпосницькому суспільстві була найпригнобленішою. Вона терпіла не тільки від тяжкої праці, а й була безправною в родині. Часто ставала жертвою розпусти поміщиків, офіцерів. Нерідко траплялося, коли гірка доля молодої жінки в розпачі призводила її до самогубства.

Тяжка доля збездеченої дівчини відтворена і в народних піснях. В одній з них мати дорікає своїй дочці-покритці:

— Було тобі пройдисвіта
Не кохати,
В вишневий сад
Не ходити,
Було тобі москалика
Не любити³.

«Катерина» — реалістичний твір. За жанром — це ліро-епічна поема. Як для поеми взагалі, для неї характерне відтворення життя героїв у найнапруженіших, найвизначальніших моментах. У ній дано епізоди, які з найбільшою силою розкривають трагічне життя героїні, показують її безвихідне становище, розкривають риси її характеру. У поемі епічна розповідь часто набуває ліричного характеру або супроводиться ліричними відступами, в яких автор висловлює своє ставлення до героїв, до явищ суспільного життя чи звертається до героїв або читачів.

«Катерина» — поема соціально-побутова. Сюжет її заснований на ґрунті побутових взаємин персонажів, адже йдеться про кохання, про те, як дівчину залишив той, кого вона щиро полюбила. Водночас коханий Катерини — офіцер, представник панівного класу.

¹ Квітка-Основ'яненко Г. Збір творів: У 7 т.— Т. 3.— С. 273.

² Там же.— С. 266—267.

³ Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика.— Київ, 1964.— С. 489—490.

На сільську дівчину він дивиться як на предмет короточасної розваги, з легкістю залишає її, а пізніше грубо відштовхує. Отже, тут відтворені не просто особисті взаємини, а й стосунки між представниками різних суспільних верств тогочасної дійсності — між селянами і панами.

У розробці соціально-побутової теми Шевченко виявив себе новатором, став на захист бідної скривдженої людини. Уже початок твору свідчить про те, що для поета доля дівчини, жінки, матері була дуже близькою, що він добре знав, звідки до них може прийти лихо. Саме цим зумовлений зміст початкових рядків, звернених до дівчат. Письменник застерігає їх, як батько повчає:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.

Москалями в той час називали всіх, хто служив у війську. Згадаймо хоч би водевіль І. Котляревського «Москаль-чарівник» або написану пізніше повість І. Нечуя-Левицького «Дві московки». На початку поеми читач ще не бачить, кого покохала Катерина — солдата чи офіцера. Це стане відомо пізніше.

Після вступу поет переходить до розповіді про долю Катерини. Якщо Карамзін, Баратинський та й Квітка-Основ'яненко велику увагу приділяли взаєминам героїні з спокусником, то Шевченко присвячує цьому тільки якихось 20 рядків, потрібних тільки для того, щоб підвести читача до сприйняття основних подій, які розгортаються після того, як офіцер пішов у похід, а «Катрусю накрили». Але і в цій короткій частині автор більше звертає увагу на глибокі й природні почуття дівчини. В офіцерові вона бачить тільки свого коханого, якому щиро вірить. Заради кохання Катерина готова перенести будь-які незгоди, їй «за милого, як співати, люблю й потужити».

Далі розгортається трагічна історія майбутньої молодої матері-покритки. Трагізм у житті Катерини наростає поступово. Спочатку вона надіється на повернення коханого. Але чим далі, тим менше надії. Чорнобрива «вже не співає, як перше співала», а тільки гірко плаче. І лише біля криниці заспіває, та нищечком, щоб вороги не почули, щоб ніхто не бачив. Після народження сина життя Катерини стає нестерпним. Від неї всі відвертаються. В селі дотримуються старих поглядів — жінці-покритці немає провітку. Катерину зневажають усі, про неї «жіночки лихо дзвонять». Поет засуджує таке жорстоке ставлення до обдуреної дівчини:

Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила.

Розповідаючи про мандри Катерини, Шевченко постійно підкреслює бідність, трагізм становища героїні, повернення якої до дому вже неможливе. З великою художньою силою змалювано хвилюючу картину прощання Катерини зі своїм селом. Вона «як

тополя, стала в полі при битій дорозі», за гіркими сльозами нічого не бачить, «тільки сина пригортає, цілує та плаче».

Поет кілька разів звертається до опису зовнішності героїні. Якщо на початку поеми використано переважно народнопісенні засоби створення портрета (чорнобрива, як квіточка, карі очі, біле личко), то далі окремими деталями підкреслюється неймовірно становище, в якому опинилася Катерина. Ось вона йде полем у зимову пору. На тлі негоди краще відтінюється її бідність, тяжка доля:

Свище полем заверюха,
Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає...

Згадка про те, що героїня у личаках і в одній свитині яскраво підкреслює її бідність. Важливу роль відіграють і синоніми *іде* і *шкандибає*. Спочатку Катерина йде, але далі вибилась із сил, ледве тримається на ногах і тільки шкандибає.

Сумна, невесела, з заплаканими очима, зустрічає вона чумаків. Знову перед нами конкретно зримий образ матері, який дає можливість уявити її горе. Для цього авторові не потрібні широкі описи, досить сказати, що бідолашна мандрівниця

У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій
Заснула дитина.

- Зовнішні риси допомагають поетові розкрити і душевний стан героїні. Під час зустрічі з чумаками Катерині доводиться прохати милостиню. Вона

Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!
Заплакала...

Читаць бачить, як Катерині соромно це робити. Вона виросла у селянській трудовій сім'ї, звикла до праці, але тепер змушена прохати милостиню — на руках у неї ні в чому не винне немовля. Любов до дитини заставляє матір перебороти сором. Робити це надзвичайно важко, але іншого виходу немає. Катерина гірко заплакала і пішла своїм важким шляхом.

Як бачимо, у всіх випадках поет дає дуже скупі штрихи зовнішності, уникає традиційного на той час широкого портретного опису, як це робив, наприклад, Квітка-Основ'яненко, у якого портрет займав цілі сторінки і давався здебільшого на початку твору. Такий портрет не пов'язувався із внутрішнім станом героя в даний момент. Він занадто загальний, не допомагав створенню індивідуалізованого образу.

У Шевченка ж портретні деталі (латана свитина, хустиночка, ціпок у руці і дитина на руках) дають можливість читачеві зримо

і конкретно уявити образ, краще збагнути переживання героя у певну хвилину життя.

Важливе смислове навантаження несе в собі сцена зустрічі Катерини з офіцером-спокусником. На початку четвертого розділу поет малює картину зимової негоди. Кілька рядків, ніби нейтральних, описують місцевість: яр, гора, верби, дуби, що стоять ще з гетьманщини, гребля, ставок під кригою і ополонка брати воду. Ніби все спокійно. Це те місце, де загине Катерина. Але далі ця картина природи набуває зловістих відтінків, стає грізною: дме різкий вітер, лісом загуло, закрутила віхола:

Реве, свище заверюха.
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.

Цей пейзаж за своїм характером нагадує початок балади «Причинна» — ніч на Дніпрі, в яку загинула героїня. Там реве, стогне Дніпро, скрипить ясен. У поемі — це зимовий пейзаж, у баладі «Причинна» — літній, але функції їх близькі. Близькими в цих творах є і деякі образи, особливо звукові.

У поемі «Катерина» в таку добу навіть карбівничий (лісник) не йде оглядати ліс. Тільки-но він, повернувшись до хати, сказав, що йдуть москалі, як Катерина, незважаючи на негодю, роздягнена, боса вибігає їм назустріч. В офіцері, який веде військо, впізнає свого Івана, кидається до нього, але чує жорстоке:

«Дура, отвяжися!
Возьмітьте прочь безумную!»

Катерина прагне викликати в офіцера почуття жалю, якщо не до себе, то хоч до своєї дитини. Вона згодна на приниження, готова бути йому наймичкою, забути, що вони кохалися колись, що вона стала покриткою. Хай колишній її милий з іншою кохатиметься, покине й забуде її (Катерину), аби тільки не кидав сина. Але офіцер-спокусник утікає:

Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!

Катерина, не витримавши тяжких випробувань, які випали на її долю, закінчує життя самогубством.

Батьки Катерини — це темні люди, які сліпо скоряються тогочасним звичаям, не можуть захистити свою дочку, протистояти громадським пересудам. Горе їхнє велике. Тяжко зажурившись, сидить батько. Він мовчки переживає трагедію дочки. Тільки наприкінці прощання виносить останній присуд Катерині: «Чого ждеш, небого?»

Мати, звертаючись до дочки, говорить про лихо, яке спіткало їх. Вона осуджує вчинок Катерини («Якби знала, до схід сонця була б утопила») і в розпачі каже дочці: «Іди од нас», «не вертайся». У той же час мати співчуває рідній дитині, звертається до неї з словами, сповненими ніжності, глибокого материнського по-

чуття («доною моя», «цвіте мій єдиний», «дитя мое любе», «кохала, як ягідку, як пташечку», «будь щаслива»).

Катерина розуміє не тільки своє важке становище, а й горе батьків, бачить, що вони страждають так само, як і вона. І тому

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати.

Шевченко схвильовано передав ситуацію, що склалася, розкрив цілу драму всіх трьох учасників цього прощання, показав, що кожний з них по-своєму глибоко переживає трагедію. Поет не осуджує батьків за їх вчинок, він співчуває їхньому великому горю.

Перші рядки поеми говорять про те, що в ній йдеться про кохання дівчини з молодим військовим. Поет підкреслює його вроду (чорнявий, чорнобривий, у нього карі очі). Саме таким покохала його Катерина. Далі автор поступово розкриває моральне обличчя, панську суть Катерининою обранця. Робиться це не безпосередньо, а через зображення переживань Катерини. Описуючи її горе, Шевченко тим самим викликає у читача певне ставлення до того, хто причинив дівчині стільки лиха.

У сцені зустрічі офіцера з Катериною повідомляється про те, що він «старший» над військом, отже, не простий солдат. А в сцені зустрічі з сином перед нами вже образ пана, який їде в берлінні (кареті) шестернею. Якщо в першій зустрічі розкривається його зневажливе ставлення до збездиченої ним дівчини, то в другій — байдужість до сина. Тут поет дає вбивчу характеристику розпусному панові, який відвертається від рідної дитини:

А пан глянув... одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.

Пан-офіцер у поемі показаний безпосередньо тільки двічі. Але ці епізоди з описом того лиха, яке він причинив Катерині і її батькам, повністю розкривають його мерзенне обличчя.

У поемі Шевченко подає чимало психологічно напружених епізодів у житті Катерини та її сина. Після вступної частини, в якій повідомляється про те, що Катерина покохала москалика, породила сина і чекає коханого, йдуть сцени розмови дочки з батьками, безнадійні розшуки спокусника, зустріч з чумаками і прохання в них милостині, зустріч з офіцером, смерть Катерини і кінцевий епізод — зустріч батька з сином. Така побудова сприяє глибокому розкриттю переживань і характеру Катерини. Причину зображення героїні в найнапруженіших ситуаціях Л. Стеценко бачить у тому, що Шевченко такому розгортанню подій «віддав перевагу навіть тоді, коли цей принцип вимагав деякої умовності в розгортанні сюжету, як це маємо, наприклад, у поемі «Катерина». (Тільки випадково могла зустріти Катерина зрадливого Івана; випадково зустрічаються в кінці поеми батько з сином). Отже, характер обра-

зів визначив і композицію твору, яка для поета є одним із засобів зображення дійсності»¹.

Для поеми характерні ліричні відступи. До них зверталися вже попередники Шевченка — Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, але у автора «Катерини» та інших творів вони вперше стали постійним компонентом композиції. Ліричні відступи у Шевченка можна поділити на три групи. До першої віднесемо звертання автора до героїв твору, в даному разі до Катерини. Вже в першому розділі поет, висловлюючи щире співчуття героїні і її синові, говорить:

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?

Це надає творові інтимного характеру і разом з тим осуджує пана-офіцера і тогочасні суспільні умови, які принижують поневолених людей. Такий же характер має відступ «Не плач, Катерино, не показуй людям сльози...»

Другу групу становлять звертання до читачів, переважно до молодих дівчат. Ці відступи узагальнюють події, у них висловлюються поради певній категорії людей. Таким є початок поеми — звернення до дівчат взагалі («Кохайтеся, чорнобриві...»). Якщо в поемі «Катерина» це застереження ще досить загальне, то в поемі «Осика» (1847) Шевченко перефразовує ці слова, надає їм чіткішого соціального змісту:

Стережіться ж — кохайтеся
Хоч і з наймитами,
З ким хочете, мої любі,
Тільки не з панами.

Такий же характер має й інший ліричний відступ («Отаке-то лихо, бачите, дівчата»), де на прикладі горя Катерини Шевченко повчає молодих дівчат, радить шануватися, щоб «не довелось москаля шукать». Ці ліричні відступи попереджають, що лиха доля Катерини може спіткати й інших, якщо не будуть обачними.

Глибокого суспільного характеру набувають ліричні відступи третьої групи, в яких даються роздуми про суспільні причини, що породили горе Катерини, про антигуманність тогочасного ладу, про неправду на світі. Як широке філософське узагальнення звучить ліричний відступ «Отаке-то на сім світі роблять людям люде!», що йде після розповіді про те, як Катерина залишила своє рідне село, і містить у собі роздуми про несправедливість між людьми, про те, що одному доля запродала все «од краю до краю», а іншому залишила тільки місце, де поховать.

Ліричні відступи мають і композиційну функцію. Вони ніби коментують, оцінюють те, про що йшлося раніше, або готують читача до сприйняття наступних подій. Крім того, ці відступи упо-

¹ Стеценко Л. Ф. Вивчення творчості Т. Г. Шевченка в школі.— Київ, 1961.— С. 85.

вільнюють хід розвитку дії, даючи змогу читачеві глибше вдуматися в прочитане, краще зрозуміти твір, пережити трагедію героя.

Як і в більшості поетичних творів Шевченка, помітну роль у поемі відіграє пейзаж, який часто подається в романтичному дусі. Тут переважають картини бурхливої природи, що допомагає кращому сприйняттю подій, переживань героїні. Під час розшуків Катериною батька свого сина, поет тричі дає картину грізної природи. Тільки один штрих («Свище полем заверюха» і повідомлення про те, що в таку негоду «іде Катерина»), а перед читачем розгортається страшна історія героїні:

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.

Природу поет часто персоніфікує. Такий початок четвертого розділу, де дуби стоять з гетьманщини, «мов ті діди високочолі». Природа переживає разом із Катериною. Дівчата співають «Гриця», а в цей час «калина плаче».

Символічного значення набуває образ сови-сича, що віщує горе, а то й смерть героя. Так було в баладі «Причинна». В ніч, коли загинула дівчина, «сичі в гаю перекликались». Третій розділ поеми «Катерина», де розповідається, як «Катерина з Івасем мандрує», як «попідтинню ночувала», починається словами: «Кричать сови, спить діброва».

Майже вся поема написана 14-складовим віршем:

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.

У поемі є й силабічні рядки, що мають 11—12 складів, з обов'язковим наголосом на п'ятому (перед цезурою) і одинадцятому складі: «Отаке то ліхо, бачите, дівчата».

Початок четвертого розділу написаний традиційним чотиристопним ямбом («Попід горою, яром, долом...»). Зустрічаються й інші розміри народнописаного походження («Єсть на світі доля, а хто її знає?»). До зміни поетичного розміру Шевченко вдається здебільшого при переході від однієї картини до іншої. Поліритмія взагалі властива риса творчості письменника.

Тему «Катерини» розробляє Шевченко і в однойменній картині (1842), що не є ілюстрацією до поеми, а самостійним твором малярства, хоч тут розробляється одна і та ж тема. Передусім для картини художник обирає такий епізод з історії взаємин Катерини і офіцера, який дає можливість протиставити образи. Це момент розставання, якого у поемі немає зовсім. Для живопису ж він дає найбільші можливості розкрити зміст подій. У листі до Г. Тарновського від 25 січня 1843 р. Шевченко писав: «Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки

собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона сердешна тільки плаче та підіймає передню червону запашчину, бо вже, знаєте, трошки тее... а москаль дере собі за своїми, тільки курява лягла — собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тільки мріє. Отака моя картина».

Картина «Катерина» є видатним явищем в історії вітчизняного живопису. В ній художник виявив себе новатором. Зміст художнього твору та його спрямування розкривається і композицією і використанням кольорової гами. Передусім у центрі картини — образ простої селянської дівчини, збезчещеної офіцером, на боці якої симпатії автора. Все це суперечило нормам тогочасного академічного мистецтва. Катерина у світлому вбранні, голова її на тлі світлого неба. Офіцер же зображений на другому плані в темному мундирі на тлі темної могили. Так художник за допомогою кольорів протиставляє ці два образи.

Між ними проміжний план. Справа селянин, що струже ложки, зліва — цуцик. Це план, який розкриває ставлення художника до подій. Селянин дивиться в бік Катерини. Він розуміє горе дівчини. Про це свідчить вся його постать. Співчутливий погляд, безсило опущені руки переконують глядача, що селянин співчуває скривдженій. А перед Катериною лежить невелика гілка, символізуючи майбутнє героїні. Вона зів'яне, не буде більше жити.

На картині помітні й риси традиційної академічної манери. Проявляється це в певній декоративності. Картина нагадує сцену, обмежену рамкою. Зліва — могила і вітряк, справа — дуб, зверху — гілля. Таку ж композицію має і картина «Циганка-ворожка» (1841). На картині обличчя Катерини бліде, дещо нагадує античні статуї, ніби металевими здаються стрічки. В цілому ж картина займає досить помітне місце в історії українського живопису. «Реалістичні тенденції поеми «Катерина» стимулювали розв'язання нових складних художніх завдань у живопису, де треба було переборювати традиції класицизму»¹, слушно зауважує Є. Кирилюк.

«Мар'яна-черниця». Тема нещасливого кохання, причиною якою була соціальна нерівність, постійно хвилювала поета. Їй присвячена незакінчена поема «Мар'яна-черниця», написана 1841 р. Основний сюжет розгортається в оповіді кобзаря. Це кохання заможної дівчини Мар'яни і убогого сироти Петра. Мати Мар'яни не погоджується на їхнє одруження і мріє віддати дочку за багатого. Протест проти соціальної несправедливості висловлює Петро:

«Мар'яно! Мар'яно!
Чом ти не убога! чом я не багатий!
Чом у мене коней вороних нема?..
Чом не ти в сірій свитині,
Чом я не в жупані?»

Твір не закінчений, але із заголовка можна здогадатися, що через соціальну нерівність закохані не побралися і Мар'яна пішла в монастир.

¹ Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— Київ, 1964.— С. 58.

Поєма присвячена подрузі дитячих і ранніх юнацьких років поета Оксані Коваленко. Знаючи, що вона вже одружена, Шевченко називає її «чужа чорноброва».

1842 року з-під пера Шевченка виходить (російською мовою) драматична поєма «Слепая». Твір задумано досить широко. Перед читачем проходить життя двох жінок — жертв панської сваволі — матері і дочки. Мати — кріпачка, яка розповідає вже дорослій дочці Оксані про свою гірку долю. Душевно пригнічена вона мріє, що пан прийме хоч свою дочку, потурбується про її майбутнє. Але пан виявився негідником. Дівчина мстить за зневагу до себе, за кривди, причинені матері. Вона вбиває пана, підпалює його маєток і сама гине у вогні.

В образі Оксани поет показав стихійний протест, на який піднімалися жертви панської сваволі. В ідейному плані поєма «Слепая» є кроком уперед порівняно з поємою «Катерина». Але з художнього боку образ Оксани менш довершений. Невиразно відтворено її кохання з козаком-гайдамакою, в образній системі багато традиційно романтичного («кровожадные львы», «сном непорочної чистоти», часто повторюються епітети «унылый», «печальный», зустрічаються «грустный», «черная тоска» та ін.).

У тому ж році, коли написана поєма, Шевченко виконав автоілюстрацію до твору, на якій відтворено сліпу матір, на колінах котрої спить дочка.

«Тарасова ніч». У ранній період творчості Шевченко багато уваги приділяв історичній тематиці. Однією з головних тем його творів є боротьба українського народу проти поневолення польською шляхтою. Уже в «Кобзарі» 1840 р. була надрукована поєма «Тарасова ніч» (1838). В основу твору покладено події в травні 1630 р., коли відбувся бій козаків проти військ польського гетьмана С. Конецпольського під Переяславом. На чолі боротьби стояв Тарас Трясило (справжнє його ім'я і прізвище Тарас Федорович). 1629 р. він здійснив похід козаків на Кримське ханство. Після повстання 1630 р. був на Запоріжжі, обирався гетьманом, мав тісні зв'язки з донськими козаками.

У поємі згадуються й інші ватажки — Наливайко, Павлюга. Відтворюючи минуле України, Шевченко називає гетьманів, які очолювали повстання народу і боролися за волю. Говорячи про Павлюгу (Павлюка), поет допустив зміщення в часі. Павлюк виступав пізніше — він очолив повстання 1637 р.

Отаман у поємі «Тарасова ніч» поданий у тісному зв'язку з козаками, з якими постійно радиться.

Шевченко високо підносить героїзм українського народу в боротьбі проти зовнішніх ворогів. Водночас він говорить і про соціальну суть цієї боротьби, ворогами називає «ляшків-панків».

Минуле України протиставляється тяжкому сучасному становищу народу. Згадуючи колишні події, поет передусім підкреслює боротьбу народу за волю, висловлює тугу з приводу того, що десь поділась доля-воля, про яку тепер тільки кобзарі співають:

Було колись — панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!

У той же час Шевченко іронічно говорить про пасивність нащадків славних героїв, осуджує сучасне становище українського народу, коли «над дітьми козацькими поганці панують».

Композиційно поєма написана у формі розповіді кобзаря, оточеного молоддю. Цим висловлена глибока пошана народу до минулого, до тієї боротьби, яку він вів за свою свободу.

«Гайдамаки». Тема боротьби проти польського панування на Україні розробляється і в найбільшому поетичному творі — історико-героїчній поємі «Гайдамаки». Поєма присвячена конференц-секретарю Академії мистецтв В. І. Григоровичу на пам'ять про 22 квітня 1838 р. Перший розділ поєми («Галайда», як він пізніше названий) був надрукований в альманасі «Ластівка» (1841). Повністю поєма вийшла окремим виданням того ж року. «Гайдамаки», в яких оспівано боротьбу українського народу за свою свободу в умовах феодально-кріпосницької системи Росії, мали революційне значення. Тому видання твору зустріло значні перешкоди з боку царської цензури. З цього приводу Шевченко у листі до Г. Тарновського від 26 березня 1842 р. писав: «Было мне с ними («Гайдамаками». — Г. Н.) горя, насили выпустил цензурный комитет, в о з м у т и т е л ь н о да и кончено, насили кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились».

Гайдамацький рух розгорнувся на Україні у XVIII ст. Найвищим проявом його було повстання 1768 р., відоме під назвою «Коліївщина», події якої й лягли в основу поєми. Це була боротьба проти соціального, національного і релігійного гніту на Правобережній Україні, де в той час панувала польська шляхта. У лютому 1768 р. у місті Барі на Поділлі (тепер Вінницької області) була створена Барська конфедерація — військово-політичне об'єднання частини реакційних пануючих верств, яке ставило перед собою мету збереження необмежених прав і привілеїв польської шляхти і католицької церкви. Проіснувала до 1772 р.

Поштовхом до збройного виступу конфедератів послужило прийняття польським урядом закону про зрівняння в правах католиків і некатоликів. Барська конфедерація спиралася на підтримку Франції, Туреччини, Австрії. Конфедерація виступила проти впливу Росії на Польщу, оголосила хрестовий похід проти «схизматів», тобто тих, хто не визнавав унії. Конфедерати розправлялися з українським населенням Правобережжя, грабували його, руйнували православні церкви. Гайдамаччина була відповіддю на нелюдські жорстокості конфедератів. На чолі повстанських загонів гайдамаків стає Максим Залізник. Походив він із села Медведівки, був на Запоріжжі, в Очакові, наймитував. Цього героя оспівав Шевченко в поємі «Гайдамаки».

Другий керівник повстання, теж виведений у поемі, Іван Гонта, родом із села Розсішок, що належало, як і Умань, польським магнатам Потоцьким. Гонта був надвірним козаком, а потім сотником надвірних козаків — озброєних воїнів, що служили в маєтках польської шляхти.

Повстання розпочалося в районі Мотронинського монастиря (біля Черкас) у травні. Загони Залізняка вирушили на Умань. На бік повстання перейшов загін надвірних козаків на чолі з Гонтою, який був посланий для придушення повстання. Гайдамаки захопили Умань. Боротьба охопила велику територію України: майже всю Київщину, Поділля, Волинь, Галичину, Прикарпаття. У повстанні брали участь молдавські та російські селяни — втікачі від поміщиків.

Під впливом Коліївщини 1769 р. спалахнуло повстання у Польщі в районі Любліна та в інших місцях. Повстання гайдамаків загрожувало охопити Лівобережну Україну, Запоріжжя, Новоросійську губернію. Великий розмах повстання викликав занепокоєння в Туреччині, Угорщині, Пруссії.

Панівні кола Польщі, які не могли самі розправитися з повстанням, звернулися до уряду Росії з проханням допомогти в придушенні його. Царський уряд, боячись поширення повстання проти українських і російських поміщиків на Лівобережну Україну, послав свої війська на територію, охоплену повстанням. Під час зустрічі з командуванням царських військ Залізняка, Гонта, Неживий по-зрадницькому були схоплені, а їхні загони роззброєні. Залізняка, що був російським підданим, покарано батогами і заслано на вічну каторгу в Нерчинськ. По дорозі він утік, але втікача спіймали і знову відправили в Нерчинськ. Не дійшовши до місця заслання, Залізняка знову втік. І знову його спіймали і нібито кинули до в'язниці в Москві, звідки знову був відправлений в Нерчинськ. Є припущення, що Залізняка й звідти утік і брав участь у селянській війні, яку очолив Омелян Пугачов.

Гонта як польський підданий був переданий польській шляхті. Його люто катували, а потім в селі Сербах (на Поділлі) страшили.

Про гайдамаччину в часи Шевченка було написано ще дуже мало. Ясно, що все опубліковане поет читав з великим зацікавленням. Про це свідчать хоч би його примітки до поеми. У них є посилання на такі твори, як «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Камєнського, «Історія русів», автором якої тоді вважався Георгій Кониський, фактично, автор її невідомий, «Історія королівства польського» та ряд інших праць.

• Тема гайдамаччини широко розроблялася в польській літературі і по-різному висвітлювалася. С. Гоцинський у поемі «Канівський замок» (1828) змалював гайдамаччину з прогресивних позицій, відобразив у ній знущання польської шляхти з українського народу, що й привело до невдоволення селян. М. Чайковський у романі «Вернигора» (1838) трактує гайдамаків як звичайних розбійників. Шевченко читав роман Чайковського, в якому є посилан-

ня на твір Гоцинського. Із цих творів поет взяв деякі факти (іноді вони не відповідають історичній дійсності, як, наприклад, вбивство Гонтою своїх дітей), але висвітлив їх по-своєму.

В російській літературі до теми повстання гайдамаків зверталися К. Рилєєв, О. Сомов, які, правда, не розрізняли повстання гайдамаків і інші рухи на Україні. Реакційні письменники (А. Подолінський, Я. Бутков, Ф. Булгарін) зображували гайдамаків як розбійників. Так малювали гайдамаків і деякі українські романтики (А. Метлинський, «Козак, гайдамак, чумак»; Л. Боровиковський, «Гайдамаки» — уривок з поеми «Відьма»).

Шевченко ж в оцінці повстання гайдамаків йде самостійним шляхом. У «Передмові» він пише: «Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і немає нічого», хоч сам поет посилається на кілька історичних праць. В оцінці подій Шевченко йде за народними джерелами, спогадами старих людей, зокрема і свого діда Івана, сучасника, а може, як ми вже сказали, й учасника гайдамаччини. Це засвідчено і в поемі:

Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козаку:
Я її онукам тепер розказав.

Знав Шевченко і багато народних пісень про гайдамаччину. Епіграфом до одного із центральних розділів («Гонта в Умані») він узяв слова із пісні про ватажка гайдамацького загону під час Коліївщини «Ой поїжджає по Україні та козаченько Швачка»:

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі».

Пізніше сам поет засвідчив, що в часи, коли він був козачком Енгельгардта, часто порушував панський наказ і наспівував ледве чутним голосом сумні гайдамацькі пісні.

Роль пісні у створенні поеми «Гайдамаки» відзначав М. Добролюбов. У статті «Кобзар» Тараса Шевченка він писав, що у поета ми бачимо всі елементи української народної пісні¹. Повністю це стосується і поеми «Гайдамаки», в якій пісня використовується і при описі розгортання подій, і для характеристики героїв та їх взаємин, і як епіграфи до окремих розділів поеми. Це свідчить про глибоке знання і вміле використання Шевченком народної творчості.

Поема була задумана десь у 1839 р. в час навчання Шевченка в Академії мистецтв. Перебуваючи на засланні, поет згадував, як виникав задум твору про гайдамаків.

Поема має чітко злагожену композицію, яка допомагає розкрити ідейний зміст твору. Події розгортаються двома сюжетними лініями. Основна — широке зображення гайдамацького повстання. Друга — взаємини Яреми і Оксани. Вона своєрідно доповнює першу, сприяє глибокому розкриттю образу Яреми-повстанця.

¹ Добролюбов М. О. Літературно-критичні статті.— Київ, 1961.— С. 366.

Слабкою стороною значної частини творів того часу, написаних на історичну тематику, було те, що історичні події виступали лише як тло для змалювання любовної інтриги, як, наприклад, у повісті Є. Гребінки «Нежинский полковник Золотаренко», частково у романі «Чайковский».

Поема Шевченка складається із вступу, одинадцяти розділів і епілогу. У вступі поет висловлює свої погляди на життя, на мистецтво, заявляє про те, що героєм його поеми буде повсталий народ та його представник — наймит Ярема «у постолох». Епілог є завершенням першої сюжетної лінії. У ньому говориться про поразку гайдамаків та про їх нескореність.

У вступному розділі — «Інтродукції» — дається характеристика шляхетської Польщі, суперечностей, що її роздирали в час панування на Правобережній Україні. Після загальних роздумів поет переходить до змалювання життя і дій сил, які протистоять у боротьбі. Автор розповідає про сирітське життя Яреми, жорстокості польської шляхти, вбивство конфедератами титаря. Потім йдуть картини помсти гайдамаків. Передостанній розділ присвячений взаєминам Яреми і Оксани. В завершальному і найдраматичнішому розділі йдеться про вбивство і похорон Гонтою своїх дітей.

У поемі немає нічого зайвого. Усе підпорядковано показові причин наростання народного гніву та великого розмаху повстання. Події розгортаються в швидкому темпі, картини йдуть одна за одною в логічній послідовності.

Для поеми характерне широке змалювання повстання. Однак епічна розповідь часто переривається драматичними епізодами, ліричними відступами, пейзажами. Окремі картини є ніби самостійними сценами з широким використанням діалогічної мови, яка іноді навіть набуває прозової форми. Це надає розповіді життєвості і динамічності. Такими є розділи «Конфедерати», де змалювано жорстокість польської шляхти, «Свято в Чигирині», в якому діють старшина, гайдамаки, запорожці, кобзар. Тут йдеться про свячення ножів повстанцями, щоб помститись ворогові.

Ліричні відступи дають можливість поетові безпосередньо висловити думки про події, своє ставлення до героїв твору. Шевченко ніби живе з гайдамаками одними помислами і бажаннями, повстанці для нього рідні:

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.

Особливо близький поетові Ярема. У їх долі є багато спільного. Обидва вихідці із соціальних низів, обидва зазнали тяжкого сирітства, навіть особисте життя у них дещо подібне:

Отакій-то мій Ярема,
Сирота багатий.
Таким і я колись-то був,
Минуло, дівчата...

Пейзажі в поемі сприяють розкриттю ідейного спрямування твору, відображають почуття і настрої героїв поеми та її автора, допомагають глибше передати характер подій. Роль природи в поемі підкреслюється вже на початку твору. Саме місяць — білолиций — спостерігає з висоти, що робиться в житті. Пейзаж дає можливість читачеві краще збагнути героїзм наступних подій, готує до глибокого розуміння їх («Із-за лісу, з-за туману...»). В одну картину зливається життя людини і природи в початкових рядках розділу «Гонта в Умані»:

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чуť людської мови;
Звір тільки вие по селу,
Гризучи трупи.

Пожовкле листя, хмари, сонце спить — у природі, а в житті людей — «по селах голі плачуть діти», «нігде не чуť людської мови», скрізь лежать трупи. І картини природи, і розповідь про людей яскраво навівають сум, передають характер і масштаби подій.

Тоді ж, коли автор розповідає про Ярему, який іде понад Дніпром, сумний і невеселий, місяць ніби переживає разом з героєм: («Сумно, сумно серед неба сяє білолиций»).

Природу поет часто персоніфікує («А Дніпр мов підслухав: широкий та синій...»; «Дніпро на нас розсердився, плаче Україна»; «Верба слуха соловейка»; у «Гайдамаках» використовується форма звертання до природи («Місяцю мій ясний!»; «Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!..»).

У вступі поет виявляє свої матеріалістичні філософські погляди, розмірковує про вічність буття, про те, що в природі відбувається постійний рух, що все відживає свій вік, а на зміну йому приходять нове:

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...

Далі поет звертається до народу, до гайдамаків. Ці пригноблені люди, що піднялися боронити волю, і є справжніми героями поеми, показані як творці історії.

У вступі Шевченко заявляє, що співатиме про «громаду у сірках». У його поетичній уяві гуляє козацтво, шумить тополя, дівчина тихо співає «Гриця». Поет серед своїх героїв, знедолених, але мужніх, нескорених:

Я не одинокий, є з ким в світі жить...
Я не одинокий, є з ким вік дожить.

У полемічній частині вступу Шевченко виступає з критикою ідеалістичної естетики. У ті часи сторінки журналів заповнювалися здебільшого творами про життя панівних класів. Багатство палаців, розкішне вбрання, панські розваги були неодмінними атрибутами більшості творів. Такий напрям підтримувала і офіційна критика. Шевченко ж глузує з письменників, що писали про паркет, шпори, султани, відкидає поради, критиків, які підтримували беззубу літературу, не прислухається до їхніх порад:

Вибачайте... кричіть собі,
Я слухать не буду...

В поемі «Гайдамаки» відтворені події на Правобережній Україні, яка в XVI—XVIII ст. була під владою шляхетської Польщі, що вже втрачала свою силу. Кожен магнат вважав свої права необмеженими, відмовлявся визнавати зверхність над собою короля. Суперечності між магнатами і королем були однією із причин розвалу Польщі:

Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...

Говорячи про роль у цьому процесі магнатів, Ф. Енгельс писав: «Поступова деморалізація правлячої аристократії, нестача сил для розвитку буржуазії і постійні війни, які спустошували країну, зломали, нарешті, могутність Польщі... Аристократія дійсно довела Польщу до занепаду, до цілковитого занепаду»¹. Енгельс вказував також на соціальні, національні і релігійні суперечності в Польській державі.

Маючи в своєму особистому розпорядженні військо, магнати думали не про державу, а про свої багатства, розкоші, все більше й більше гнобили і грабували селян, що й викликало повстання. Глибоке вмотивування причин повстання дає Шевченко в «Інтродукції», у розділах «Конфедерати», «Титар». Поет пише про те, що магнати палили хати, все руйнували, мордували народ, топили церквами. Становище українських селян, розорених польською шляхтою, змальовано в розмові шинкаря і шляхтичів:

«...Вільшанські схизмати
По три сем'ї, по чотири
Живуть в одній хаті». «Ми це знаєм, бо ми сами
Іх так очухрали».

Жорстокість шляхти показана і в картині звірячого вбивства титаря.

Шляхту Шевченко малює не тільки жорстокою, бездушною, а й боягузливою. Оксана, яка потрапила до шляхтичів, розповідає, як магнати тряслися, тільки почувши ім'я її коханого Яреми («По всій Україні його знають... Я бачила — кати-ляхи трусилися, мліли, як хто скаже про Галайду»). Таким чином поет дав широке

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Київ, 1963.— Т. 16.— С. 160.

і ґрунтовне вмотивування соціальних причин повстання гайдамаків.

У розділі «Свято в Чигирині» Шевченко зосереджує увагу на минулому, говорить про те, що раніше козацьке військо, «як море червоне, перед бунчуками, бувало, горить». Все це передано в романтичному дусі, піднесеною, урочистою мовою. Письменник вдається до пейзажу, який відіграє в творі неабияку роль:

Із-за лісу, з-за туману,
Місяць випливає,
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сєє,
Неначе зна, що не треба
Людам його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.

Цей романтичний пейзаж настроює читача на сприйняття героїчного змісту наступних подій, дає змогу відчутти їх велич. Тепер згадка про минуле чергується з картинами підготовки повстання. Особливо яскраво це проявилось у пісенних зверненнях кобзаря до гайдамаків. У цих піснях лунає мужній заклик до помсти. Кобзар закликає «згадати Богдана, старого гетьмана» і цієї ночі з ножами святими та з батьком Максимом погуляти так, щоб аж пекло засміялось. Тут знову згадуються козацькі ватажки Остриця, Наливайко, Богун, керівник визвольного руху Богдан Хмельницький. Це потрібно авторові для того, щоб пов'язати визвольну боротьбу, яку вів народ у минулому, з повстанням гайдамаків, підкреслити таким чином, що Коліївщина є закономірним продовженням попередньої визвольної боротьби.

◆ Однією із характерних рис поеми «Гайдамаки», яка відрізняє її від інших історичних творів Шевченка раннього часу, є те, що в ній відтворено силу народу, його роль в історії. Головна увага тут зосереджена на показі повстання 1768 р. як всенародного руху. Для підкреслення цього поет використовує різноманітні прийоми. То він говорить про те, що «задзвонили в усі дзвони по всій Україні», то називає міста і села, де спалахнуло повстання (Сміла, Корсунь, Чигирин, Черкаси, Медведівка), то зосереджує увагу на тому, що всі, хто тільки міг, стали до лав повстанців, що «жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки». Масовість повстання підкреслюється і сценою зустрічі гайдамаків з юнаком у постолах і з торбиною за плечима, якого гайдамаки прийняли за старченя. Однак цей юнак називає себе гайдамакою і з гордістю заявляє, що брав участь у розправі з панами:

«...Зате ж їх і били,
І я й батько святим ножем;
А мати не здужа,
А то й вона б».

Народ, який протягом багатьох десятиліть зазнавав нелюдських знущань польської шляхти, непримиренний у боротьбі. У пориві помсти він прагне сторицею відплатити ворогам

за всі заподіяні йому кривди. Роз'ярені повстанці у своїй ненависті до тих, хто чинив народові утиски і муки, не зупиняються перед жорстокістю: «Як смерть люта, не зважають на літа, на вроду»; «Де пройдуть — земля горить, кров'ю підпливає».

Повсталий народ у боротьбі проявляє сміливість, нескореність, відчуває себе господарем становища. Народ у Шевченка «не «фон», на якому ізольовано виступають «герої-одиначки». Народ — могутня дійова сила, що вершить долю країни, нації»¹. Те, що Шевченко головним героєм поеми малює народ, засвідчено і самим заголовком твору. Якщо інші історичні поеми названі іменами ватажків («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія»), то в заголовку «Гайдамаків» винесено назву повсталого народу. Зображення народу як головної рушійної сили і відрізняє поему Шевченка від традиції романтиків світової літератури, які на перший план висували образи героїв-одиначок.

Поет говорить і про соціальну та вікову неоднорідність у таборі гайдамаків. Тут

...Старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались,— дождають
Великого свята.

Однак справжньої єдності між козацькою старшиною і повсталими масами немає, про що свідчить сцена, в якій гайдамаки просять кобзаря заспівати пісню про керівника голоти батька Максима, але так, щоб «не почула старшина». Запорожець на ці слова відповідає: «А що нам ваша старшина? почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі». Отже, в «Гайдамаках» Шевченко відтворює суперечності між старшиною і рядовими повстанцями. У ранніх історичних поемах ці суперечності ще залишалися поза увагою автора.

Малюючи картини бою, розповідаючи про розправу народу з гнобителями, поет звертається до фольклорних образів. Образ бою як кривавого бенкету часто зустрічається в народній творчості, є він і в поемі Шевченка «Гайдамаки» («По Поліссі Гонта бенкетує», «Горілки, крові упились»).

Для поеми характерні романтичні перебільшення. Бій майже скрізь передається за допомогою гіперболізованих образів пожежі, пекла, різанини, крові. Особливо це бачимо у розділах «Червоний бенкет», «Бенкет у Лисянці», «Гонта в Умані». Тут «горить Сміла, Смілянщина кров'ю підпливає»; «Базари крились трупом, плили кров'ю»; «Гнилий Тікич кров'ю червоніє».

У творі зустрічаємо різкі контрасти. Передусім це помітно тоді, коли даються картини бою, говориться про пожежі, про те, як летиться кров. І тут же, ніби з байдужістю, йдеться про спокійну вечерю гайдамаків:

...Серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;

¹ Шаблієвський Є. Народ і слово Шевченка.— Київ, 1961.— С. 76—77.

Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять.

Контрастними є також картини кривавого бою, з одного боку, і жартівливі пісні кобзаря — з другого. Такі різкі переходи, зіставлення картин, які, здавалося б, ніяк не можна ставити поряд, поет використовує для того, щоб справити на читача сильне враження. І він досягає своєї мети. Ці картини надовго западають у душу читача, хвилюють його.

Захоплення Шевченка героїчними подвигами повстанців червоною ниткою проходить через увесь твір. Повстанці для поета — це справжні герої, орли, що на гвалт України злетілися, щоб рятувати її. Однак як би не вражали нас загальні картини, масові сцени, письменник не може обійтися без конкретних образів представників народу. В поемі найяскравішим представником повсталих є Ярема Галайда. Це не історичний, а узагальнений образ рядового гайдамаки, учасника Коліївщини. Сам поет писав, що «Галайда вполовину видуманий». Цей вислів свідчить про те, що письменник дав узагальнений образ повстанця, але цілком можливо, що при створенні його використано народні спогади про одного із таких повстанців. Є. П. Кирилюк наводить дані про учасника повстання Семена Неживого¹, який походив з села Мельниківки, що недалеко від м. Мошни. Неживий був наймитом у гончара і діяв у селах, в яких жив чи бував Шевченко,— Кирилівці, Тарасівці та ін. Цим засвідчено участь у повстанні колишніх наймитів, яким був і Галайда.

За допомогою образу Яреми поет розкриває причини участі в повстанні широких народних верств. З цього погляду характерна сцена розмови Залізняка з Яремою. З'ясується, що у повстанця навіть прізвища немає. Щоб записати в реєстр, Залізняк пропонує назвати його то «Голом», то «Бідою» і, нарешті, зупиняється на прізвищі «Галайда», що означає «Бродяга». Отже, всі три прізвища, названі Залізником, характеризують соціальне становище героя.

Показ особистого життя Яреми органічно зливається з головною сюжетною лінією поеми — боротьбою всього народу. Вже початок розділу «Галайда», де ціла строфа присвячена розпорядженням шинкаря, що належить Яремі зробити, свідчить про те, якою була доля наймита. Ярема покійно виконує волю того, в кого служить. Він поки що не відчуває в собі сили:

Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що виресли крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

Розправити крила, по-новому подивитися на світ, відчути себе господарем становища Ярема зміг тільки під час повстання, коли став народним месником. Правда, він мріє про поновлення на Україні старих козацьких порядків, про добрих, справедливих геть-

¹ Див.: Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 95—96.

манів, які оживуть в золотих жупанах, про те, що ще прокинеться воля, козак заспіває, а в степу «блисне булава». У цьому поет правильно показав історичну дійсність, обмеженість селянських рухів. Адже сам Залізняк був проголошений князем смілянським і гетьманом, а Гонта полковником і князем уманським.

Під час повстання розкрилися нові риси Яреми: його героїзм, відданість народові. Тепер поет добирає інші барви. Участь у повстанні Галайди подано в романтичному плані. Йдучи за народною традицією, підкреслюючи ненависть Яреми до польської шляхти, поет гіперболізує його сили:

А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе.

Подібна гіперболізація характерна для творів романтиків. Так малювали відважних воїнів М. Шашкевич («Хмельницького збупленіє Львова», «Погоня»), Л. Боровиковський («Палій»), М. Костомаров («Грецька пісня») та ін.

Шляхтичі захопили кохану Яреми — Оксану, вбили її батька. Особиста кривда посилює ненависть повстанця до ворогів, додає завзяття у боротьбі. Думка про Оксану не покидає Ярему ні на хвилину. Йому вдається вихопити дівчину з льоху в той час, коли Залізняк наказав підпалити і зруйнувати будинок. Ледве живу відвозить він Оксану в Лебедин. Через тиждень Ярема знову приїздить до коханої, щоб одружитись. Вранці їх повінчали, а ввечері Ярема залишає дружину і поспішає до гайдамаків, щоб «весілля справить в Уманщині на пожарах». Цим поет підкреслює відданість Яреми (а відтак і всіх повстанців) боротьбі проти ненависного ворога. Силу і відвагу Яреми Шевченко передає не тільки через безпосередній показ його під час бою, а й за допомогою розповіді Оксани про страх, який викликає у шляхти ім'я її коханого.

З епічним показом життя героя Шевченко поєднує ліричне розкриття образу. Глибокі переживання Яреми яскраво відтворені в розділі «Галайда» безпосередньо після опису знущань шинкаря з наймита. Ярема сирота у латаній свитині, сердега, сіромаха. Поет порівнює його з билиною на чужому полі, яку легко рознесуть вітри.

Ярема відчуває красу природи, милується нею. Йому хочеться дивитись, як сонечко сяє, послухати, як грає море, щебече пташка, гомонить байрак. І, звичайно, «як чорнобрива в гаю заспіває».

У грізні часи боротьби Ярема виявляє глибоку ніжність у ставленні до Оксани. Поет з великим ліризмом передає взаємини закоханих, поетизує їхню ширість. Це яскраво проявляється у мові. Ярема називає Оксану пташкою, серцем, зорею, рибкою, заявляє, що кращої від неї немає «ні на небі, ні за небом; ні за синім морем». Для Оксани ж — Ярема сокіл, орел сизокрилий. Мова дівчини настільки ніжна, що її «аж верби нагинались слухать». Ліризм підсилюється відступами, в яких автор висловлює своє ставлення до героїв.

Образ Яреми становить певний етап у поезії Шевченка. Якщо раніше подібні персонажі (сироти) тільки страждали, терпіли, виливали свою журбу (дівчина в баладі «Причинна», сироти в «Думках» — «Вітре буйний, вітре буйний!», «Тяжко-важко в світі жити...», «Нащо мені чорні брови», Івась з поеми «Катерина»), то Ярема знаходить свою долю в таборі повстанців, піднімається на боротьбу проти гнобителів. Закономірним є й те, що із головних героїв-повстанців жити залишається тільки Ярема. Йому разом з іншими рядовими гайдамаками, які з святими ножами пішли в ліс, належить майбутнє.

Ватажком гайдамацького руху в поемі виступає Максим Залізняк. Створюючи цей образ, Шевченко йде в основному за народними переказами та піснями. «Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, — за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними», — писав поет.

Кобзар Волох порівнює Залізняка з фольклорним образом сизого орла, що літає попід небесами; називає прославленого ватажка батьком, а повстанців — його синами. У пісні, яку співає Волох, дається паралель: сизий орел — батько Максим; орел і орлята — Максим і хлоп'ята, його діти. Своім керівником гайдамаки визнають тільки Залізняка. «У нас один старший — батько Максим», — говорять вони. Максим завжди на чолі повстанців, які вірять йому: «Йде Залізняк Чорним шляхом, за ним гайдамаки». Залізняк походив із бідних — це теж не залишилося поза увагою поета. Устами кобзаря він говорить про ватажка:

Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...

Про те, що Залізняк походить з бідної родини, співається і в народних піснях. В них сказано і про те, що Максим продовжує справу Богдана Хмельницького. В піснях звучить також заклик до повстання. Ставши на чолі гайдамаків, Залізняк думає про долю народу. Це є однією із причин великого довір'я повстанців до свого ватажка.

Максим відважний. Він завжди йде попереду, перебуває в самій гущій бою, власним прикладом запалює повстанців на подвиги. Вперше бачимо Залізняка в Черкасах, коли він закликає гайдамаків до бою, до помсти. Поет розповідає про його героїчні вчинки в Лисянці. Залізняк пройнятий глибокою ненавистю до ворога і разом з гайдамаками розправляється з шляхтою.

Залізняк — досвідчений, вдумливий і вимогливий ватажок.

Він відзначається розумом, витримкою, спокоєм у найскладніших обставинах. Під час бою «іде собі, люльку курить, нікому ні слова». І водночас для ватажка властиві відчайдушні бойові вчинки і молодечий запал. Він «і воює і гарцює з усієї сили».

«В сцені народного гуляння гайдамаків-переможців, — як підкреслює М. Гнатюк, — поет втілює глибокий смисл: так можуть

веселитися тільки вчорашні мирні люди, які стали на захист своєї вітчизни»¹.

Залізник чуйно ставиться до повстанців, до Яреми, якого зустрів у бою, до хлопчика, що розповів, як карали шляхту в їхньому селі. За ці добрі вісті він дає останньому червінця. Ватажок розуміє настрої повстанців, відчуває їхні потреби, турбується про них. Коли гайдамаки потомилися, пропонує відпочити:

«У ліс, хлопці! вже світає,
І коні пристали:
Попасемо».

Повстанці вважають Максима своїм, близьким, Волох звертається до нього як до рівного собі.

В епілозі йдеться про те, як, довідавшись, що немає вже Гонти, «Залізник заплакав вперше зроду; сльози не втер, умер неборака». На чужому полі, в чужу землю поховали його гайдамаки. Востаннє в поемі звучать слова про ватажка:

Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу.

Якщо в розділах «Червоний бенкет» і «Гупалівщина» гайдамаки виступають під керівництвом Залізника, то в розділі «Бенкет у Лисянці» поряд із ним діє вже і Гонта, що стає одним із керівників повстання. Гонта — образ героїчний. Разом з Залізником він закликає гайдамаків карати ворога. Найповніше його образ розкривається в останньому розділі поеми («Гонта в Умані»). Як і в ряді інших епізодів твору, тут Шевченко гіперболізує картину розправи народу з шляхтою.

Надзвичайно напруженою є сцена вбивства Гонтою своїх дітей. У розпалі бою до Гонти приводять двох його синів, що виховувалися в єзуїтів, а з ними разом і ксьондза. Прагнучи посіяти розбрат між повстанцями, похитнути довір'я гайдамаків до свого ватажка, ксьондз звертається до Гонти:

«Гонто, Гонто!
Оце твої діти.
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?..»

Говорячи ці слова, ксьондз мав на увазі те, що Гонта раніше служив у надвірному війську і, звичайно, найменше його вагання могло викликати підозру повстанців. Це добре розумів і Гонта. У надзвичайно складному, трагічному становищі в його душі борються два почуття: відданості присязі і любові до своїх дітей.

Переважає вірність присязі, народові. Гонта піднімає руку на своїх дітей. В останню хвилину перед стратою він з глибоким боєм у душі звертається до своїх синів:

«...Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга».

Зворушливо передано картини похорону Гонтою своїх дітей. Битий горем він поніс у поле два трупи, викопав «свяченим» яму, поклав їх туди, накрив очі китайкою і тяжко заплакав, сказавши, що його сини загинули за Україну і він за неї загине. Повернувшись до повстанців, Гонта ще з більшим завзяттям карає ворогів. Карає за Україну, за дітей, за своє горе. Поет наголошує на контрастних переживаннях героя: тяжкому горі і радості помсти. На Умань, що палає, «Гонта гляне, гляне — усміхнеться. Страшно, страшно усміхався». Картиною страти дітей і їх похорону, що відбувається на тлі пожеж, і закінчується сюжетна розповідь. Гонта «у Шевченка, — зауважує Є. П. Кирилук, — це трагічний образ патріота, безмежно відданого справі народу; про його вчинок поет пише з глибоким сердечним боєм. Саме тому сцена похорону Гонтою своїх дітей є однією з найсильніших, найбільш хвилюючих в усій поемі»¹.

Вбивство Гонтою своїх дітей не підтверджується ні історичними, ні фольклорними джерелами. Правда, у примітках поет посиляється на розповідь товариша дітей Гонти — Младановича, який нібито «бачив з дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці». Про неопубліковані тоді мемуари Младановича Шевченко міг довідатися із роману польського письменника М. Чайковського «Вернигора». Але у Чайковського Гонта змальований як типовий романтичний лиходій, а в Шевченка — це образ патріота, життя якого склалося трагічно.

Шевченків Гонта має більше спільного з Тарасом Бульбою з однойменної повісті М. Гоголя, хоч діють вони не в однакових обставинах, потрапляють у різні ситуації. (Перед Бульбою стояв син, який зрадив народ, Україну, а перед Гонтою — неповнолітні діти-католики, власної вини яких немає). Споріднює образи Тараса Бульби і Гонти відданість своєму народові, присязі, вони всією душею ненавидять польську шляхту. Це люди, рука яких піднімається на рідних дітей, якщо цього вимагає справа, за яку вони борються.

Вбивством своїх дітей, як зауважує Н. Є. Крутікова, Гонта обриває «останні узи, що еднають його з ворожим світом польської шляхти, Гонта віднині не знає перешкоди, яка відокремлювала б його від усїєї маси народних месників, подібних Максиму Залізнику»².

Образ Гонти трагічний. Однак проблема трагічного у Шевченка розроблена по-новому, з революційних позицій. Гонта не гине. Почуття обов'язку перед повсталим народом перемагає у ньому почуття любові до своїх дітей. Він не примиряється з дійсністю,

¹ Кирилук Є. П. Тарас Шевченко. — С. 92.

² Крутікова Н. Є. Гоголь та українська література. — Київ, 1957. — С. 176.

¹ Гнатюк М. Поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». — Київ, 1963. — С. 70.

а знаходить у собі сили для дальшої боротьби, хоч і переживає велике горе. Суть нового підходу до проблеми трагічного полягає в тому, що герой бореться не за своє особисте щастя, а за визволення всього поневоленого українського народу, його більше хвилює доля трудящих, ніж власна. Гонта знаходить вихід із трагічної ситуації у продовженні боротьби проти ворогів народу, а його особисте горе примножило сили в цій боротьбі. Такий підхід надає трагічному нового звучання, а сам твір сповнюється революційним духом, вірою в перемогу.

У поемі виведено образ кобзаря Волоха. Це співець, який виражає погляди і прагнення народу. Репертуар його, як і Перебенді в однойменній поемі, дуже широкий, про що свідчить розмова гайдамаків («А мудро співає! коли не послухаєш, усе іншу»). У своїх піснях Волох прославляє боротьбу, яку вів народ в минулому проти турків і татар, проти польської шляхти. Повстання 1768 р. він оспівує як продовження боротьби українського народу 1648—1654 років під керівництвом Богдана Хмельницького. Оцінка, яку дає Волох визвольній боротьбі проти шляхти в пісні «Ой волохи, волохи...», повністю збігається з тією, яку їй дає сам Шевченко в цій же поемі, називаючи гетьмана славним, та висловлюючи сум з приводу того, що тепер

Нема Богдана червонить
І Жовті води й Рось зелену.

Пісні Волоха звернені не лише в минуле. Він оспівує і сучасну йому боротьбу, учасником якої є і сам, прославляє ватажка повстанців Максима Залізняка. З'явившись у поемі за кілька годин до початку повстання, кобзар супроводить гайдамаків у боях, співає їм пісні, надихаючи на подвиги. Образом кобзаря Шевченко підкреслює зв'язок поезії з життям і боротьбою народу, велику силу пісні, здатної запалити повстанців на подвиги.

Образ Волоха реалістичний, він взятий із дійсності. У поясненнях Шевченко засвідчив: «За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)». Участь у повстанні 1768 р. народних співців і музикантів, які виконували роль натхненників, підтверджується історичними даними. Так, у селі Кодні разом з селянами, що повстали, було страчено трьох кобзарів і одного скрипаля¹. Біля Канева страчений бандурист Грицько Кобзар. Волох із «Гайдамаків» був типовим для того часу.

У поемі змальовані образи ворогів народу, проти яких боролися повстанці. Серед негативних образів найповніше окреслений шинкар Лейба. Становище його двояке. З одного боку — це експлуататор, що визискує наймита Ярему, жорстоко поводить з ним, а з другого — він сам терпить від конфедератів. Характер шинкаря добре розкривається в порівнянні з титарем. Якщо батько Оксани мужньо витерпів усі тортури і загинув, не сказавши, де церковні гроші, то шинкар підступно підбиває конфедератів

¹ Див.: Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 94.

іти у Вільшану, до титаря, в якого, мовляв, є і гроші, і молода гарна дочка.

Образ шинкаря дано в різних обставинах. Він уміє пристосуватися до умов. Ми вже бачили, як лихвар знущався з Яреми. Там його мова була уривчастою, звучала як суворий наказ. Зовсім по-іншому заговорив він тоді, коли став перед Яремою-гайдамакою. Лейба тепер принижується, згоден бути слугою колишнього наймита, аби тільки той зберіг йому життя. Навіть звертається тепер на ви («— Добре, добре... Які ж бо ви, Яремо, завзяті!»).

Лейба — скупа і зажерлива натура. Він дотримується думки, що «гроші мур ламають». Поет вдало, одним штрихом відтворює і його жадобу до грошей, і його зігнуту постать, що ще більше підкреслює цю його вдачу:

Дрижить, зігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.

Зовсім по-іншому малює Шевченко образ дочки Лейби — молоді єврейської дівчини, не зіпсованої жадобою наживи. Поет ніжно, з співчуттям говорить про білі рученята, порівнює її з квіткою в гаю:

Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти,—
Одна шепче. Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько —
Чортова кишенья.

Дочка Лейби, яку поет малює так, як і українських дівчат, є різким контрастом батькові-експлуататорові.

У поемі дані предствники усіх сил, які брали участь у боротьбі. З одного боку — повсталий народ, якому Шевченко приділяє основну увагу, наголошуючи, що саме трудящі були тією силою, яка повстала, з другого — гнобителі, польська шляхта, шинкар Лейба, який прагне пристосуватися до умов. Групування персонажів, таким чином, допомагає розкрити характер боротьби гайдамаків, показати, що ця боротьба спрямована передусім проти польської шляхти і місцевих гнобителів.

У поемі відтворено історичні події. Однак вони тісно пов'язані з сучасністю. Вже у вступі на запитання «чого, батьки, сумуєте?» дається відповідь:

«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»

От чому поет звертається до минулого. Безпосередньо про сучасне Шевченкові становище України говорить в розділі «Треті півні», в якому висловлюється невдоволення поета пасивністю народних мас, покорою панам:

А унуки? їм байдуже,
Панам жито сіють.

Прославляючи минуле, Шевченко звертається до сучасників з гирким докором за їх пасивність, з докором, який повинен змусити сучасників задуматися над своїм становищем. З болем у серці поет говорить про те, що нащадки гайдамаків забули героїчну боротьбу в минулому, що вони не знають, де Гонти могила, де похоронили «мученика праведного», де спочиває Залізняк, прославлений ватажок гайдамаків. Тепер на Україні «кат панує, а їх не згадають». Оця пасивність широких мас, відсутність масштабної боротьби, якою була гайдамаччина, і викликає невдоволення Шевченка.

Невдоволення пасивністю кріпаків було характерне не тільки для українського поета, воно властиве і М. Чернишевському, який у романі «Пролог» за пасивність назвав російську націю — нацією рабів. В. І. Ленін з цього приводу писав у 1914 р. у статті «Про національну гордість великоросів»: «Ми пам'ятаємо, як півстоліття тому великоруський демократ Чернишевський, віддаючи своє життя справі революції, сказав: «жалюгідна нація, нація рабів, зверху до низу — всі раби». Відверті і прикриті раби-великороси (раби щодо царської монархії) не люблять згадувати про ці слова. А, понашому, це були слова справжньої любові до батьківщини, любові, що сумує через відсутність революційності в масах великоруського населення. Тоді її не було. Тепер її мало, але вона вже є»¹.

Не було цієї революційності в час, коли Шевченко писав поему «Гайдамаки», не було її тоді, коли Чернишевський створював «Пролог». Така революційність прийшла з появою організованого пролетаріату, з виходом його на арену політичної боротьби.

У поемі Шевченка оспівано боротьбу українського народу проти польської шляхти, проти католицької церкви, яка проповідувала ворожнечу між народами. В той же час поет був далеким від ототожнення шляхти з польським народом. У кривавих війнах між Україною і Польщею він звинувачує реакційні сили Польщі:

Болять серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, езуїти.

Шевченко виступає співцем дружби слов'янських народів, закликає до єдності польський і український народи. Ця ідея чітко висловлена в передмові до поеми: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля». Ідея єдності слов'янських народів знайшла свій дальший розвиток у таких творах поета, як «Єретик», «Полякам» («Ще як були ми козаками...») та ін.

З сумом говорить митець про те, що під час війни гинуть люди. А за віщо? Слов'янські народи, за висловом Шевченка, «того ж батька, такі ж діти», їм «жити б та брататися». Тоді б не проливали з «брата крові», не залишалися б сироти. Засуджуючи братовбивчу війну, поет закликає до дружби і сусідній з Україною

молдавський народ. Цей заклик виявився в піснях Волоха, звернених до молдаван:

Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана...

Таким чином, Шевченко вже в ранній період творчості виступає співцем дружби народів, борцем за їхнє вільне братання.

Так розуміли поему і передові діячі слов'янського світу. Про це свідчить популярність поеми, передусім серед слов'янських народів. Над перекладом поеми російською мовою працювали П. Ковалевський (1860), Л. Мей, який переклав уривки, відібрані М. Гербелем для «Кобзаря» в перелогах російських поетів» (1860). Учасник революційного визвольного руху 60-х років XIX ст., співробітник журналу «Современник» П. Гайдебуров здійснив перший повний переклад поеми (був надрукований у «Современнике», 1860, № 5). У перекладі сильно прозвучали мотиви повстання селян проти панства. Поему перекладали також М. Гербель, С. Дрімцов, Ф. Сологуб.

У 1861 р. поема «Гайдамаки» опублікована польською мовою в перекладі Л. Совінського в книжці «Тарас Шевченко. Студія Леонарда Совінського з додатком перекладу «Гайдамаків» (Вільно).

Надзвичайно багата образна система поеми «Гайдамаки». Як і в попередніх творах, Шевченко використовує народнопісенну скарбницю: постійні епітети, порівняння, метафори, інші художні засоби. Так, говорячи про гай, в якому збиралися гайдамаки, поет, використовуючи народнопісенні епітети, пише, що це відбувалося «у темному гаї, в зеленій діброві», бо гайдамаки ночували саме в «зеленій діброві» і т. д. Зустрічаються й такі постійні епітети, як «буйні вітри», «синє море», «сизокрилий орел». У героїв поеми переважають «карії очі», «білі рученята». Козак обов'язково *чорнобровий*.

У той же час Шевченко виступає і як творець яскравих оригінальних епітетів, у яких найчастіше висловлена ненависть до гнобителів («ненависне шляхетство», «чортова кишеня» (про Лейбу), «прокляті панські трупи», «скажені ляхи») або розкривається становище народу, сила повсталого маси («замучені руки», «залізна сила» гайдамаків та ін.).

Такий характер мають і порівняння. Оксана зіставляється з ласочкою («Мов ласочка, крадеться Оксана», як ясочка, усміхнулась, сіла). Військо на базарі порівнюється з «морем червоним», а шляхта понура, «мов хорти».

Різноманітну функцію виконує фігура умовчання (недомовленості). Маючи на увазі колишню силу шляхти, поет пише:

Було колись...
Та що не минає?

Про свій шлях з Яремою Шевченко говорить:

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 98.

Може ще раз зустрінемося,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А може... й не знаю.

Мова Лейби, який у розмові з Яремою про Оксану кривить душею, теж містить фігуру умовчання:

«Ховай, боже!..
В будинку... з панамі...
Вся в золоті...»

Для створення романтичних картин поет використовує здебільшого гіперболізовані порівняння, метафори, символи.

Бій часто передається як свято, бенкет, що зустрічається навіть у заголовках («Свято в Чигирині», «Червоний бенкет», «Бенкет у Лисянці»).

Ця традиція йде від фольклору і «Слова о полку Ігоревім», де бій часто порівнюється з бенкетом, питтям кривавого вина чи лива:

Тут кривавого вина нестало;
тут пир закінчили хоробрі русичі:
сватів напоїли
і самі полягли
за землю Руськую.

Багатий і різноманітний вірш поеми. Широко використовуючи народнописенну поетику, Шевченко вносить певні зміни, реформує, вдосконалює пісенний метр. Найчастіше в «Гайдамаках» зустрічається 14-складовий вірш. Він наявний у всіх розділах, ним повністю написані розділи «Червоний бенкет», «Гупалівщина», «Лебедін».

Різнманітного звучання віршеві надає введення у 14-складовий вірш з хорейною тенденцією ямбічних стоп і навпаки.

Ямбічним розміром написаний початок розділу «Галайда». Але знову ж тут зустрічається і рядок, в якому поряд з ямбом наявні стопи хорей і спондея:

Вимети хату, внеси дрова...

де в першій стопі маємо хорей, у другій ямб, у третій пірихій, а в четвертій — спондей.

11—12-складовий вірш з амфібрахічною тенденцією і цезурою після шостого складу звучить плавно, повільно. Він використовується для передачі філософських роздумів, широких узагальнень. Ним написано початок поеми:

Все йде, все минає // — і краю немає...

Пожвавлює ритм заміна окремих амфібрахічних стоп анапестом:

У мойї хатині, як в степу безкраім,
Козацтво гуляє, байрак гомонить.

Тут у першій і третій стопі першого рядка та четвертій — другого рядка маємо анапест.

За спостереженням М. Гнатюка¹, сумного звучання вірш набуває при заміні амфібрахічних стоп дактилічними:

Тяжко жити на світі, а хочеться жити.

Тут дактилічна перша стопа.

У поемі використані найрізнманітніші народнописенні розміри. Так, наприклад, написана пісня Яреми:

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють...»

Зустрічається в поемі і внутрішнє римування, яке надає віршам особливо мелодійного звучання:

На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.

«Гайдамаки» викликали багато відгуків, часто суперечливих. Позитивно оцінили поему Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Вагилевич.

Реакційні журнали «Маяк», «Москвитянин» теж дали в цілому позитивну оцінку. Вони розглядали поему з точки зору «офіційної народності». Ця обставина і породила гострокритичну рецензію В. Белінського. Російський критик у цей час вів рішучу боротьбу проти консервативної преси і зокрема проти названих журналів. В ході полеміки Белінський в рецензії, опублікованій в «Отечественных записках», дав помилкову оцінку «Гайдамакам»². У силу певних суспільних і літературних обставин він не зміг збагнути змісту та ідейної спрямованості поеми.

Незважаючи на це, рецензія Белінського об'єктивно мала позитивний вплив на наступну творчість Шевченка, пришвидчивши його перехід на позиції реалізму. І. Франко з цього приводу у листі до О. Пипіна від 21 січня 1888 р. вказував, що дуже важливо б з'ясувати, чи є будь-які сліди знайомства Белінського і Шевченка, і пише: «Мені здається, що критична замітка Белінського] о «Гайдамаках», хоч побіжна, та не зовсім справедлива, мала значний вплив на Шевченка, охолодила його козацький патріотизм, а звернула його в напрямі рівнобіжним до думок Белінського, — патріотизму на основі чисто людській і соціальной»³.

Негативно поставився до поеми П. Куліш. У листі до Шевченка від 25 липня 1846 р. він радив «уничтожить всю главу «Гупалівщина», а про поему взагалі писав: «...это торжество мясников, а драма Ваша — кровавая бойня, от которой поневоле отворачиваешься»⁴.

У зв'язку з таким звинуваченням Шевченка доцільно нагадати думку з цього приводу, висловлену А. Луначарським у статті

¹ Гнатюк М. Поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». — С. 102.

² Див.: Т. Г. Шевченко: Біографія. — С. 79.

³ Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 49. — С. 139.

⁴ Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861. — Київ, 1962. — С. 54.

«Великий народний поет (Тарас Шевченко)», яка була надрукована 1912 р. у Львові окремою брошурою: «Коли читаєш страшні, освітлені загравою пожежі, залиті кров'ю строфи «Гайдамаків», коли бачиш страшні подвиги Гонти, Залізняка та їх спільників, коли слухаєш нещадні вигуки жадного помсти Галайди, коли дивишся на картини трагічно переплетених контрастів — до нестями веселих пісень кобзаря посеред моря людської крові, — то хвилинами починаєш жахатись перед нелюдським розмахом помсти народних мас і поетом, який немов з захватом, у святому тремтінні співає славу селянській різанині. Але треба пам'ятати, що кожний революціонер, революціонер до дна своєї душі, завжди містить у своєму серці, разом з масами, виразником яких він є, ціле море сліз та кривд, що збирались протягом століть наруги з'єднаних і дужих над розрізненими і слабими. Треба пам'ятати, що кожний революціонер виразно уявляє собі всю необхідність рішучих та жорстоких заходів боротьби, які б вони самі по собі не були йому огидливі, як би вони не йшли проти його гуманної природи, бо революціонер є жорстокий якраз через свою гуманність»¹.

Важливою для розуміння значення творчості Шевченка була рецензія М. Добролюбова на «Кобзар» 1860 р., вміщена в журналі «Современник». У ній дано загальну оцінку творів збірки, зокрема і поеми «Гайдамаки». У рецензії російський критик відстоює право українського народу говорити своєю мовою, творити національну літературу, високо підносить народну поезію України.

У рецензії відзначається зв'язок Шевченка з народом, з якого він вийшов і з яким був міцно і кровно зв'язаний. Для того, щоб передати все те, що пережив поет, Добролюбов майже повністю наводить його автобіографію. Критик висловлює впевненість, що Україна з захопленням прийме «Кобзаря», оскільки в його творах, як і в народній пісні, «виливалася вся минула доля, весь справжній характер України»². Історична доля України, як справедливо вказується в рецензії, «нав'яла йому цілу поему «Гайдамаки», напрочуд різноманітну, живу, сповнену сили і цілком вірну народному характерові або, принаймні, характерові малоросійських історичних дум. Поет цілком проймається настроєм епохи, і тільки в ліричних відступах видно сучасного оповідача»³.

Шевченко не відступив перед змалюванням жорстокостей того часу. Це виявлялося і в картинах вбивства Гонтою малих дітей, і в розділі «Бенкет у Лисянці», і в відтворенні народних сцен в Чигирині. У «поемі збережено повну єдність і цілковиту вірність характерові козацьких повстань» проти шляхти. Правильно підкреслено силу козацької ненависті до ворогів. Особливо вона проявилася у Яреми. Критик вказує, що поет «любить славу

¹ Луначарський А. В. Великий народний поет (Тарас Шевченко) // Вогненне слово Кобзаря: Літ.-крит. ст. про Т. Г. Шевченка.— Київ, 1984.— С. 64.

² Добролюбов М. О. Літературно-критичні статті.— С. 365

³ Там же.— С. 366.

рідного краю і з сумною відрадою пригадує подвиги відважних предків»¹.

Добролюбов підкреслює значення «Кобзаря» не тільки для України, а й для російського читача. Думки, висловлені в «Кобзарі», «будучи народно-українськими, зрозумілі і близькі, проте, всякому, хто не зовсім знівечив у собі кращі людські інстинкти»².

Прихильно поставилися до «Гайдамаків» Д. Мордовець, М. Петров, М. Дашкевич, Д. Яворницький та інші прогресивні українські та російські діячі культури.

Відгомін «Гайдамаків» знаходимо у багатьох творах українських письменників, зокрема в історичному романі Є. Гребінки «Чайковский», у поезіях Ю. Федковича («Осьмий поменник Тарасові Шевченку на вічну пам'ять»), А. Свидницького («В полі доля стояла», «Україно, мати наша»), герої поеми «Гайдамаки» згадуються у повісті І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем».

«І на кого це схожий дід Хтодось? Деся я бачив такого чи, здається, читав про такого здорованя, старого козарлюгу, що й кінь під ним вгинається. Ага! Гонта! Ні, ніби Залізник... Я вже тоді прочитав Шевченкового «Кобзаря». Ні... Тарас Бульба!»³.

У п'єсі І. Карпенка-Карого «Бондарівна» розгніваний Тарас, який дізнався, що його кохану Тетяну відвели до старости, нагадує Ярему: «У волоску у кожному на голові моїй одна помста, помста, помста»⁴.

Подібно до того, як малий Тарас Шевченко, слухаючи розповіді діда про гайдамаччину, проймався ненавистю до гнобителів, в оповіданні М. Коцюбинського «Дорогою ціною» Остап, який наслухався від дідуся, як колись козаки із шаблею в руках відстоювали волю, сповнюється зневаги до панів.

Вплив «Гайдамаків» помітний і в радянській літературі. Думки Шевченка, висловлені в уривку «Гомоніла Україна», на широкому історичному матеріалі розгорнув П. Панч у романі «Гомоніла Україна», епіграфом до якого взяв слова з поеми. Традиції «Гайдамаків» позначились не тільки на тих творах, де безпосередньо беруться мотиви чи образи Шевченкового твору, а й у багатьох творах на історичну тематику. І. Пільгук не безпідставно писав, що коли ми читаємо Ірчанову драму «Дванадцять» (1923), «в якій зображено боротьбу і героїчну загибель борців за визволення Західної України від польсько-шляхетських загарбників, то мимохідь в уяві постають і герої поеми Шевченка, в яких «замучені руки розв'язались»⁵.

Поема «Гайдамаки» надихала на творчість багатьох композиторів. За її мотивами музичні твори писали російські композитори

¹ Добролюбов М. О. Літературно-критичні статті.— С. 366.

² Там же.— С. 461.

³ Нечуй-Левицький І. С. Збір. творів: У 10 т.— Київ, 1966.— Т. 5.— С. 169.

⁴ Карпенко-Карий І. Твори: У 3 т.— Київ, 1960.— Т. 1.— С. 168.

⁵ Пільгук І. І. Традиції Т. Г. Шевченка в українській радянській літературі.— Київ, 1965.— С. 166.

М. Мусоргський («Гопак» — «Ой гоп-гопака», «На Дніпрі», «Утоптала стежечку») та О. Серов («Од села до села»).

Цілу низку музичних творів, в основу яких покладені мотиви «Гайдамаків», створив М. Лисенко. Серед них такі, як «Свято в Чигирині», «Гомоніла Україна», «У гаю, гаю вітру немає», «Ой Дніпре» та ін. Як свідчать архіви композитора, він цікавився сюжетом «Гайдамаків» для опери.

К. Стеценко написав музику до поеми (для хору, солістів, симфонічного оркестру). Р. Глієру належить музичне оформлення постановки «Гайдамаків», здійсненої 1920 р. Першим театром Української Радянської Республіки ім. Т. Г. Шевченка (інсценізація і постановка Леся Курбаса).

До поеми Шевченка, починаючи від М. Башилова, зверталися художники О. Сластюн, К. Трутовський, М. Микешин.

Поема хвилює і радянських художників. Низку творів за її мотивами створили І. Іжакевич («Уманська різня», «Гайдамаки»), В. Касян («Інтродукція», «Гонта в Умані», «Гайдамаки», «Коліїщина»).

Мотиви поеми використані в кінофільмах І. Кавалерідзе «Злива», «Коліїщина», «Прометей».

«Іван Підкова». Приваблювала Шевченка і тема боротьби українського народу проти турецько-татарських загарбників. Вперше вона порушена в поемі «Іван Підкова» (1839), опублікованій в «Кобзарі» 1840 р. Іван Підкова — особа історична. Він походив із молдаван, був запорізьким козаком, очолював боротьбу молдавського народу проти турецько-татарських полчищ. Похід же його в Туреччину історії невідомий, про нього немає ніяких даних ні в літописах, ні в документах.

На початку XVII ст. козаки організовували походи в Туреччину як відповідь на напади турецько-татарських орд на Україну, під час яких вороги грабували населення, брали людей в полон для продажу в рабство. Успішні походи здійснювали козаки під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного.

Поема «Іван Підкова» має дві частини. У першій говориться про минулі часи, які протиставляються сучасному Шевченкові становищу України. Тут помітна деяка ідеалізація минулого, висловлюється туга за тим, що «було колись добре жити на тій Україні». Джерелом цієї ідеалізації вважаються фольклор і тогочасна історіографія.

Поет постійно прагне протиставити жахливому сучасному колишню волю України, про яку тепер тільки високі могили з вітром розмовляють. Згадується це для того, щоб серце «хоч трохи спочило» від жорстокої дійсності.

У другій частині безпосередньо відтворюється морський похід. Як і багато інших творів (чи епізодів), цю частину Шевченко розпочинає змалюванням бурхливої природи. Тут і чорна хмара, що криє небо, і сине море, яке звірюкою то стогне, то вие. І серед цієї стихії запорожці спокійно «пливуть собі та співають».

У поемі виділяється образ отамана — керівника походу. Це

яскраво романтичний герой. Він наділений надприродною силою. Ця гіперболізація бере свій початок від фольклору. Так малював народ героїв у легендах, піснях, думках, такими він бачив своїх предків (образ Данила Нечая у пісні «Ой з-за гори високої»). А в думі «Отаман Матяш старий» герой «на доброго коня сідає, шість тисяч турок-яничар побіждає». Гіперболізований і образ Івана Підкови у Шевченка. Він підняв шапку — і човни стали, затихло море; надів шапку — і «знову закипіло сине море». Козаки в поемі зображені як такі, що вирішують долю походу. Отаман радиться з ними, розмовляє, як з рівними, знявши шапку, в похід веде козаків тільки тоді, коли вони погодилися на це.

Поема підносила гордість народу за героїчну боротьбу в минулому, будила патріотичні почуття.

«Гамалія». Якщо в поемі «Іван Підкова» дано тільки картину початку походу, то вже в поемі «Гамалія» відтворюється весь похід, бій в Царгороді, повернення козаків з перемогою на батьківщину.

Поема написана в кінці 1842 р. У листі до вчителя гімназії в Харкові П. Корольова від 18 листопада 1842 р. Шевченко писав: «...Позавчора вернувся в Петербург. Мене носив проклятуший парохід у Шведчину й Датчину. Пливши в Стокгольм, я скомпонував «Гамалія», невеличку поему». Цілком можливо, що під враженням плавання по морю Шевченко і написав цю поему. Починається вона піснею невольників, створеною під впливом народних дум (про Самійла Кішку, Олексія Поповича, Марусю Богуславку, Івана Богуславця та ін.).

У пісні сильно звучить патріотичний мотив. Образ України дано з великою ліричною наснагою. Бранці тужать за рідною землею, вірять, що порятунок прийде з України, в те, що там «раду радять, як на турка стати».

«Гамалія» — узагальнений образ козацького ватажка. В історії відомо кілька діячів з цим прізвиськом, але походив у Туреччину ніхто з них не очолював. Ватажок у поемі подається у тісних зв'язках з козацтвом. Він завжди серед запорожців, завжди там, де найбільш потрібний. Запорожці плывуть у Туреччину, і «попереду Гамалія байдаком керує». У Скутарі — передмісті Стамбула — він у самому пеклі бою. Під час повернення пливе останнім: «позад завзятий Гамалія: Орел орлят мов стереже». Гамалія здобуває славу «На весь світ великий, на всю Україну».

Похід у Царгород у поемі трактується як визвольний. Запорожці їдуть помститися ворогові за кривди та визволити своїх співвітчизників. Вони співають:

У туркені у кишені
Талари-дукати,
Не кишені трусить,
Ідем різать, палить,
Братів визвляти.

Повертаючись, козаки знову співають про те, що Гамалія їздив «із турецької неволі братів визволяти».

Запорозжці в поемі вимальовані яскравіше, ніж у поемі «Іван Підкова». Тут дано зримі картини бою в турецькій столиці, показано їх відвагу.

Широко використана персоніфікація. Лиман передав Дніпрові журбу-мову, Дніпро зареготався, Босфор схаменувся.

ДРАМАТУРГІЯ

«Назар Стодоля». На початку XIX ст. на Україні замість шкільного театру, пов'язаного із релігійною тематикою, приходять світський. Спочатку виникають так звані домашні театри, які створювали поміщики у своїх маєтках. Найвідомішими були Кибинський театр Трощинського на Полтавщині, з діяльністю якого пов'язана творчість батька М. Гоголя — В. П. Гоголя (Яновського), та Качанівський на Чернігівщині, становище акторів якого описав Шевченко у повісті «Музикант».

Перші професійні театри на Україні відкрито в Харкові (за діяльною участю Г. Квітки-Основ'яненка) та Одесі. Важливу роль у розвитку української культури відіграв Полтавський театр, яким керував І. Котляревський, провідним актором театру був М. Щепкін. Визначна роль в розвитку театру на Україні належала також К. Соленику та Л. Млотковській.

Мали великий успіх серед народу п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, але, звісно, задовольнити потреби театру вони не могли. На сцені часто йшли малохудожні твори, у яких здебільшого розроблялася побутова тематика. П'єс з гостро соціальними конфліктами не було. Шевченко розумів значення театру для розвитку суспільства, для виховання моральних якостей людей. Все це й спонукало його взятися за написання п'єс.

У 1841 р. Шевченко написав драму «Никита Гайдай». У грудні 1841 р. в листі до Квітки-Основ'яненка він повідомляє, що переробив трагедію «Никита Гайдай» на драму «Невеста». Із обох п'єс до нас дійшов тільки уривок з «Никити Гайдая». Події в п'єсі відбуваються в часи Богдана Хмельницького. Однак п'єса своїм змістом звернена до сучасників. У ній звучить заклик до повстання, до знищення рабства, до розправи з гнобителями:

Мы цепь неволи разорвем,
Огонь и кровь мы на расправу
В жилища вражьи принесем!

Відомий нам уривок сповнений почуття патріотизму, віри в перемогу, в те, що прийде мудрий вождь, який з'єднає всі слов'янські народи в одну сім'ю. Працював Шевченко також над п'єсами «Данило Рева» та «Спящая красавица». Зміст їх залишається для нас невідомим. В. Шубравський висловив думку, що п'єса «Данило Рева» була першим варіантом драми «Назар Стодоля»¹, єдиної п'єси, повний текст якої дійшов до нас.

¹ Див.: Шубравський В. Є. Драматургія Т. Г. Шевченка. — Київ, 1961. — С. 67.

П'єсу «Назар Стодоля» Шевченко розпочав писати в 1842 р. Вперше поставлено драму в Петербурзькій медико-хірургічній академії. Вперше український текст (первісний варіант, написаний російською мовою, до нас не дійшов) надруковано в журналі «Основа» (1862).

Події в п'єсі відбуваються в XVII ст. Хоч конкретних історичних подій та історичних постатей у ній немає, проте правдиво, історично достовірно відтворено життя і побут різних соціальних верств українського суспільства в минулому. Це дало можливість літературознавцям визначити жанр п'єси як історично-побутової драми.

У п'єсі діють представники різних соціальних прошарків. Представником заможної козацької старшини виступають сотник Хома Кичатий та чигиринський полковник Молочай, який безпосередньо у творі не діє. Козацька маса представлена образами Назара Стодоля і Гната Голого. Основний драматичний конфлікт відбувається саме між Хомою Кичатим, з одного боку, і Назаром та Гнатом, з другого.

Зав'язується конфлікт драми в побутовому плані, як було і в «Наталці Полтавці» Котляревського та «Сватанні на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка. Назар і Галя кохають одне одного, але батько дівчини потай мріє віддати її за багатого полковника. Як і в п'єсах Котляревського та Квітки-Основ'яненка, закоханим допомагають інші персонажі. Назара підтримує його товариш Гнат. В свою чергу ключниця Стеха допомагає сотнику, хоч вона не проти того, щоб за гроші щось добре зробити і для Галі. У п'єсах попередників Шевченка боротьба йде майже виключно за право одруження з дівчиною, хоч ця боротьба і йде між представниками різних соціальних груп — бідними і багатими.

Назар і Гнат протистоять сотнику як представникові панства. Саме ці персонажі найяскравіше вимальовані автором.

Назар рішучий у своїх діях. Ця риса розкрита за допомогою самохарактеристики: «Я Назар Стодоля! Той самий, — говорить він Хомі, — ... хто й самому гетьману не дасть себе на посміх!». Назар погрожує своєму ворогові, особистому і суспільному: «Камінь! Залізо! Ти огню хочеш! Буде огонь, буде! Для тебе все пекло вивозу... жди мене». У душі Назара горить ненависть до гнобителів, яка була характерна й для всього народу.

Назар — образ патріота, який з великою повагою ставиться до героїчного минулого України. Ця риса розкривається в характеристиці, даною Галею, яка говорить, що він любить розповідати про походи, Наливайка і Острияницю, про сине море і турецьку землю.

Назар мріє повернутися на Запорізьку Січ, у краї, де не буде ні полковника, ні Галиного батька, які у його уяві уособлюють панівні верстви, мріє жити там, де «тільки одна воля, одна воля та щастя».

У бою Назар сміливий, відважний. Колись він урятував життя Хомі, закривши його своїми грудьми. Подібний епізод зустрічався

і в п'есі «Никита Гайдай», де Микита так же врятував гетьмана. Цим образ Назара подібний до свого попередника.

Назар запальний, вразливий, швидко реагує на зміну обставин, не завжди розсудливо враховує ситуацію, в яку потрапив. Герою властива двоїстість. Пояснюється це його становищем, душевною боротьбою, глибокими переживаннями, які впливають з того, що він ненавидить Хому і водночас щиро кохає його дочку. Сильне кохання Галі і змушує Назара впасти на коліна перед своїм ворогом.

Назар з почуттям великої поваги і подяки ставиться до свого товариша. Коли в кінці п'еси Гнат заради правди, заради щастя Назара і Галі хоче вбити сотника, Назар не допускає цього, бо знає, що тоді за тогочасними звичаями Гната живцем би закопали разом з Хомою. Тому Назар зупиняє Гната: «Пусти його, не варт він того. Не напасті душі своєї».

У ставленні до коханої Назар багато у чому нагадує Ярему з поеми «Гайдамаки». У словах Назара, звернених до Галі, відчувається ніжність, у діях — турбота про неї. Звертаючись до коханої, він постійно називає її «мое серденько», «мое серденьтко», «моя галочка». Він мріє про щасливе життя з коханою, задля чого зробить усе, що в його можливостях і силах. Ліричність образу Стодолі підкреслюється і його ставленням до природи. Назар захоплюється нею, своє почуття передає Галі. У напружений момент, коли вони в корчмі чекають коней, парубок звертає увагу на красу ночі, яка ніби переживає радість разом з ними. «А ніч-то, ніч! Неначе празникує наше щастя. Тиха, світла, як твої ясні очі», — говорить він Галі.

Гнат Карий — сповнений енергії, готовий допомогти побратимові. Він, як і Назар, ненавидить Хому, всіх багатіїв. Це справжній борець проти соціальної несправедливості. Не випадково в першій редакції п'еси саме він убиває Кичатого, а в другій — готовий вбити його. Гнат уміє зважити обставини, тверезо врахувати всі подробиці і потім впевнено діяти. Таким зробило його життя. «Мене лихо навчило», — говорить він. Гнат застерігає не завжди розважливого Назара проти необдуманих, поспішних вчинків, хоч сам висловлює необхідність рішучих дій. Але на все свій час. Коли Назар схопив Хому за горло, Гнат заявляє, що з сотником «ми не так розплатимося іншим часом».

Коли ж Назар у першій дії починає просити Хому не віддавати Галю за полковника, Гнат рішуче засуджує побратима, різко заперечує його вчинки.

У порівнянні з Назаром Гнат не такий поетичний, він більш прозаїчний, розсудливіший. На захоплення свого побратима реагує спокійно. Іноді дорікає Назарові за те, що той швидко піддається враженням. Гнат не схвалює це: «Чи втямки тобі, як ми втікали з Братського на Запоріжжя та на дорозі зустріли одну чорнобривеньку і ти чуть-чуть був не проміняв запорозької волі на її чорні брови?»

Гнат здатний на самопожертву, на сміливий вчинок. Він орга-

нізовує втечу Галі, допомагає закоханим. Як зауважує В. Шубравський, «чесний, відвертий і доброзичливий козак уособлює життєву мудрість народу, виступає носієм кращих його національних рис, таких, як мужність, кмітливість, життєрадісність»¹.

Мова Гната насичена народними словами, приказками, прислів'ями («Вольному воля, а спасенному рай», «Поспіємо ще з козами на торг», «Галя піде за тобою на край світа»).

Назар і Гнат представники трудового народу, соціальних низів того часу. Образи ці реалістичні, наділені романтичними рисами. Обидва вони відчайдушні, готові на будь-які подвиги, мова їх піднесено-урочиста, близька до народної пісні.

Назар і Гнат різко протистоять заможній козацькій старшині, виступають проти соціальної несправедливості, викривають фальш, лицемірство, брехливість старшини, яку уособлює в п'есі Хома Кичатий.

Хома Кичатий від початку до кінця образ негативний. Поданий він у реалістично-викривальному плані. Основна мета його життя — нажива, багатство. Для досягнення цього він готовий на все, не цурається жодних заходів. Брехню, коли вона вигідна, Хома вважає звичайним явищем, може говорити одне, а робити інше. Ця риса яскраво розкривається у його самохарактеристиці: «Ще в Братськім серце мое чуло, що з мене буде великий пан. Було, говорю одно, а роблю друге; за се називали мене двуличним».

Мораль Хоми виражена в його словах: «Хіба ж як говорим про вогонь, так і лізти в огонь? Або як про чорнобриву сироту, так і женитись на їй? Брехня! Від огня подальш. Женись не на чорних бровах, не на карих очах, а на хуторах і млинах, так і будеш чоловіком, а не дурнем».

На кохання Хома дивиться як на щось незначне, таке, що не заслуговує серйозної уваги. Прохаючи Стеху допомогти в одруженні Галі з полковником, яка ставить під сумнів, чи погодиться на це Галя, сотник відповідає, що «любов і все таке прочее... дурниця, нікчемне».

На дочку Хома дивиться як на засіб збагачення, досягнення полковницького пірнача. Заради цього він стає на шлях обману, підкупу. За допомогою Стехи, яку він має намір теж одурити, Хома хоче зробити так, щоб Галя не знала, від кого старости, і думала, що її сватає Назар. Коли ж з'ясується, що старости не від Назара, а від полковника і Галя заявляє, що про це не знала, Хома вдається до сили, погроз, говорить, що він батько і у його волі віддати її за того, кого сам захоче. Хома навіть порушує слово, дане перед смертю дружині, про одруження Галі з Назаром.

Сотник, ще не породичавшись з полковником, уже уявляє себе полковником у Черкасах, а може і в самому Чигирині, бачить себе в ореолі слави, пошани. Не забуває і про багатство, про гро-

¹ Шубравський В. Є. Драматургія Т. Г. Шевченка. — С. 96.

ші, про те, як буде червінці до себе гарбати. На такий шлях він наставляє і дочку, повчає її, що краще дивитися, як на тебе працюють інші, ніж самій працювати.

Хома вперто відмовляється дати згоду на одруження Галі і Назара. Навіть тоді, коли в корчмі на допомогу Назару прийшов Гнат і, схопивши сотника за груди, востаннє запитує його, чи віддасть дочку за Назара, Хома вперто відповідає: «Ні!» Та в останній момент, розчулений словами Назара, сотник благословляє Назара і Галю.

Г а л я в п'єсі розкривається майже виключно в коханні. Її роль у сїм'ї не показана. У першій дії вона обурюється вчинками батька, заявляє, що кохає Назара. Дочка докоряє батькові, що недодержав слова, даного покійній її матері. Останні Галіні слова в першій дії звучать рішучим звинуваченням батька: «Що ж ви робите? Чим я вас прогнівила? За що мене хочете убить? Хіба ж я не дочка ваша?»

У другій дії на сцені Галя не появляється. Але глядач довідується, що вона прагне визволитися з-під батьківської влади і втекти з Назаром.

У третій дії Галі приділено досить значну увагу. Зворушливо, ніжно і водночас тривожно, напружено звучить діалог Галі і Назара в розваленій корчмі. Тут досить повно розкривається сила їхнього кохання, глибина почуттів. Закохані мріють про майбутнє щасливе життя, про те, що поряд з ними не буде їхніх ворогів.

Особливо яскраво риси характеру Галі проявляються в епізоді сутички Назара і сотника в корчмі. Шевченко наділяє свою героїню рисами сміливості, вона не зупиняється перед осудженням батька. Різко звучать її слова: «Тату, тату, кате мій! Я розірву тебе — я день і ніч плакатимусь на тебе!»

Галя — це образ дівчини, яка сміливо виступила проти несправедливості і жорстокості тогочасних суспільних порядків, проти батька, який став для неї справжнім катом. У драмі майстерно розкрито її переживання, тимчасові внутрішні вагання, складну ситуацію, в яку потрапляє героїня (адже Хома її батько і в той же час лютий ворог). П'єса закінчується перемогою справедливості, торжеством любові.

Ставлення Галі до життя в п'єсі показано скупом. Маємо тільки кілька окремих штрихів. Дівчина захоплюється розповіддю Назара про героїчну боротьбу народу, про народних ватажків. Вона не цурається праці. Передаючи своєму нареченому хустку, заявляє, що сама її вишивала і заробляла гроші на неї.

Помітне місце в п'єсі займає ключниця сотника С т е х а. Перша дія починається монологом, в якому Стеха, готуючись до зустрічі старостів від чигиринського полковника, дає в загальних рисах характеристику обставин, що склалися, повідомляє про намір сотника видати дочку за полковника. Стеха з усього прагне мати вигоду. Навіть обдурюючи Галю (сказала, що чекають старостів від Назара), вона випрошує в неї дозволу піти на вечорниці в її байбараці.

Назар і Гнат, плануючи втечу Галі, домовляються зробити це за допомогою Стехи, але знають, що їй треба дати червінець, а то й два.

Лицемірно поводить себе Стеха і в останній сцені. Привівши Хому і його челядь до корчми, де сховалися Галя і Назар, вона глузливо вигукує про Галю: «Полковниця! Полковниця!» — але тут же ховається. Потім впадає біля Галі, промовляючи: «Ох, моя пташечко, моя лебідочко! Чи я ж знала, що так станеться? Прокинься, моя зозулечко, моя ластівочко!». А Хомі тут же нагадує, що любить його.

Традиційно п'єса має три акти, дія відбувається протягом однієї ночі, але в різних місцях. Спочатку Шевченко для глядачів розкриває двері світлиці сотника, прикрашеної килимами, стільцями, покритими оксамитом, обрамленими золотом. Багато накритий стіл. Все говорить про заможність господаря. В цій обстановці якимось по-чужому виглядають представники народу. Тут між сотником і Назаром зав'язується основний конфлікт.

Дія другого акту проходить у простій селянській хаті, де збирається молодь на вечорниці. Неодмінним учасником вечорниць є кобзар. Саме тут Назар і Гнат домовляються про організацію втечі Галі. Такий вибір місця дії в першому і другому актах дає можливість авторові чітко показати два протилежні табори, які протистоять один одному.

У третьому акті перед нами стара корчма, овіяна легендами. За переказами тут якийсь запорозький старшина ночував, а потім його знайшли в Тясміні, тут Богдан Хмельницький зустрів свого сина Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китайкою. Саме в цій корчмі відбувається вирішальна сутичка між соціально протилежними групами людей. Тут наступає і розв'язка.

Дія в п'єсі напружена. Цьому сприяє і побудова кожного акту. Спочатку на сцені один персонаж. У першій дії — це Стеха, монолог якої є своєрідною підготовкою до розкриття наступних подій. Далі кількість осіб на сцені поступово збільшується. З'являється Галя, Хома, старости, Назар, Гнат, козаки. В міру появи нових персонажів напружується і дія. Те ж маємо в другому акті, що розпочинається монологом хазяйки вечорниць. У третьому акті на сцені першою з'являється Стеха, потім Назар і Галя, а далі й інші персонажі. В кінці акту бачимо всіх основних учасників подій.

Сценічна історія «Назара Стодоли» починається ще за життя Шевченка. В одному із повідомлень у журналі «Репертуар и Пантеон» за 1843 р. повідомлялося, що Таганрозька трупа Кочевського у Ростові-на-Дону ставила п'єси Котляревського, Квітки, Шевченка і Шаховського. Найбільш ймовірно, що це була п'єса «Назар Стодоля»¹, бо в репертуарі трупи були такі п'єси: «Ревізор» Гоголя, «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» Котляревсько-

¹ Див.: Шубравський В. Є. Драматургія Т. Г. Шевченка. — С. 106—107.

го, «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, «Скупий» Мольєра і «Назар Стодоля» Шевченка. У кінці 40—50-х років, коли ім'я поета було заборонено навіть згадувати, про постановку п'єси не могло бути й мови.

Після надрукування «Назара Стодоля» в журналі «Основа» труппа О. Бачинського у Львові здійснила постановку п'єси (1864). У другій половині 60-х років драма ставиться аматорськими гуртками, а пізніше переходить і на професійну сцену. 22 лютого 1877 р. вона йшла на сцені Московського малого театру в бенефіс відомої актриси Г. М. Федотової, яка виконувала роль Галі.

1875 р. музичну картину «Вечорниці» до п'єси написав П. Ніщинський. Цей твір є визначним досягненням тогочасної української хорової музики. Вперше з цією музикою п'єса була поставлена елісаветградським аматорським гуртком у тому ж році.

З часу створення українського професійного театру п'єса «Назар Стодоля» набуває особливої популярності. Труппи М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського постійно вносили її до свого репертуару, вона йшла в багатьох містах України, а також в Петербурзі, Курську, Ризі та інших містах. У дожовтневий час ролі виконували відомі актори українського театру — М. Кропивницький (Хома), П. Саксаганський (Гнат), Г. Затиркевич-Карпинська (Стеха).

У 1897 р. М. Горький, перебуваючи у селі Мануйлівці на Полтавщині, створив аматорський гурток, який з успіхом поставив п'єсу «Назар Стодоля».

У роки Радянської влади п'єса Шевченка йде не тільки в театрах України, а й Росії, Білорусії, Киргизії, Чувашії та інших братніх республік.

П'єса двічі екранізувалася. 1937 р. Г. Тасін створив фільм «Назар Стодоля» (за сценарієм І. Кулика. Музику написав М. Вериківський). Фільм був не у всьому вдалим, але гра визначних акторів А. Бучми (Кичатий), О. Сердюка (Назар), Н. Ужвій (Стеха) була оцінена позитивно. У 1954 р. створено новий фільм, в основу якого покладено виставу Львівського українського драматичного театру.

* * *

Українська література першої половини XIX ст. розвивалася в складних умовах. Царат проводив політику національного гноблення неросійських національностей. Українська мова і література не мали умов для розвитку, не вивчалися в жодному навчальному закладі. Не було українських журналів, обмежувалося видання українських книжок. Це значною мірою уповільнювало розвиток художньої літератури, зумовило співіснування в ній різних творчих методів: *романтизму, сентименталізму, реалізму*. Іноді навіть важко визначити, який метод домінує в тому чи іншому творі. Кожен метод певною мірою вбирає у себе елементи інших методів.

Адже художній або творчий метод — це найзагальніші особливості образного відтворення життя в літературі та мистецтві;

це властивий митцям певного історичного часу й країни (а іноді й ряду країн) спосіб відбору, осмислення, художнього відображення та оцінки життєвих явищ, їх естетичного освоєння»¹.

Творчий метод поняття історично-конкретне. Поява того чи іншого методу завжди залежить від історичних умов. Метод письменника тісно пов'язаний з його світоглядом, способом сприйняття дійсності.

Помітна роль в українській літературі першої половини XIX ст. належить романтизмові. «Виявляючи незгоду з існуючою тоді дійсністю, романтики протиставляли їй не зовсім ясні й для них самих абстрактні ідеали. Улюбленими героями стали люди з сильними характеристиками та пристрастями, сповнені високих прагнень, але часто трагічно самотні й піднесені над дійсністю. Для романтичних творів властиві напружені сюжети, різко контрастні ситуації й образи, яскраві описи й характеристики, підкреслена умовність і фантастика, посилена асоціативність і метафоричність зображень, використання гротеску й символів»².

У західноєвропейських літературах романтизм прийшов на заміну класицизму і сентименталізму. В українській літературі класицизм як напрям не розвинувся, сентименталізм виступав у поєднанні з реалізмом. Для кінця XVIII — початку XIX ст. для української літератури характерним був бурлеск. Романтизм і розвинувся передусім як заперечення бурлеску та частково сентименталізму.

Романтизм у літературах різних народів має свої особливості. У слов'янських народів він зароджувався і розвивався в період боротьби за національне відродження. Це зумовило своєрідність цього творчого методу. Як відзначав П. К. Волинський, «провідним началом романтизму в слов'янських літературах було в силу своєрідних умов начало народності. Ведені цим началом, слов'янські романтики широко розкрили в своїх творах різні сфери життя народних мас, насамперед героїку визвольної боротьби і прояви надзвичайного в побуті та особистих взаємовідносинах»³.

На перший план висуваються теми, пов'язані з боротьбою народу за свою національну незалежність, що зумовило великий інтерес до розвитку національної мови, фольклору, до минулого народу. Перед романтиками на всю широчінь постало питання про покликання співця. В українській літературі поети-романтики найчастіше висловлювали свої погляди на літературу через образ кобзаря. Такий образ маємо майже у всіх поетів. У Шевченка це найяскравіше виявилось в таких творах, як «Перебендя», «Гайдамаки», «Тарасова ніч». Творчий шлях Шевченка йшов від романтизму до реалізму.

У перший період творчості Шевченко часто звертається до минулого України. Його захоплюють героїчні постаті борців за сво-

¹ Лесин В. М. Літературознавчі терміни.— Київ, 1985.— С. 120.

² Там же.— С. 188.

³ Волинський П. З творчого доробку.— Київ, 1973.— С. 39.

боду батьківщини. Такими є Іван Підкова, Гамалія, Тарас Трясило, Залізник, Гонга, Ярема. Минуле в творах поета дається з проекцією на сучасність. Він прагне пробудити у своїх сучасників волелюбність, патріотичні почуття, прагнення до боротьби за правду. Тому героїзм предків часто протиставляється пасивності сучасників.

Образи героїв історичних творів Шевченка змальовані не як герої-одинаки, що було властивим західноєвропейському романтизму, а в тісному зв'язку з масами. Минуле дається в душі народного епосу і традицій поетів-декабристів.

Як і інші романтики, Шевченко широко використовує фольклорні сюжети, мотиви, образи. У його творах часто зустрічаються образи сиріт, закоханих, які нагадують народнопісенні («Причинна», «Думка», «Катерина»). Поетика ранніх творів Шевченка також близька до фольклорної (порівняння, епітети, метафори, паралелізми і т. д.). Тому багато цих творів стало народними піснями.

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ПЕРЕД ЗАСЛАННЯМ (1843—1847)

На Україні (1843—1844). Минуло чотирнадцять років з часу, коли Шевченко виїхав з України. Далеко від рідного краю у його уяві виникали картини безмежного українського степу, зеленого гаю, широкого ревучого Дніпра. Поет згадував свою бідну хатину, знедолених кріпаків, що гнули свою спину під тягарем праці на експлуататорів.

І ось з'явилася можливість поїхати на Україну, відвідати дорогі місця, зустрітися з рідними. Про свої плани Тарас Шевченко писав брату Микиті ще в березні 1840 р. Але тоді здійснити це бажання не пощастило. 25 січня 1843 р. поет у листі до Г. Гарновського пише: «...Сновигаю по оцюму чортовому болоті та згадую нашу Україну. Ох, якби-то мені можна було приїхати до солов'я, весело б було, та не знаю... Та вже як-небудь вирвусь хоч після великодня і прямісінько до вас, а потім уже дальше».

У цей час передбачалася і подорож за кордон, про що Шевченко писав наприкінці лютого 1843 р. у листі до Я. Кухаренка: «Я в марті місяці їду за границю, а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую». Звичайно, поет уявляв життя кріпаків, знав їхню тяжку долю. Щасливими своїх земляків Шевченко не міг собі уявити.

Подорож за кордон не здійснилася, і поет їде на Україну. 11 травня він одержав необхідні документи, а 19 разом із Є. Гребінкою і його сестрою виїхав з Петербурга Білоруським трактом¹. На початку червня, попрощавшись у Ніжині з Гребінкою, який на кілька днів зупинився у місті свого навчання, Шевченко поїхав до Качанівки, яка належала Г. Гарновському.

Качанівка славилася своїми парками, озерами. Тут був збудований палац за проектом відомого архітектора В. Растреллі. У Качанівці в різні часи бували М. Гоголь, М. Глинка, М. Маркевич, С. Гулак-Артемівський, М. Максимович, В. Забіла, В. Штернберг, М. Костомаров та ін. Тут Глинка в альтанці, яка збереглася до наших днів, писав оперу «Руслан і Людмила», тут на музику були покладені поезії Забіли «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щибечи, соловейку», що стали народними піснями.

Під час перебування в Качанівці Шевченко відвідав навколишні села Сокиринці, Григорівку, побував, очевидно, в Діхтярях, Іваниці, Іржавці, Власівці, Ічні, Батурині та ін. У Качанівці Шевченко здружився з кріпаками, зокрема з дворовими Гарновського. Про їхнє тяжке становище він згадував у повісті «Музикант»: «О, если бы я имел великое искусство писать! Я написал бы огромную книгу о гнусностях, совершающихся в с. Качановке».

Із Качанівки Шевченко виїздить до Києва, де виконує кілька малюнків історичних пам'яток. У Києві познайомився з відомим вченим — природознавцем, істориком, фольклористом і мовознавцем, професором Київського університету М. О. Максимовичем. Перу Михайла Максимовича належать кілька праць про гайдмаччину. Він видав три збірки українських народних пісень: дві до знайомства з поетом (1827 і 1834), одну пізніше (1849). Це зближало поета з ученим, який міг розповісти йому багато цікавого з історії України, про народну творчість.

Познайомився Шевченко також з П. О. Кулішем, в той час учителем в повітовій училищі на Подолі. Разом з Кулішем Шевченко відвідує Межигір'я. Шевченко переповідає Кулішеві почутий в народі переказ про запорожців, які, не маючи вже сили носити зброю, брати участь у походах, йшли в Межигірський монастир. Цей переказ Шевченко використав у поемі «Чернець», Куліш — у романі «Чорна рада».

Та між Шевченком і Кулішем справжньої дружби не встановилося. За своїми поглядами на життя і характером це були різні люди.

У Києві Шевченко познайомився з художником О. Ф. Сенчилом-Стефановським — викладачем того ж повітового училища, в якому працював Куліш. Сенчило-Стефановський був також співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, в якій пізніше працював і Шевченко. Вони разом в 1846 р. брали участь у розкопках могили Переп'ятихи поблизу Фастова.

Познайомився Шевченко і з багатьма студентами університету. Із Києва поет поїхав до Є. Гребінки в «Убіжище» (біля Пирятина), а звідти до села Мойсівки (Мосівки), тепер Драбівського району на Черкащині, де був на бенкеті у Т. Волховської з нагоди її іменин, які відзначалися дуже пишню. О. Афанасьєв-Чужбинський так розповідає про приїзд Шевченка:

«Пам'ятаю, що після гамірного сніданку я повернувся до себе покурити і почитати. Проходячи повз головний під'їзд, я почув голоси: «Гребінка! Гребінка!» — і зупинився. Євген Павлович

¹ Див.: Жур П. Літо перше.— Київ, 1979.— С. 15 і далі.

під'їздив до ганку в супроводі незнайомця. Вони вийшли. Супутник його був середній на зріст, кремезний; на перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумом і променистим світлом, що мимоволі я звернув на нього увагу. Гребінка одразу ж привітався зі мною, взяв за плечі і, штовхнувши до свого супутника, познайомив нас. Це був Т. Г. Шевченко»¹.

Волховська була досить гуманною людиною. Шевченко згадував її пізніше у листі до В. Репніної та у вірші «Г. З.» («Немає гірше, як в неволі...»), присвяченому Ганні Закревській, з якою він познайомився тут же у Мойсівці, і, за свідченням Афанасьєва-Чужбинського, покохав «Ганну вродливу» (як назвав її у листі до В. Закревського). Шевченко відвідував подружжя Закревських у Березовій Рудці, намалював портрет Ганни Іванівни. Пам'ять про неї жила в серці поета протягом усього його життя.

Разом з О. Капністом, з яким познайомився у Мойсівці, Шевченко побував у Яготині в маєтку Репніних. Олексій Васильович Капніст — син російського і українського письменника В. В. Капніста, автора антикріпосницької «Оди на рабство» і комедії «Ябеда», в якій викривав зловживання суддів. Після поразки повстання декабристів О. Капніст за участь у «Союзі благоденства» був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, але за недостатністю доказів звільнений. У Яготині поет познайомився з Варварою Репніною — дочкою князя.

На деякий час Шевченко знову приїздить до Києва, потім відвідує Запорізьку Січ, острів Хортицю, села Покровське, Чигирин, Суботів.

У серпні 1843 р. в селі Березані письменник побував у П. Я. Лукашевича, з яким познайомився того ж року, очевидно, у Мойсівці. Лукашевич — укладач і видавець збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (1836), яку Шевченко читав у Петербурзі. У Березані вони разом читали збірку «Русалка Дністровая», видану М. Шашкевичем, Я. Головацьким, І. Вагилевичем. Ця збірка — перша книжка нової української літератури на західноукраїнських землях. У «Русалці Дністровій» була надрукована поема Вагилевича «Мадей». Лукашевич у листі до І. Вагилевича від 21 вересня 1843 р. писав: «Коли Вашу листину отлучил, той час з паном Шевченком читали Вашого «Мадея», що есте напечатали в Будимі, дуже жалко, що такову поезію народную оставили...»².

У вересні Шевченко відвідує Кирилівку, зустрічається з братами і сестрами. Тут виконаний рисунок «Хата батьків Т. Г. Шевченка в с. Кирилівці», близький за соціальним спрямуванням і манерою виконання до рисунка «Вдовина хата на Україні».

З Кирилівки на початку жовтня Шевченко знову їде до Березані, де 9 жовтня пише вірш «Розрита могила».

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 90.

² Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834—1934): Нові розшуки про діяльність його гуртка.— Львів, 1936.— Ч. 2.— С. 313.

Деякий час живе в Ісківцях у Афанасьєва-Чужбинського. Тут він читає поему А. Міцкевича «Дзяди», робить спробу перекладати твори польського поета. О. Афанасьєв-Чужбинський розповідає, як у Лубнах один пан запросив Шевченка на обід. Коли Тарас Григорович разом з Афанасьєвим-Чужбинським зайшли до пана пообідати, у передпокої дрімав на ослоні слуга.

Побачивши це, господар «розбудив його власноручно по-своєму... не соромлячись нашої присутності... Тарас почервонів, надів шапку й пішов додому. Ніякі прохання не могли примусити його повернутись. Згодом пан не залишився в боргу. Темна ця особа, діючи потай, завдала немало горя нашому поетові...»¹.

Думка про жажливе становище кріпаків постійно мучила Шевченка.

З жовтня 1843 р. Шевченко живе переважно в Яготині у Репніних, сім'ї, близькій до декабристів. М. Г. Репнін — рідний брат декабриста С. Г. Волконського. Дружина М. Г. Волконського походила із старого роду Репніних, який тепер не мав нащадків по чоловічій лінії. Тому за наказом царя, старшому брату Миколі дозволено було змінити прізвище батька на прізвище дружини.

Сім'я Репніних підтримувала зв'язки з С. Волконським, який після повстання декабристів був засланий до Сибіру. Дочка М. Репніна Варвара співчувала декабристам. До свого щоденника вона переписала копію листа К. Рилєєва до дружини, написаного напередодні страти. Після заслання С. Волконського його дружина Марія поїхала в Сибір за своїм чоловіком. Син, якого матері не дозволили взяти з собою, виховувався в сім'ї Репніних. Подвиг дружини С. Волконського оспівав М. Некрасов у поемі «Русские женщины».

Варвара полюбила Шевченка. Про це вона відверто писала в листах до священника Шарля Ейнара, який жив у Женеві, та в автобіографічній повісті російською мовою «Девочка». Із цих же джерел випливає, що Шевченко не відповідав на ці почуття, хоч ставився до Варвари Репніної з великою повагою і називав своєю сестрою. Йї Тарас Григорович присвятив поему «Тризна».

В Яготині на замовлення О. Капніста і Г. Тарновського Шевченко виконав дві копії портрета М. Репніна роботи швейцарського художника Й. Горнунга. Тут Шевченко намалював дітей Василя Миколайовича Репніна (брата Варвари). У вересні він створив автопортрет, який подарував Варварі разом із рукописом поеми «Тризна».

У Яготині Шевченко познайомився з сестрами Псьол — українською художницею Глафірою і поетесою Олександрою. Олександра жила в родині Репніних, пізніше листувалася з Шевченком, посилала йому свої поезії. Шевченкові сподобався один із краших її віршів «Свячена вода». На розправу з членами Кирило-Мефодіївського товариства поетеса відгукнулася віршами «Заплакала Україна», «Ой коли б я голос соловейка мала», «Вітер віє над

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 92.

Киевом». Ці вірші були надруковані в альманасі «Хата» 1860 р. під заголовком «Три сльози дівочи». У них висловлювалося співчуття до кириломефодіївців, особливо до Шевченка.

Глафіра працювала над портретом Шевченка. Шевченко часто давав їй поради в роботі як художниці. У листах до Ейнера Варвара Репніна писала про добре ставлення великого Кобзаря до сестер.

Із Яготина поет їздив у Лубни, Пирятин, Березову Рудку, Ковалівку та інші населені пункти.

В цей час Шевченко зазнав великої образи з боку Лукашевича. Із Березани в Яготин взимку, в мороз за тридцять верств Лукашевич прислав свого кріпака, наказавши йому того ж дня повернутися. Кріпак мав передати лист Шевченкові. Поет не міг затримати посланця і, обурений жорстоким поведінням Лукашевича із кріпаком, відповів Лукашевичу, що назавжди пориває з ним знайомство. Кріпосник не вгамувався і прислав лист Шевченкові, в якому в грубій, образливій формі писав, що у нього триста душ таких, як Шевченко.

Залишивши Яготин, Шевченко відвідав ще Мойсівку, побував у Линовиці у Я. де Бальмена, бачив альбом «Вірші Тараса Шевченка», переписані латинськими літерами, але українською мовою. Альбом призначався для поширення серед слов'янських народів. Твори Шевченка ілюстрували Я. де Бальмен і М. Башілов.

Побував Шевченко у селі Турівці в маєтку Миколи Маркевича. Відвідав Київ і на початку лютого 1844 р. виїхав до Москви. Тут познайомився з істориком, професором Московського університету О. М. Бодянським, який виступав в українській літературі під кількома псевдонімами (Запорожець, Ісько Материнка, І. Мас-так та ін.). В цей час Бодянський готував до друку «Історію Русів» та літопис Величка. Цілком можливо, що під час розмов з Бодянським, який був у відрядженні в слов'янських країнах і заприятелював з прогресивними діячами чеської культури, зокрема з П.-Й. Шафариком, у Шевченка виник задум поеми «Єретик».

У Москві через Щепкіна Шевченко познайомився з багатьма друзями актора. Михайло Семенович Щепкін — відомий український і російський актор, який багато зробив для розвитку реалістичного театру. 1821 р. зусиллями російських і українських діячів (І. Котляревського, С. Волконського) викуплений з кріпацтва. Працював у театрах Харкова, Полтави, Києва, пізніше у Малому театрі в Москві. Можливо, що Шевченко познайомився з Щепкіним 1843 р. в Києві, куди актор приїздив на гастролі.

Із Москви Шевченко виїхав до Петербурга.

«Тризна». Поема «Тризна» є єдиним великим твором, написаним на Україні. Це твір, яким фактично починається другий період творчості поета. Поема написана російською мовою і присвячена Варварі Репніній — «душе с прекрасным назначением». Вперше твір надрукований в журналі «Маяк» (1844, № 14) під назвою «Безталанний». В тому ж році вийшов окремим виданням під

заголовком «Тризна». Якщо перший заголовок підкреслював, що в творі йдеться про долю безталанного героя, то другий зосереджував увагу на вшануванні тих, хто загинув.

Слово *тризна* у стародавніх слов'ян означало завершальну частину поховального обряду. З введенням християнства — це урочисте поминання тих, хто помер.

Поема творилася в атмосфері спогадів про декабристів, які були на засланні. Така атмосфера панувала в Яготині. В цей час на засланні був дядько Варвари Репніної С. Волконський. У травні 1843 р. в селі Уриковському біля Іркутська помер декабрист Микита Муравйов, який перебував там на поселенні. У сім'ї Репніних згадувалися імена п'ятьох повішених декабристів — П. І. Пестеля, К. Ф. Рилеева, П. Г. Каховського, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна. Отже, розмови про них і навіяли Шевченкові поему «Тризна», на якій позначився також вплив декабристської поезії, передусім поеми Рилеева «Войнаровский». У поемі Шевченка наявні вислови, взяті з твору Рилеева («полезным быть родному краю»), іноді, дещо перефразовані («за рубежом родной земли», «упал и землю лобызает, как перси матери родной» та ін.). «Між обома творами, — пише Г. Сергієнко, — відчутна ідейна близькість, змістова або текстуальна подібність окремих місць»¹. Перегукується поема також з поезіями О. Одоєвського «Тризна» та І. Козлова «Чернець».

Безіменний герой поеми Шевченка наділений романтичними рисами. Він виступає як людина незвичайна, обрана, як «вещатель молодой». Це пророк, якого втратив світ, революціонер, патріот, до якого справляють тризну його друзі. Помираючи, герой заповідає однодумцям продовжувати його справу, боротися за волю вітчизни: «Стать за народ и зло казнить».

Створюючи образ головного героя твору, Шевченко розмірковує над тим, якою повинна бути людина:

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все незаконные дела...
И сохранишь полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..

Це є і характеристика самого поета.

Чи не тут і джерело тичинівського «сталь і ніжність, любий мій, поєднать в собі зумій»? Шевченко вважав, що людина повинна бути сміливою, не боятися ніяких незгод, переборювати всі труднощі і в той же час зберігати в серці ніжність, лагідність.

У поемі вперше появляється образ батьківщини, закутої в кайдани. Тяжкої долі зазнає не лише одна людина, а весь рідний народ, весь край:

¹ Сергієнко Г. Я. Декабристи і Шевченко. — Київ, 1983. — С. 76.

...«О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая!
И ты закована, и я...»

У творі наявні автобіографічні мотиви. Герой походить із бідної сім'ї, він сирота, зазнав багато горя, з раннього дитинства тяжко працював, йому доводилося чути докори за хліб насущний.

Поема пройнята глибоким патріотизмом. У ній звучить протест проти гноблення, заклик до боротьби за кращу долю вітчизни. Ці мотиви проймають і наступні твори Шевченка, в яких висловлюється протест проти царату, проти будь-якого гніту, прославляється боротьба за свободу. Поема відіграла революціоніруючу роль.

У Петербурзі (1844—1845). У лютому 1844 р. Шевченко повернувся до Петербурга, щоб закінчити навчання в Академії мистецтв. В цей час він багато й напружено працює. Протягом квітня — жовтня складає кілька іспитів. З академічних робіт цього часу зберігся лише один малюнок олівцем і вугіллям «Натурщик». Стипендії Шевченко не одержував, доводилося виконувати роботи на замовлення. Він ілюструє історичні праці М. Полевого — намалював портрети Петра I, Меншикова, Потьомкіна, Суворова, Кутузова, Баркляя де Толлі та ін.

Ще на Україні Шевченко задумав створити серію офортів¹ «Живописная Украина». В ній він мав намір змалювати минуле і сучасне українського народу. Про свій задум поет писав у листі до О. Бодяньського 6—7 травня 1844 р.: «...Я хочу рисувати нашу Україну, коли не розказував, то слухайте. Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію. Три естампи² уже готові — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». При виданні серії Шевченко змінив назви першого і третього згаданих офортів.

Виданням «Живописной Украины» Шевченко мав намір зібрати гроші на викуп із кріпацтва своїх рідних. Про це він писав у листі до В. Репніної. Лист не зберігся. Але у листі до Г. Псьол княжна пише про це і називає суму, яку помістик запросив за рідних поета — 2000 крб. У цьому ж листі Репніна писала: «Ця справа займе два роки, і власне на неї покладає свої надії ця немайна і прекрасна людина. О, якби я мала гроші, якби я не розтратила нерозумно те, що я мала, якби в мене були ще мої брильянти!»³.

¹ Офорт — вид гравірування, при якому лінії малюнка роблять різцем або голкою на смоляному чи іншому покритті металевій гравюрній дошці і потравляють кислотою. Після цього покриття змивають, а витравлені місця налявають фарбою. З такої дошки роблять відбиток на зволоженому папері.

² Естамп — твір друкарської графіки, що становить відбиток на папері чи іншому матеріалі. Основні види естампу — гравюра, офорт, літографія.

³ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. — К., 1958. — С. 68.

Перший випуск «Живописной Украины» побачив світ у Петербурзі у листопаді 1844 р. До нього увійшло шість офортів. Краєвид Києва відтворений на офорті «У Києві». На ньому зображений берег Дніпра, під вербами на дорозі старці, ближче жінки, що одягаються після купання. На офорті «Видубецький монастир у Києві» на фоні світлої частини неба дано Михайлівську церкву Видубецького монастиря, збудованого в XI ст.

Розумінням психології українського народу, знанням звичаїв пройнятий офорт «Старости». Художник виявив уміння майстерно використовувати освітлення. Самого джерела світла глядач не бачить. Лампа, що стоїть на столі, освітлює постаті, але закрита від глядача сватом. Цей прийом освітлення зустрічається і в інших живописних творах Шевченка.

Офорт «Судня рада» відзначається глибоким розкриттям соціальної нерівності на селі. Сільський суд зібрався, щоб розсудити двох односельчан. Один із них, не надіючись на те, що справа вирішиться на його користь, опустив голову, другий — у багатому одязі, стоїть гордо, впевнено. Майстерно передано й характер інших осіб: суддів, писаря.

Історичним подіям присвячено офорт «Дари Богданові і українському народові». На ньому правильно передано прагнення українського народу до возз'єднання з російським. Це виражено у постатях послів. Упевнено сидить посол Росії. Він переконаний у правоті і успіху своєї місії, сидить на розкішному кріслі найближче до залу, де послів буде приймати гетьман. Тривожно почуває себе розгублений турецький посол, що яскраво виражено в його постаті і широко розкритих очах. Десь далеко, в самому кутку залу, переляканий посол панської Польщі.

Фольклорні мотиви використано на офорті «Казка» («Солдат і смерть»). У постатях солдата і смерті, а також у підпису стверджується життєрадісність солдата, його презирство до смерті.

Звертання Шевченка до офортів було свідченням того, що він намагався зробити мистецтво доступним народові, демократизувати його. Адже картини, виконані в одному примірнику олійними фарбами чи аквареллю, були власністю окремих осіб, а тому недоступними широким народним масам.

«Живописная Украина» схвально зустрінута мистецькою громадськістю. Однак передплата і видання її йшли надто повільно. Наступні випуски Шевченко не зміг видати. Викупити сестер і братів йому не вдалося.

У Петербурзі Шевченко весь час перебував під враженням подорожі на Україну, де бачив велике горе поневоленого народу. В листі до Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 р. він писав: «Був я уторік на Україні... скрізь був і все плакав». Ці переживання знайшли своє відображення у творах поета. Ще під час повернення до Петербурга в Москві 1844 р. він написав поезію «Чигрине, Чигрине...». У Петербурзі того ж 1844 р. закінчив поему «Сова», яка перегукується з малюнком «Вдовина хата на Україні», створив поему «Сон» («У всякого своя доля...»), поезії «Дівичії ночі»,

«У неділю не гуляла...», «Чого мені тяжко, чого мені нудно...», «Заворожи мені, волхве...». Останнім, написаним у Петербурзі, є вірш «Гоголю».

У Петербурзі розширюється коло знайомих Шевченка. Він зближується з майбутнім петрашевцем М. О. Момбеллі, з яким познайомився у Є. П. Гребінки. У своєму щоденнику Момбеллі досить тепло відгукнувся про українського поета і художника, говорив про нього як про великого патріота: «Шевченко завжди виявляв велику прихильність до своєї батьківщини — Малоросії... Усе малоросійське його радувало і захоплювало. Мотив чи пісня малоросійська викликали сльозу з очей патріота»¹. Момбеллі вважав, що твори Шевченка відіграють важливу роль у зростанні активності українського народу. Та й не лише українського, адже коли б повстав український народ, то й інші народи самодержавної Росії стали б до бою з неправдою. «З повстанням Малоросії,— говорить Момбеллі,— заворушився б і Дон, давно вже невдоволений заходами уряду. Поляки теж скористалися б з нагоди. Отже, весь південь і захід Росії взявся б за зброю»².

Десь у цей час Шевченко познайомився з О. М. Плещеевим. Та зблизилися вони на засланні.

Знайомий був Шевченко і з Р. Р. Штрандманом — близьким до гуртка В. Белінського. За участь у гуртку петрашевців він був заарештований, але доказів про участь Штрандмана у гуртку не було, і його звільнили. Шевченко познайомився з ним ще на Україні в родині Репніних.

Восени 1844 р. до Петербурга на гастролі приїхав М. Щепкін. Він виступав на арені Александринського театру. Захоплений грою актора, особливо в п'єсах Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», Шевченко присвятив йому вірш «Заворожи мені, волхве...» (1844). В. Белінський у статті-рецензії «Александринський театр. Щепкін на петербурзькій сцені» в журналі «Отечественные записки» писав про зворушливий вияв прихильності публіки до актора, що тоді, коли починалися сцени з «Наталки Полтавки», захоплення публіки доходило до найвищого ступеня. Кожний романс публіка примушувала Щепкіна виконувати кілька разів.

У березні 1845 р. Шевченко закінчив навчання в Академії мистецтв і подав заяву до ради академії про надання йому звання художника, для чого представив свої роботи. Шевченкові було присвоєно звання «некласного художника».

23 березня 1845 р. Шевченко в листі до Я. Кухаренка пише: «Я сьогодні Петербург покидаю. Буду літом у Таганрозі, то, будь ласкав, напиши до мене, як там шлях найти до твого гнізда. Бо мені дуже треба побачитися з тобою». Словіщає поет і свою адресу: Мар'янське (Мар'їнське) Миргородського повіту Полтавської губернії (тепер Великобогачанського р-ну) в маєток О. А. Лук'яновича.

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 175.

² Там же.— С. 176.

У кінці березня Шевченко виїздить до Москви. Тут він зустрічається з М. Щепкіним, О. Бодянським. Із Москви їде на Україну.

На Україні (1845—1847). У квітні 1845 р. Шевченко приїздить на Україну, щоб тут постійно жити і працювати. У повісті «Капитанша» говориться про поїздку оповідача через Тулу, Орел, Кромі. Далі по Україні через Есмань, Глухів. Згадується Кукурівщина, біля Борзни, де жив В. Забіла. Зупиняється поет на деякий час в селі Мар'янське в поміщика О. Лук'яновича, який запросив художника намалювати портрети членів його сім'ї.

У травні Шевченко був на Полтавщині, Чернігівщині. Відвідав Кролевець (тоді повітове місто Чернігівської губернії), був у Кременчуку, Решетилівці, Полтаві, в селі Лузанівка Черкаського повіту, Біликах біля Миргорода та ін.

Не пізніше 22 квітня поет прибув у Київ¹. Тут він знайомиться з студентською молоддю. У нього виникає задум написати поему про Яна Гуса. О. Афанасьєв-Чужбинський про це згадував: «Шевченко розповідав мені, що прочитав про гуситів та епоху, що їм передувала, усі джерела, які тільки можна було дістати, а що не погрішити проти народності, не залишав у спокої жодного чеха, котрий зустрічався йому в Києві або в інших місцях, розпитуючи в них про топографічні та етнографічні подробиці»².

Одержавши від Київської Археографічної комісії доручення зарисувати історичні пам'ятки, Шевченко вирушає на Звенигородщину, відвідує Прилуки, Густинський монастир та інші населені пункти. У Густинському монастирі він виконав кілька малюнків архітектурних пам'яток XVII ст. («В Густині. Трапезна церква», «В Густині. Церква Петра і Павла» та ін.). Густинський монастир Шевченко описав у повісті «Музыкант».

У липні деякий час поет жив у селі Сокиринцях у поміщика Г. Галагана — одного із діячів ліберально-буржуазного напрямку. Він протегував українським культурним діячам. Але Галаган був поміщиком-експлуататором. У повісті «Музыкант» Шевченко змалював жахливе життя кріпаків у селах Галагана (поет відвідав його маєток і в Дігтярях). Поет звертає увагу на тяжке становище селян: «Видите, паны там бенкетуют, а мужики голодают. Да еще мало того: в селе, кроме корчмы, что ни улица, то и шинок, а в каждом шинке, для приману людей, шарманка играет. Вот мужик бедный и пропивает последнюю нитку под немецкую музыку».

У липні Шевченко був у Ромнах на Іллінському ярмарку. Тут він бачив гру відомого українського артиста К. Соленика, який виконував роль Чупруна у п'єсі Котляревського «Москаль-чарівник». Найкращі ролі Соленика: виборний, возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко, Стецько («Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Хлестаков, Бобчинський («Ревізор» Гоголя) та ін. 20 липня 1857 р. Шев-

¹ Див.: Жур П. Дума про вогонь.— Київ, 1985.— С. 48.

² Спогади про Тараса Шевченка.— С. 93.

ченко записав у щоденнику, що тоді геніальний Соленик здався йому «естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина».

Тут же поет познайомився з поміщиком А. Родзянком. Разом з ним виїхав у Веселий Поділ по Ромоданівському шляху, відтвореному пізніше художником С. Васильківським на картині «Чумацький Ромоданівський шлях». Виїздив поет у ближні села Вишняки, Платонівку, Зайчинці, в Хорол. У Веселому Подолі Тарас Григорович познайомився з чехом-композитором В. Єдлічкою, який учив дітей Родзянка. Єдлічка був особисто знайомий з Шафариком і міг розповісти багато цікавого про Чехію, Яна Гуса, гуситів і, безумовно, про Шафарика.

У середині серпня Шевченко приїхав у Переяслав до А. О. Козачковського, з яким познайомився восени 1841 р. в Петербурзі. Козачковський у своїх спогадах про Шевченка писав: «В серпні цього року він (Шевченко.— Г. Н.) несподівано відвідав мене у Переяславі, проживши у мене два тижні.

Не могу не згадати вечір 19 серпня 45 року. Товариство, переважно молодь, гамірно бенкетувало за столом, Шевченко був у справжньому натхненні»¹.

У Переяславі Шевченко змалював ряд пам'яток, зокрема Покровську і Михайлівську церкви, Вознесенський собор. В цей час він відвідав села В'юнище та Андруші. Разом з Козачковським був у Трахтемирові і Монастирищі. Цю прогулянку Шевченко згадав у листі до А. Козачковського із заслання 16 липня 1852 р.: «Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши и за Днепр в Монастырище на гору. Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму, и посередине ее длинную, широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блестит, как из золота кованный, Переяславский собор. Какая-то чудная, торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова, пока, наконец, белое, едва заметное пятнышко не запело:

Та яром, яром за товаром.

Чудный вечер! Чудный край и песни дивные! Много добрых воспоминаний сохранил я о старом Переяславе и о тебе, мой искренний друже!».

В цей час Шевченко намалював дві сепії: «Андруші». Монастирище і Трахтемирів він згадав у поемі «Сон» («Гори мої високі...»), написаній на засланні.

У серпні Шевченко з Переяслава переїздить на правий берег Дніпра в село Потоки до Тарновських. Тут він подарував сестрі В. Тарновського (старшого) Надії портрет і присвятив вірш «Т. Н.» («Великомученице кумо!»). Про неї йдеться у вірші «Кума моя і я...». У Потоках поет пробув біля двох тижнів.

У вересні 1845 р. Шевченко відвідав рідні місця, гостював у родичів у Кирилівці. Варфоломій Шевченко, далекий родич Тараса

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 77.

Григоровича, згадував, що на храмове свято 26 вересня титар Г. Бондаренко запросив їх до себе. Тут був лірник, який співав пісні.

У цей час Шевченко виношував свої нові твори, спрямовані проти царату і кріпащини. В його уяві виникали картини Кавказьких гір і прикутий до них Прометей. Варфоломій, прослухавши «Кавказ», застерігав Тараса Григоровича, що не слід писати такі твори, як «За горами гори...» Це засмутило поета.

Ділився Шевченко і своїми думками про народні сільські школи, говорив, що думка про них зародилася у нього ще тоді, коли був у Кирилівській школі. Із селянами Тарас Григорович підтримував дружні розмови. Коли його запросив у гості старий священик Григорій Кошиць, поет розпитував його про своїх старих друзів, попросив покликати церковного сторожа бідного Дмитра Смалька, а коли той прийшов, зустрів як старого друга, розцілувався з ним. У Зеленій Діброві Шевченко зустрівся з сестрою Катериною.

На початку жовтня Шевченко приїхав у Миргород. Тут він написав дві поезії — «Не женися на багатій...» і «Не завидуй багатому...» З Миргорода виїжджає в навколишні села Сорочинці, Багачку та ін. Під час подорожі цікавиться пам'ятками старовини. Миргород і оборонні споруди поет згадав у одному із своїх записів, а також у повісті «Наймичка».

У середині жовтня Шевченко живе в Мар'янському в маєтку Лук'яновича. Тут він малює портрети членів сім'ї господаря, пише поетичні твори «Єретик», «Сліпий». Дослідник творчості Шевченка, український громадський діяч буржуазно-ліберального напрямку, педагог В. Л. Беренштам, який брав участь в організації недільних шкіл і в січні 1861 р. підписав разом із іншими лист-подяку Шевченкові за надіслані для потреби школи примірники «Кобзаря», за спогадами кріпаків писав, що Шевченко жив в Мар'янському в окремому, відведеному йому приміщенні. Він уставив удосвіта й одразу брався за роботу. Кухар Лук'яновича Татарчук особливо відзначає працьовитість поета: у вільний від малювання час «він майже завжди вдень залишався у своїй кімнаті, постійно читав книжки, які брав із панської бібліотеки, або ж писав листи чи щось інше: лише зрідка блукав околицями, при цьому часто зупинявся, вдивляючись у якісь віддалені предмети, змальовував різні краєвиди»¹.

І далі Беренштам продовжує: «Зі знайомими Лук'яновича він не зближувався... Але найохочіше сходився Шевченко з дворовими і селянами в Мар'янському; майже всіх знав на ім'я, дуже зблизився з багатьма з них. Часто вечорами навідувався він «на вулицю». Появу його в цих випадках завжди всі присутні чекали з нетерпінням, прихід його всі вітали. У ці вечори час минав непомітно: Шевченко і сам дуже пожвавлювався, він багато розповідав про минуле України, про подвиги козаків, про боротьбу

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 109.

їх з турками і панами. Говорив він про своє селянське походження і викуп...»¹.

З Мар'янського Шевченко виїздить до Миргорода. Тут він написав містерію «Великий льох». Далі шлях поета вів у Лубни, де він оглянув і описав земляні вали і монастир. У Лубнах зустрів О. Афанасьєва-Чужбинського і поїхав до нього в Ісківці. У спогадах Афанасьєв-Чужбинський запише: «За два дні Тарас Григорович прочитав мені кілька своїх творів. Дивовижні речі були у Шевченка. З великих особливо чудові «Іван Гус», поема і містерія без заголовка. У першій він піднісся, на мою думку, до свого апогею, у другій, яка поступалася перед «Гусом» за змістом, він розсипав безліч квітів чистої української поезії...»².

Побував Шевченко у Березовій Рудці, а потім поїхав у Переяслав до Козачковського. Козачковський у спогадах писав, що Шевченко приїхав до нього хворий, прожив біля двох місяців. Вечори проходили у розмовах, які продовжувалися до другої години ночі. Шевченко дивував своїми знаннями. У Переяславі він написав поеми «Наймичка», «Кавказ», вступ до поеми «Єретик».

У листопаді Шевченко був у Києві, одержав завдання Археографічної комісії, документи і гроші для поїздки, метою якої було змалювання пам'яток старовини. Повернувшись до Переяслава, він зробив кілька зарисовок пам'яток і краєвидів місцевості. Про Переяслав він записав: «В цитадели древней крепости, или в вышнем городе, церковь Успения пресвятыя богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах, с крещатыми окнами во фронтонах».

І далі: «Переяслав и окрестности его были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе».

Переяслав Шевченко згадує також у повісті «Близнецы». Із Переяслава поет їздив у навколишні села, зокрема в Єрківці. Він знайомиться з життям селян, робить зарисовки місцевості, записує народні пісні.

На початку грудня Шевченко переїздить в село В'юнище до С. Н. Самойлова, поміщика, власника цього села. Тут письменник створив поему «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», поезії «Холодний Яр», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «Псалми Давидові».

У кінці грудня тяжко хворий Шевченко повернувся до Переяслава, де (25 грудня) пише свій відомий «Заповіт», в якому закликає народ до повстання, висловлює віру в перемогу трудящих, в щасливе майбутнє народу.

Після видужання 12 січня 1846 р. поет приїхав у село Мойсівку

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 109—110.

² Там же.— С. 93.

на іменини до Т. Волховської, де зустрівся з багатьма своїми знайомими, зокрема з В. Забілою, М. Маркевичем, Закревськими. Із Мойсівки він поїхав до О. Афанасьєва-Чужбинського. «Цього й останнього разу,— згадує О. Афанасьєв-Чужбинський,— він заїхав до мене в Ісківці з метою запросити мене супроводжувати його по Малоросії... Цього разу ми збиралися їхати ненадовго в Чернігів, а звідти у Київ. Ми одразу ж вирішили поїхати в Лубни на ярмарок, потім відвідати Ніжин...»¹.

У лютому в час масляної Шевченко з своїм супутником був у Лубнах. Звідти виїхав до Ніжина. В Прилуках були опівночі. В цей час недалеко від поштової станції трапилася пожежа. Горіла убога єврейська хатина. Шевченко разом із іншими допомагав потерпілим, вносив із хати майно погорільців. Тут же Тарас Григорович звернувся до всіх присутніх, заявляючи, що коли людина в біді, то якої б не була нації чи віросповідання, вона для нас є близьким братом. Цей епізод свідчить про глибоку повагу поета до трудящих усіх націй.

У лютому Шевченко приїхав до Ніжина. Про приїзд поета стало відомо відразу. Двері кімнати, де вони зупинилися, не зачинялися. Найбільше їх відвідували лицейсти. Серед відвідувачів був і Микола Гербель, майбутній перекладач і видавець творів Шевченка російською мовою. В його альбом поет записав початкові рядки із поезії «Гоголю»:

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить душу, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й бог не бачить.

Із Ніжина Шевченко і Афанасьєв-Чужбинський виїхали до Чернігова.

У Чернігові поет за завданням Археографічної комісії оглянув історичні пам'ятки. «В цитадели древней крепости,— писав він,— без лафетов лежат три больших крепостные пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к которому времени они относятся — неизвестно,— такие же пушки есть и в Городне». Описав Шевченко також Спаський, Борисоглібський, Успенський собори, П'ятницьку церкву, колишній будинок Павла Полуботка. Окремий запис присвятив Чорній могилі, де за легендою похована ще до введення християнства княжна Цорна чи Чорна. Шевченко і Афанасьєв-Чужбинський відвідали дворянське зібрання.

На запрошення Андрія Івановича Лизогуба Шевченко в березні приїхав до його маєтку в Седнів. Андрій Лизогуб ліберальний поміщик-художник, батько Дмитра Лизогуба— революційного народника, одного із засновників товариства «Земля і воля». Дмитра Лизогуба звинуватили у підготовці замаху на Олександра II і стратили в Одесі разом з двома іншими народниками.

У Седневі була добре обладнана малярська майстерня. У ній працював Шевченко. Намалював портрети А. Лизогуба і його

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 95.

старшого брата Іллі, а також створив три малюнки — «В Седневі», «Коло Седнева», «Чумаки серед могил».

Із Седнева Шевченко виїхав до Києва. Їхав він через Лемеші, Козелець. Пізніше у повісті «Княгиня» він згадував: «В селе Лемешах, в бедной хатке, на сволоке, или балке, читаешь: «Сей дом соорудила раба божия Наталия Разумиха¹, 1710 року божого». А в г. Козельце, в величественном храме читаешь на мраморной доске: «Сей храм соорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году». Странные два памятника одной и той же строительницы!»

У кінці березня або на початку квітня 1846 р. Шевченко приїздить до Києва. Тут він познайомився з М. Костомаровим, одним із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, який тоді викладав історію в Київському університеті. Костомаров згадував: «З першого разу справив він на мене таке приємне враження, що досить було поговорити з цією людиною годину, щоб цілком заприятелювати з нею і відчутти до неї сердечну прихильність»². Під час другого відвідання Костомарова Шевченко прочитав йому свої твори. Особливе враження на історика справила поема «Сон» («У всякого своя доля...»).

На цей час припадає знайомство Шевченка і з іншими майбутніми членами Кирило-Мефодіївського товариства, зі студентами університету І. Посядою (Посяденком), О. Марковичем, Д. Пильчиковим. У Костомарова Тарас Григорович познайомився з М. Гулаком.

У кінці 1845 — на початку 1846 р. засновується Кирило-Мефодіївське товариство, яке виникло в середовищі інтелігенції, що групувалася навколо Київського університету. Засновниками товариства були М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський. Мета товариства викладена у «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та у відозвах до українців, росіян, поляків. Програмні документи були написані ліберальними керівниками, переважно Костомаровим, але у них позначився і вплив Шевченка. Товариство ставило своїм завданням ліквідувати самодержавство, скасувати стани, кріпацтво. Воно прагнуло об'єднати слов'янські народи на засадах рівності і братерства, створення федеративної республіки, яка мала управлятися парламентом. Одним із завдань товариства була освіта народу, навчання рідною мовою. Товариство продовжувало деякі традиції декабристів.

Серед членів товариства не було єдності у поглядах на шляхи здійснення поставлених завдань. Ліберально-буржуазно настроєні члени товариства (В. Білозерський, М. Костомаров, О. Маркович, П. Куліш) відстоювали мирний шлях скасування кріпащини.

До революційно-демократичного табору товариства належали М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, Д. Пильчиков, М. Савич.

¹ Розумиха — мати останнього гетьмана Лівобережної України Наталія Дем'янівна Розумовська.

² Спогади про Тараса Шевченка. — С. 138.

Г. Андрузький. Їхнім ідейним натхненником був Шевченко. Поет відстоював революційний шлях боротьби, рішуче виступав за скасування кріпащини і царату.

Ідея єдності слов'янських народів у Шевченка з'явилася ще до утворення Кирило-Мефодіївського товариства, вона була висловлена в таких творах поета, як «Гайдамаки», «Никита Гайдай», «І мертвим, і живим...», «Єретик».

Ідеї Шевченка особливо впливали на студентську молодь, що ввійшла до товариства. Про це свідчать вірші, присвячені поетові. Так, студент Г. Андрузький писав:

Скажи мені, батьку,
Що діється з нами—
Як на тебе глянем.
Мов не ті станем:
Ясними очима
Дивимось, і серцю
Віриться в судьбину:
І нам дасться доля,
Колись слава, воля,
Навіда Україну!¹

Травень і червень Шевченко живе разом з художником М. Сажиним і О. Афанасьєвим-Чужбинським у будинку Житницького на Козиному болоті (тепер провулок Шевченка, № 8-а, в ньому міститься музей Т. Г. Шевченка). За дорученням Археографічної комісії Шевченко малює ряд краєвидів, архітектурних і історичних пам'яток Києва. Він мріяв створити велику картину, але, як згадує Афанасьєв-Чужбинський, в його голові роїлися нові поетичні твори.

З особливою теплотою ставився поет до дітей. «Велику втіху, — згадує мемуарист, — приносили Шевченкові селянські діти, які в селах звичайно цілі дні проводять на вулиці. Тарас Григорович не раз сідав з ними в коло і, підбадьоривши похливе товариство, розповідав їм казки, співав дитячих пісень, яких знав безліч, з серйозним виглядом робив пищики і невдовзі завойовував прихильність усіх дітлахів»². Далі Афанасьєв-Чужбинський розповів про цікавий випадок, коли Шевченко приголубив маленьку дівчинку, що заблукала в районі Золотих воріт, заспокоїв і забавляв її до приходу матері дитини.

У Києві Шевченко часто бував на літературних вечорах, на яких читав свої твори, зокрема поеми «Кавказ», «І мертвим, і живим...» Про це розповідають у спогадах Г. Андрузький, М. Білозерський, О. Навроцький, О. Тулуб. Поезії Шевченка захоплювали молодь. Професора ж Київської духовної академії В. Аскоченського вони лякали, і він радив Шевченкові покинути писати такі вірші.

Поет був у дружніх стосунках з одним із засновників Археографічної комісії, професором університету М. Д. Іванишевим,

¹ Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 56.

² Спогади про Тараса Шевченка. — С. 102.

який влітку 1846 р. проводив розкопки могили Переп'ятихи поблизу Фастова на Київщині. У розкопках брав участь Шевченко. Близько знайомий був поет з художником, учителем малювання в Інституті благородних дівичь О. Сенчилом-Стефановським та ін.

У цей час письменник часто зустрічається з селянами, записує українські народні пісні («У Києві на ринку п'ють козаки горілку», «Ой горе ж мені та на чужині», «Під городом під Салидоном», «Ой боже наш...»).

Під час експедиції Тарас Григорович приїздив до Києва. Тут він написав балади «Лілея» та «Русалка». У рукописі читає роман П. Куліша «Чорна рада».

У вересні Шевченко одержав від Археографічної комісії завдання обстежити пам'ятки Київщини, Волині і Поділля. У виданому йому документі вказувалося: «Предъявителю сего, сотруднику высочайше утвержденной при мне Временной комиссии для разбора древних актов, свободному художнику Шевченке, поручено собрать в Киевской, Подольской и Волынской губерниях разные сведения о народных преданиях, рассказах о курганах, древних памятниках, а также древние акты, бумаги и т. под.»¹

У жовтні поет був у Кам'янці-Подільському, де записав від учителя П. Чуйкевича народні пісні: «Пливе жука з Кременчука, тече вода стиха», «Зійшла зоря із вечора, да й не назорилася», «Ой Кармелюче, по світу ходиш». У Почаєві він намалював кілька акварелей Почаївської лаври. З Почаєва Шевченко їздив до Кременця, Острога, Дубно, Корця, в навколишні села. Цю подорож він згадував у повісті «Варнак» і «Прогулка з удовольствием и не без морали». В останній Шевченко розмірковує про долю цієї частини України, про її минуле: «На полях Волини и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как например в Остроге или Корце. В Корце даже церковь, хранилище бальзамированных трупов, фамилии графов Корецких, сама собою в развалину превратилась. Что же говорят? о чем свидетельствуют угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах!»

Під час подорожі Шевченко записав багато народних пісень, у деяких з них говориться про панщину («Ой хоч маю, панеbrate), висловлюється народне ставлення до релігії («Ой піду я до церкви»). Зацікавила Шевченка і пісня про Устима Кармалюка. Він записав уривок із відомого тоді варіанта поширеної пісні, де згадується заслання Кармалюка в Сибір.

У той час викладач малювання Київського університету К. С. Павлов подав прохання про звільнення його з посади у зв'язку зі станом здоров'я. Тоді Шевченко порушив клопотання про призначення його на цю посаду, причому брав на себе зобов'язання безкоштовно виконувати всі роботи по літографуванню при університетському літографічному закладі. 27 листопада

Шевченко подав про це прохання на ім'я куратора Київського шкільного округу. 10 грудня він подав заяву генерал-губернатору Д. Бібікову дозволити йому зайняти посаду викладача малювання і одночасно працювати в Археографічній комісії. 21 грудня таке прохання було надіслане генерал-губернатором міністру народної освіти С. Уварову. Але це питання не швидко вирішувалося.

У Києві Шевченко часто зустрічається з кириллофодіївцями, відвідує М. Гулака, в якого збиралися Костомаров, Куліш, Білозерський, Андрузький, Маркович, Навроцький, Тулуб, Пильчиков, Посада та ін. Перед друзями поет читає свої натхненні твори. Це був період активної діяльності товариства. На своїх зборах товариші-братчики обговорювали питання слов'янської єдності, заходи щодо розширення товариства, про видання журналу, в якому б друкувалися твори і різні матеріали про життя слов'янських народів. Учитель П. Чуйкевич, що приїхав до Києва з Кам'янця-Подільського, пізніше на допиті в III відділі так заявив: «Перебуваючи минулої зими в Києві у відпустці не більше трьох тижнів, я, оскільки був знайомий з Костомаровим, бував у нього, і в процесі розмови він мені говорив про передбачене в Києві видання журналу і запрошував мене бути співробітником, тобто писати статті російською і малоруською мовами про життя слов'ян, або ж перекладати з іноземних мов статті, що стосуються цього предмета... З Шевченком я знайомий мало. Говорили про видання згаданого вище журналу і готувалися взяти в ньому діяльну участь»¹. Про намір кириллофодіївців видавати журнал свідчив і Г. Андрузький.

25 грудня на квартирі у М. Гулака зустрілися Костомаров, Савич і Шевченко. Костомаров про цю зустріч пізніше напише: «Розмови торкнулись слов'янських ідей. Ми розмовляли вільно і не підозрівали, щоб нашу розмову хто-небудь слухав за стіною з метою перетлумачити її в поганий бік, а воно так і було»². Ці розмови за стіною слухав студент університету О. Петров. Він увійшов у довір'я членів товариства з провокаційною метою, а потім написав донос, в якому серед членів товариства назвав і Шевченка, з яким не був особисто знайомий. У доносі Петров переказав зміст поеми «Сон» і послання «І мертвим, і живим...». Пізніше Петров деякий час був співробітником відділу.

9 січня 1847 р. Шевченко разом із Гулаком, який зібрався до Петербурга, виїздить із Києва. Поет зупинився в Борзні і жив у В. Забілі, їздив і деякий час жив на хуторі Сороки в маєтку Сребдольських, в хуторах Мотронівці та Миколаєві у Білозерських. Малював їхніх господарів.

22 січня на вінчанні П. Куліша і Олександри Білозерської (сестри Василя Білозерського, майбутньої української письмен-

¹ Ткаченко М. М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— Київ, 1961.— С. 101—102.

² Русская старина.— 1880.— № 3.— С. 600.

ниці, що виступала під псевдонімом Ганна Барвінок) в селі Оленівці Шевченко був за старшого боярина. Потім весілля продовжувалося на хуторі Мотронівці. П. Куліш пізніше про поведінку Шевченка на весіллі запише: «Державсь він осторонь од тієї світлиці, де приятелі нового Тімона Афіньського голосно реготали, весело гукали і підспівували під господарську кобзу. Засівши з тверезими кругом каміна, він бесідував із ними тверезо й поважно про науку й літературу. Дивуючись і радіючи серцем, постеріг я в нім тоді велику здібність до поетичного критицизму, що ним до такого високого ступеня володів єдиний російський поет Пушкін, взором недосяжного в премудро поетичнім критицизмі батька нових поетів — Шекспіра»¹.

І далі Куліш згадує: «Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, і заспівав:

Ой зійди, зійди,
Ти зірньо та вечірняя;
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірняя...

Доволі було тоді гостей у тім поважнім здавна домі. Гули вони по всіх кутках, мов ті джмелі, щebetали, мов горобці. Як же почули Шевченкове співання, ущухли всі так, наче зостався він один під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірною»².

Після весілля Куліша Шевченко повертається до Борзни. 1 лютого 1847 р. звідси він пише М. Костомарову: «Я оце й досі в Борзні... У Київ страх їхати не хочеться, а треба. Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського, він усі діла знає), чи я утверджений при університеті, чи ні; та й напишіть до мене у славний город Борзну на имя Виктора Николаевича Забелы з передачею мені... О братстве не пишу, бо нічого й писать. Як зійдемося, то поплачем». Отже, Шевченко з нетерпінням чекав вирішення питання про його роботу в університеті, що зближувало б його з студентською молоддю. Поета хвилювали також справи Кирило-Мефодіївського товариства.

21 лютого президент Російської АН, міністр народної освіти Росії С. Уваров відношенням до куратора Київської шкільної округи повідомив про дозвіл призначити Шевченка на посаду викладача малювання «в виде опыта на один год»³. Костомаров про це написав поетові в Борзну 13 березня, але Шевченко ще раніше виїхав до Седнева.

У Седневі поет побув лютий і березень. Тут він закінчив антикріпосницьку поему «Осика» (яку пізніше переробив на «Відьму»). Тут же була написана і передмова до нового видання

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 125.

² Там же.— С. 128.

³ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 87.

«Кобзаря», яке автор назвав другим. Епіграфом до передмови взяті слова із комедії Грибоедова «Лихо з розуму»:

Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.

У передмові Шевченко говорить про своїх попередників і сучасників, накреслює шляхи дальшого розвитку української літератури.

Як і завжди, Шевченко близько сходитьсь з простими людьми.

В. Демич так передає спогади свого дядька Дмитра Демича, землеміра, який познайомився з Шевченком у маєтку князя Кейкутова: «Незважаючи на такий короткий період, поет устиг здобути прихильність до себе усієї челяді й слуг.

Одягнений він був, за словами дядька, погано, можна сказати, недбало; убогі пожитки його поміщалися в маленькому старому чемоданчику; але зате ця надзвичайна людина володіла іншими багатствами — розумом і великою любов'ю до трудящого люду. Щовечора, після денної роботи, навколо поета збиралися всі, хто служив у князівській «економії». Шевченко щось читав або розповідав, і усе так цікаво, що всі слухали з великою увагою... Тарас Григорович, очевидно, не любив залишатися довго серед «панів» і уникав князівських хоромів, хоч його туди часто запрошували, тим більше, що до князя приїздили сусіди-поміщики, бажаючи подивитися, як на дивовижу, на знаменитого тоді Кобзаря»¹.

У час перебування Шевченка на Чернігівщині розпочався розгром Кирило-Мефодіївського товариства. 28 лютого О. Петров доповів помічнику куратора Київського шкільного округу М. Юзефовичу про існування таємного товариства. 3 березня Юзефович подав куратору шкільного округу О. Траскіну письмовий донос про це. 7 березня Траскін доповів київському генерал-губернатору Д. Бібікову про існування таємного товариства, а той доповів III відділу, начальник якого шеф жандармерії О. Орлов доповів Миколі I. За наказом царя в Петербурзі 18 березня був заарештований М. Гулак. Розпочалися арешти братчиків і в інших містах. У Києві заарештували Костомарова, Марковича, Андрузького, Тулуба, у Полтаві — Білозерського і Навроцького, у Варшаві — Куліша. 3 березня Шевченко був звільнений з числа співробітників Археографічної комісії, але звільнений з 1 березня, тобто заднім числом.

Нічого цього Шевченко не знав. Залишивши гостинний Седнів, він 4 квітня прибув до Чернігова, а звідти виїхав до Києва.

Зі світлими надіями їхав поет у Київ. Він мріяв зайняти посаду викладача малювання в університеті. Здійснити друге видання свого «Кобзаря», поїхати до Італії. Але ні першому, ні другому, ні третьому не судилося збутися. Замість університетських аудиторій він опинився в казематі III відділу, замість видання но-

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 172.

вого «Кобзаря» йому було заборонено писати і малювати, замість поїздки до мальовничої Італії він був засланий в далекі від України казахські пустельні степи.

5 квітня на переправі на правому березі Дніпра біля Києва Шевченка заарештували.

6 квітня із Києва його в супроводі жандарма і квартального наглядача відправили поштовим білоруським трактом до Петербурга. У Броварах він зустрівся з матір'ю і нареченою Костомарова, які теж їхали до Петербурга.

ЛІРИКА

Рукописна збірка «Три літа». Завершені твори 1843—1845 рр. Шевченко переписував у окремі зошити, які пізніше об'єднав у альбом, давши назву йому «Три літа», від заголовка однойменного вірша, в котрому підсумовується життя і творчість останніх трьох літ (1843—1845), говориться про ті зміни, що сталися в його світогляді.

До збірки ввійшли твори, які за своїм революційним спрямуванням в той час явно не могли бути надрукованими («Сон», «І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Великий льох», «Заповіт»), і ті, опублікування яких цензура могла дозволити («Сова», «Наймичка», «Не женися на багатій...» та ін.).

Збірка «Три літа» засвідчила дальший ідейний ріст письменника, утвердження його як поета революційного. У ній Шевченко виступає з нищівною критикою царизму і феодально-кріпосницької системи, закликає до їх повалення революційним шляхом. Поет говорить про поневолення селян-кріпаків. У його творах виступає образ поневоленої, закутої в кайдани України. Водночас говориться і про долю інших пригноблених народів. Кобзар рішуче закликає до спільної боротьби проти гнобителів. У ряді творів він викриває прислужництво лібералів, засуджує фальсифікацію минулого України. Багато уваги приділяє темі покликання митця, завданням, які стоять перед літературою. Шевченко відстоює принципи реалізму і народності. Збірка засвідчила єднання Шевченка з російською революційною демократією.

Поезія «Трьох літ» становить органічну єдність, вона є наслідком вражень від першої подорожі на Україну.

Збірку «Три літа» читали чиновники III відділу, зокрема начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу жандармів, керуючий відділом Л. Дубельт. Книжка стала однією із основних підстав для покарання Шевченка. Тільки 1907 р. вона була передана з архіву в Чернігівський музей української старовини.

Як і в перший період творчості, Шевченко у збірці «Три літа» звертається до минулого України. Але тепер поет по-іншому осмислює його, тісно поєднуючи з сучасним становищем поневоленого народу, із завданням боротьби проти царизму і кріпаччини. Картини минулого тепер повністю підпорядковані сучасним проблемам.

«Розрита могила». Першим твором, написаним на Україні 1843 р., була поезія «Розрита могила», яка увійшла до збірки «Три літа». Це перший відверто революційний твір поета. Шевченко не розраховував на його друкування, адже тут неприховано звучать мотиви протесту проти соціального і національного гноблення українського народу. Звертаючись до України, поет ставить питання: за що вона сплюндрована, за що гине. Україна відповідає, що винні в її горі царизм, а також «перевертні», «недолюдки», тобто українські пани, які допомагають «з матері полатану сорочку знімати» і свою «матір катувати».

Образ могили часто зустрічається в творах романтиків. У Шевченка він досить поширений у ранній творчості і символізує славу предків, їх боротьбу за свободу, яка тепер похована. Звідси й кінець вірша:

Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? — Ех, якби то,
Якби то найшли те, що там схоронили —
Не плакали б діти, мати не журилась.

Отже, в могилі поховано героїзм народу, але не навечно. Народ підніметься на боротьбу і здобуде собі волю¹.

Враження від перебування Шевченка на Україні 1843 р. відбилосся і в поезії «Чигрині, Чигрині...», написаній у Москві 1844 р. Шевченко розмірковує про долю народу і в зв'язку з цим згадує Чигирин, який за часів Богдана Хмельницького був резиденцією гетьмана, фактично столицею України. Та боротьба, яку вів український народ за свою свободу, не принесла бажаних наслідків. Народ залишився поневоленим. Чигирин занепав, перетворився на звичайне повітове містечко. З долею запустілого Чигирина поет порівнює долю України:

...Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

Роздумуючи про долю народу, Шевченко висловлює гіркий докір своїм сучасникам, які примирилися з таким становищем, понуро схиляють голови перед панами. Поета хвилює, що земля, степи належать не тим, хто на них працює, що трудящих жорстоко експлуатують гнобителі, а підневільні покійно мовчать. Шевченко своїм полум'яним словом прагне розбудити поневолених, закликає їх до боротьби. Тому він звертається до образу слова-зброї, мріє посіяти своє слово, свої щирі сльози і надіється, що з нього виростуть «ножі обоюдні», а між ножами і «барвінок розів'ється», тоді ж «встане правда на сім світі». Так поет ви-

¹ Докладніше див.: Шабліовський Є. Народ і слово Шевченка.— С. 121—132.

словлює віру в перемогу народу, в торжество справедливості на землі.

«Холодний яр». Революційне спрямування має поезія «Холодний Яр». У ній викривається українське панство, критикуються реакційні погляди буржуазного історика А. Скальковського на історію України, зокрема на Коліївщину. Скальковський — автор книжок «Історія Нової Січі або останнього коша Запорізького» (1846) і «Наїзди гайдамак на Західну Україну в XVIII столітті, 1733—1768 рр.» (1845). У них хоч і є фактичний матеріал, який має певне наукове значення, але трактовка його відзначається антинародним, реакційним спрямуванням. Скальковський паплюжить селянські рухи, називає гайдамаків розбійниками, злодіями. У його працях затушковується класова боротьба серед козацтва, а виступи проти українського панства оцінюються як негативне явище.

У поезії «Холодний Яр» не відтворюються історичні події, а висловлюється ставлення автора до них. Холодний Яр — це урочище в лісі у Чигиринському повіті Київської губернії (тепер Чигиринський район Черкаської області). У цьому яру 1768 р. збиралися гайдамаки, на чолі яких стояв М. Залізняк. Звідси почалося повстання — Коліївщина. Мотронинський монастир над яром, згаданий у творі, теж був місцем зібрання гайдамаків перед повстанням.

Поезія «Холодний Яр» спрямована проти сучасного Шевченкові панства. Поет ставить питання про соціальну несправедливість, засуджує гноблення простого люду «новими катами», гнівно картає їх:

По якому правдивому,
Святому закону
І землю, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте?

Письменник викриває і тих, хто зневажливо ставиться до визвольних рухів. Він бере майже дослівно вислови із праць Скальковського, який називає гайдамаків розбійниками, злодіями, «пятном в нашей истории». Такі твердження поет трактує як несправедливі, а їх автора називає людомором.

У поезії висловлюється жаль з приводу того, що потомки гайдамаків не піднімаються на боротьбу, що шлях до Холодного Яру «чи сам заріс темним лісом, чи то засадили». Але закінчення твору оптимістичне, сповнене віри в нове повстання, в те, що настане «день радості».

І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

«Гоголю». У сорокових роках Шевченко все більше думає про роль і значення літератури і мистецтва, підходить до цієї проблеми з новими вимогами. У той час в російській літературі творчість М. Гоголя відіграла надзвичайно важливу роль. Йому Шевченко присвятив поезію «Гоголю» (1844).

Вірш свідчить про глибокі і благородні роздуми Шевченка над своєю творчістю, про нові задуми, які роїлися у нього. Тарас Григорович бачив багато спільного у прозі Гоголя і своїй поезії, говорив про патріотичні мотиви у них (натяк на вчинок Тараса Бульби і Гонти).

Головним у творчості Гоголя Шевченко вважав сміх — тобто сатиру, у своїй же — плач. Хоч обидва митці в літературі йшли і неподібними шляхами, але робили одну велику справу — викривали соціальне зло. І тому поет висловлює впевненість, що вони й далі йтимуть цим шляхом, не звертатимуть уваги на тих, які «оглухли, похилились в кайданах». Поезія закінчується закличком:

Нехай, брате.— А ми будем
Сміятися та плакати.

«Псалми Давидові». Прогресивні письменники часто зверталися до біблійних образів, мотивів, окремих висловлювань. Пояснюється це тим, що Біблія ввібрала в себе багато народних легенд, оповідань, переказів. Саме вони приваблювали поетів, діячів революційних рухів. К. Маркс відзначав широке використання біблійних і історичних образів в епоху буржуазних революцій з метою перебудови світу. «І якраз тоді,— писав К. Маркс,— коли люди нібито тільки тим і зайняті, що переробляють себе та навколишній світ і створюють щось ще небувале, якраз в такі епохи революційних криз вони боязко вдаються до заклинань, викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичують у них імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розігрувати нову сцену всесвітньої історії»¹.

До Біблії звернувся і Шевченко. З неї він брав вислови (як епіграфи до своїх творів «Сон», «Єретик», «Великий льох»), мотиви, які переробляв по-своєму, надаючи їм революційного спрямування. Такої переробки зазнали десять псалмів. Автором псалмів (за легендою) вважається іудейський цар Давид. Псалтир, до якого входить 150 псалмів (хвалебних релігійних пісень), — одна із книжок «Старого завіту», що є першою книжкою Біблії.

У «Псалмах Давидових» Шевченко закликає до повстання проти нових катів:

Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, боже, поможи нам
Встать на ката знову,—

читаємо в 43 псалмі. Цей же мотив звучить і у 81 псалмі:

Встань же, боже, суди землю
І судей лукавих.
На всім світі твоя правда.
І воля, і слава.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Київ.— Т. 8.— С. 113.

Лукавими людьми Шевченко називає панів: «Людей у ярма запрягли пани лукаві» («І виріс я на чужині»), «Не кваптесь на панів лукавих» («Осика») та ін.

Поет мріє про нові часи, коли не буде на землі царів і панів, коли окують царів неситих «в залізній пута» (149 псалм). У 132 псалмі митець лине думкою в далеке майбутнє, в якому всі люди будуть рівними, житимуть, як брати:

Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не діляти?

«Минають дні, минають ночі». Чудовим пейзажним малюнком розпочинається вірш «Минають дні, минають ночі». Картина природи тут надзвичайно сконцентрована. Кілька штрихів яскраво виражають плин часу. («Минають дні, минають ночі, минає літо. Шелестить пожовкле листя...»). Подібний осінній пейзаж маємо і в поемі «Гайдамаки» (початок розділу «Гонта в Умані»). Але тепер поет глибше проникає в життя людей, робить ширші узагальнення.

З твору ми яскраво можемо уявити картину осінньої природи, «побачити» пожовкле листя, «почути» його шелест. За допомогою цього пейзажу автор передає відхід людини від діяння:

...Гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже й не плачу й не сміюсь...

От саме ця бездіяльність, яка у вірші порівнюється зі сном, і засуджується поетом. У вірші звучить критика людей, які змірилися з підневільним становищем, викривається задушлива атмосфера, що панувала в тогочасній царській Росії і часто прирікала людину на бездумне життя, робила її безликою, аморфною. Звертаючись до бога, Шевченко просить його дати долю; якщо немає доброї, то хоч злу, щоб «світ запалити», бо байдужість, на думку поета,— це найстрашніше, що може бути в житті:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навек-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

Отже, заперечуючи пасивність, автор цим самим закликає людину до активної дії на користь суспільству.

Відповідно до змісту маємо два різні інтонаційні звучання вірша. Частина, де йдеться про одноманітне життя, про пасивність, написана 4-стопним ямбом, який часто використовується

в сатирі. Друга ж частина написана 14-складовим коломийковим віршем. Подібні зміни ритму, пов'язані із відтіненням контрастного змісту, характерні і для інших творів Шевченка.

У вірші чітко виражена позиція поета-революціонера, борця за справжнє життя. В тогочасних умовах це був заклик до боротьби проти царизму. Поезія «Минають дні...» — глибоко патріотичний, революційний твір, пройнятий гуманістичними ідеями. Він є зразком революційної лірики.

Вірш вміщений у збірці «Три літа». Написаний він у В'юнищі 21 грудня 1845 р., тобто за чотири дні до створення «Заповіту». Різними художніми засобами в цих творах висловлюються революційні погляди поета.

Поезія привабила багатьох композиторів. Музику на неї написали М. Лисенко, С. Воробкевич, В. Заремба та ін.

До збірки «Три літа» входить кілька поезій, у яких говориться про вірність у коханні, про біль розлуки, про бажання знайти своє щастя. До таких поезій належать «Дівичії ночі», «У неділю не гуляла...» У поезії «Маленькій Мар'яні» Шевченко звертається до дівчини-сироти, котру, за переказами, поет зустрів у В'юнищі; говорить про те, яка доля її спіткає.

Ліричний диптих становлять вірші «Не завидуй багатому...» і «Не женися на багатій...», написані 1845 р. в Миргороді. У цих віршах поет самоусвідомлює свою самотність, відсутність пари. Можливо, у вірші «Не женися на багатій...» переживання ліричного героя пов'язані з почуттям поета до Г. Закревської.

«Три літа». Збірка «Три літа» завершується однойменною поезією і «Заповітом». У поезії «Три літа» Шевченко підсумовує свій творчий шлях за період з 1843 до 1845 року. Минулі три роки були для нього злими, вони, як заявляє автор, «опустошили убоге» його «серце тихе», «погасили усе добре, запалили лихо».

У цей час Шевченко, за його ж висловом, «прозрівати став потроху...», тобто на життя глянув іншими очима, ніж раніше. У своїх творах став порушувати найважливіші суспільні питання. Якщо в ранній період він проливав сльози разом з Катрусєю («Катерина»), зі своєю зорею-Оксаною («Мар'яна-черниця»), молився разом з козаками в турецькій неволі («Гамалія»), то тепер в його творах все помітніше місце займає сатира, в якій викриває царизм, кріпаччину («Сон», «Кавказ» та ін.).

Прозрівання Шевченка слід розуміти і як розпізнання українських панків, яких він називає тепер «не людьми», а зміями. Про те, що саме у ці роки Шевченко зневірився в тих панках, які виявляли певну увагу до нього, писав О. Афанасьєв-Чужбинський. Мемуарист згадував, що «Шевченко вже розчаровувався у деяких наших панів і відвідував лише небагатьох. Не відсутність гостинності чи уваги, не якась там зарозумілість відштовхнули його, а сумна влада існуючого кріпосного права, що виявлялася в тій або іншій неблаговидній формі, викликала в цій благородній душі найпохмуріший настрій. Хоча перед ним скрізь усі намагалися показати свій домашній побут у святковому вигляді,

проте важко було обдурити таку людину, як Шевченко, котрий, сам вийшовши з кріпаків, чудово знав показну і закулісну сторону поміщицького життя»¹.

Вірш написано напередодні нового 1846 року, який, на думку поета, нічого доброго не принесе народові, хіба що злидні. Адже новий рік іде «в торішній свитині», з «латаною торбиною».

«Заповіт». У листопаді 1845 р. Шевченко в Києві одержав документи і гроші на подорож і за завданням Археографічної комісії виїхав до Полтавської губернії. Але там він тяжко захворів. Хворим лежав у Переяславі у свого знайомого лікаря А. О. Козачковського. Тут 25 грудня Шевченко написав знаменитий «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»). В рукописному альбомі «Три літа» поезія переписана без заголовка. Вперше вірш опубліковано у безцензурному закордонному виданні «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» в Лейпцигу 1859 р. під заголовком «Думка». У «Кобзарі» 1867 р., виданому у Петербурзі Д. Кожанчиковим за редакцією М. Костомарова, надруковано тільки вісім рядків твору під редакторською назвою «Заповіт». З того часу твір і почали так називати. «Заповіт» повністю надруковано тільки 1907 р. в «Кобзарі», що вийшов у Петербурзі за редакцією В. Доманицького. «Заповіт» — це бойова програма, яка відбиває наростання протесту кріпаків, що часто виражалось в непокорі панам і селянських заворушеннях. В. І. Ленін у статті «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція» писав, що «були і тоді вже в Росії революціонери, які стояли на боці селянства...»² До таких революціонерів належав і Шевченко.

Г. Нудьга, який досліджував «Заповіт», зазначає, що хоч поштоухом до написання вірша була тяжка хвороба автора, все ж «причини, що породили твір, крилися в тій суспільно-політичній дійсності, яку спостерігав і вивчав поет у 30—40-х роках, особливо протягом 1843—1845 рр.»³.

Вірш починається звертанням поета до народу. У ньому висловлюється палка любов до трудящих, до рідної землі, віра в те, що пригноблені повстануть, порвуть кайдани і побудують нове, справедливе суспільство.

І. Франко звернув увагу на те, що початкові рядки поезії побудовані за принципом поетичної градації. Шевченко веде читача від часткового до цілого, але це ціле становить в свою чергу частку наступної більшої цілості. У цьому, на думку критика, і є секрет сильного впливу слів:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій...

Перший рядок будить у нашій уяві образ труни, яка є складовою частиною більшої цілості — високої могили, могила в свою

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 91.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 20.— С. 164.

³ Нудьга Г. А. «Заповіт» Т. Г. Шевченка.— Київ, 1962.— С. 6.

чергу є точкою на більшій цілості — на широкому степу. І далі знову розширюється обрій. Перед нами вся Україна, огріта великою любов'ю поета. Отже, Шевченко «веде нас натуральним шляхом асоціації ідеї від часті до цілості, сю цілість показує знов як часть більшої цілості і так піднімає нас, неначе по ступнях, щораз вище, щоб показати нашій уяві широкий кругозір»¹.

Спочатку поет ніби спокійно висловлює своє бажання бути похованим на могилі, серед широкого степу рідної України. Вірш звучить спокійно, зажурено. І все ж перші рядки підводять нас до сприйняття сильних, могутніх образів. Цю функцію виконує природа:

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Образи тут сповнені великої сили, могутності: лани широкополі, реве ревучий. Образ ревучого Дніпра зустрічається вже в «Причинній». Але там цей образ має інше смислове навантаження. У баладі стоять поряд два дієслова: Дніпро *реве* та *стогне*. В цей час сердитий вітер *завива*. Вже початок надає твору трагічного забарвлення; природа віщує велике горе людині. У «Заповіті» ж Дніпро символізує могутність народу, готуючи таким чином читача до сприйняття думки про повстання, заклик до якого прозвучить зразу ж після змалювання картин природи. Замість звичайного «реве Дніпро» дається «реве ревучий». Тут поет використовує тавтологію, щоб надати образу сильного звучання.

Важливу роль у цьому відіграє і звукова структура вірша, алітерація звука *р*, сила якого поступово наростає. Якщо у першому чотиривірші цей звук зустрічається чотири рази, причому повторюється тільки в одному рядку, то в наступному чотиривірші — п'ять разів; другий, четвертий і останній рядки мають по два звуки *р*.

Підготувавши читача до сприйняття великих подій в житті народу, поет логічно переходить на роздуми про долю України, яка хвилює його найбільше. Він ніби забув про особистий мотив, яким розпочав вірш, смерть для нього не страшна. Поет мріє про те, щоб Дніпро поніс у «сине море кров ворожу».

Далі письменник знову повертається до мотиву початкових рядків. Але його думка тепер спрямована до суспільних подій. Про смерть говориться тільки одним словом: *поховайте*, після цього йде заклик до повстання:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

¹ Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— Т. 31.— С. 68.

Для підсилення звучання вірша поет використовує алітерацію. Звук *р* тут стоїть поряд з іншими приголосними. У трьох випадках із чотирьох наголос падає на склад із алітерованим звуком.

Усі дієслова в цьому чотиривірші вжиті у наказовому способі, що виражає волю того, хто говорить, спонукає інших до дії (поховайте, вставайте, порвіте, окропіте). Цим висловлюється впевненість у тому, що все, про що тут ідеться, буде здійснено, що народ повстане і порве кайдани. У кінці вірша логічно йде звертання до грядущих поколінь.

Шевченко переноситься в майбутнє, в нове суспільство, в якому не буде гнобителів. Нову сім'ю народів поет називає спочатку великою, а потім підсилює, уточнює, що вона буде вільною, новою.

У «Заповіті» звучать і нотки суму, але їх перебиває гордість за прийдешнє, яке буде завойоване повсталим народом. Для поезії характерне поєднання особистого і суспільного. Ці мотиви ніде не протистоять один одному, вони нерозривно поєднані, поет відчуває, що вніс і свою частку в боротьбу за краще майбутнє і надіється, що потомки згадуватимуть і його «незлим тихим словом». Особисті бажання дещо приглушені. Зате на весь голос звучить заклик до революційної боротьби проти рабства (символом якого виступають кайдани) і віра в перемогу, в те, що завтрашній день неодмінно настане, що щастя прийде тоді, коли Дніпро «понесе з України у синєе море кров ворожу».

Вся поезія написана 14-складовим віршем. Однак залежно від змісту Шевченко майстерно надає твору різноманітне звучання. На початку і в кінці темп дещо повільніший, а починаючи від слів «Як понесе з України...», він стає пришвидченим, енергійнішим.

«Заповіт» має спільні мотиви з такими творами, як ода римського поета Горація (65—8 рр. до н. е.) «До Мельпомени» («Звів я пам'ятник свій») і вірш О. Пушкіна «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...» та деякими іншими. У цих творах підсумовується пройдений поетом шлях, висловлюється бажання бути згаданим нащадками, до яких певною мірою і звернені поезії подібного характеру.

Горацій висловлює впевненість, що він смерті не скориться, що його пам'ять не зітре біг часу, а краща частина його пам'ятника «поміж потомками буде в славі цвісти»¹. Пушкін же заявляє, що весь він не помре, що народна стежка не заросте до його пам'ятника тому, що він пробуджував добрі почуття і в жорсткий вік прославляв свободу, закликав бути прихильними до бідних. Прийняти шану від поколінь майбутнього мріє і Шевченко. Із поезією Пушкіна «Заповіт» ріднить те, що обидва поети хочуть прийняти шану від вільного народу.

¹ Квінт Горацій Флакк, Твори.— Київ, 1982.— С. 90.

Ці твори пов'язані з національною символікою. Горацій заявляє, що його пам'ятник «вищий від пірамід царських», пам'ятник Пушкіна «в гордливості незборний» піднісся вище «Олександрійського стовпа». У Шевченка ж образу пам'ятника немає, але символи величності України наявні. Це могили в степу — ці німі свідки героїчного минулого України — і Дніпро, що ввібрав у себе силу і нескореність народу. У «Заповіті», як зазначає Г. Нудьга, «зовсім по-новому звучать навіть такі часто вживані романтиками слова, як могила, степ, Дніпро»¹. У них відчувається не туга за минулим України, хоч воно і героїчне, а сила народу, віра в його безсмертя, в перемогу. Український поет не тільки висловлює свою мрію про майбутнє в найзагальніших рисах, а й прагне увявити його собі, закликає до революційної боротьби за нього. Це надає творові дійового революційного характеру.

«Заповіт» широко використовувався в революційній агітації. Так, у прокламації харківського народовольського гуртка, виданій 1883 р., були такі слова: «Вставайте, кайдани ламайте і злою вражою кров'ю волю окропіте!»². Як бачимо, тут шевченківський заклик до повстання переданий не дослівно. Це наштотує на думку, що наведені слова взяті із якогось рукописного варіанта, що ходив між народом, або з усної передачі цього твору.

Слова «Заповіту» наводилися в цілій низці більшовицьких листівок в дореволюційний час. У 1914 р. до однієї з листівок Київського комітету РСДРП як епіграф були взяті слова «Вставайте — кайдани порвіте!» А робітнича газета «Наше печатное дело», процитувавши уривок з «Заповіту», писала, що пролетаріат мріє «про вільну сім'ю»³. Як революційна пісня «Заповіт» звучав у роки громадянської війни, поширювався і в час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Він став однією із найулюбленіших пісень. Її любив співати в час заслання В. І. Ленін.

Ще в 1868 р. на текст «Заповіту» написав музику М. Лисенко і галицький композитор М. Вербицький. Але народною стала мелодія, створена 1870 р. полтавським композитором-аматором Г. Гладким, що тоді навчався на курсах теорії музики. На одному із практичних занять Гладкий подав написані ним ноти «Заповіту» П. А. Щуровському — композитору і капельмейстеру московського Великого театру, який організував названі курси. Вчитель схвалив цей музичний твір і вніс до нього деякі виправлення. Високо оцінив музику, написану Гладким, і М. Лисенко. Ноти ж цієї пісні вперше надруковані тільки після революції 1905 р. Пісня набула великої популярності. Композитор зумів передати і революційний пафос літературного твору, і легкий сум, і віру в майбутнє народу. Крім названих, на текст «Запові-

¹ Нудьга Г. А. «Заповіт» Т. Г. Шевченка.— С. 19.

² Там же.— С. 21.

³ Там же.— С. 22.

ту» написано понад 60 музичних творів. Тут і кантати С. Людкевича, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, і симфонічна поема Р. Глієра, і музичні твори різних жанрів В. Заремби, Я. Степояно, П. Демуцького, В. Барвінського, Д. Аракішвілі та ін.

Під звуки мелодії «Заповіту» в кінофільмі «Щорс» О. Довженка ховають героя громадянської війни В. Н. Боженка.

Мотив «Заповіту» знайшов своє відображення і в скульптурній групі пам'ятника Шевченкові в Харкові. Скульптор М. Манізер втілює цей мотив у образі месника, що розриває кайдани.

Першим «Заповіт» російською мовою, причому повний текст, переклав М. Л. Михайлов — один із близьких соратників Чернишевського і Добролюбова. Михайлов був засланий у Сибір, де й здійснив переклад. Користувався він, очевидно, привезеним кимсь на заслання текстом, оскільки «Заповіт» у той час в Росії ще не друкувався. Переклад Михайлова опублікований 1934 р. Вміщений у «Кобзарі» 1867 р. уривок переклав М. Гербель. Повний текст був перекладений А. Колтоновським 1911 р. Російською мовою «Заповіт» перекладали також І. Белоусов, О. Твардовський, М. Тихонов та ін.

Польською мовою «Заповіт» опублікований в 60-х роках XIX ст. у перекладі П. Свенціцького. Відомі також переклади Я. Івашкевича, Л. Пастернака та ін. «Заповіт» перекладений також болгарською мовою (Л. Каравелов, С. Чилингиров), німецькою (Й. Г. Обріст, І. Франко, Ю. Вірґінія, А. Бош), французькою (Е. Дюран), англійською (У. Р. Морфілл, Е. Войнич).

Білоруською мовою «Заповіт» перекладали Я. Купала, З. Бядуля. Над перекладом безсмертної поезії Шевченка працювали Г. Сар'ян (вірменською мовою), С. Чиковані (грузинською), А. Тажибаєв (казахською), А. Венцлова (литовською), Мірзо Турсун-Заде (таджицькою) та ін. «Заповіт» перекладений багатьма мовами народів Радянського Союзу, народів світу. У післявоєнний час окремою книжкою здійснено кілька видань «Заповіту» мовами народів Радянського Союзу і всіх континентів.

ПОЛІТИЧНА САТИРА

«Сон». Повернувшись з України, Шевченко в Петербурзі написав поему «Сон» («У всякого своя доля...»). Твір вміщено в альбомі «Три літа». Під ним дата — 8 липня 1844 р. Поема не розраховувалась на публікування. Вона має відверто антицарський, антикріпосницький характер. Вперше опублікована в 1865 р. у Львові, що тоді входив до складу Австрійської держави, у вигляді окремої книжечки. Видання здійснено з одного із рукописних списків, яких тоді було багато. В Росії уривки з поеми вперше надруковані у «Кобзарі» 1867 р. в Петербурзі, але з цензурними купюрами. Повністю поема побачила світ у «Кобзарі», що вийшов у Петербурзі 1907 р. під редакцією В. Доманицького.

Підзаголовок поеми (комедія) вказує на те, що твір має сатиричне спрямування, яскраво викривальний характер. Сатира

в українській літературі має давні традиції, пов'язані з народною творчістю. Суспільні пороки панівних класів, такі моральні вади, як чванство, неробство, лицемірство, зазнайство безжалісно викривав Г. Сковорода. Широко використовував традиції народної сатири І. Котляревський у поемі «Енеїда».

У російській літературі із сатиричними творами виступали А. Кантемір, Д. Фонвізін, сатиру яких високо цинив В. Белінський. Він відзначав, що їхня сатира говорить про живу дійсність, яка існує історично, в ній йдеться про мораль суспільства. Найбільш злою називав російський критик сатиру О. Грибоедова, звертаючи увагу на її антидворянське спрямування. Новим кроком у розвитку сатири в російській літературі була творчість М. Гоголя. В ній викривалися негативні сторони тогочасного суспільного життя. Сатира Гоголя була гуманною, серйозною. В цьому відношенні сатира Шевченка має багато спільного з сатирою Гоголя.

Певна типологічна спільність поем «Сон» Шевченка і «Дзяди» А. Міцкевича. Обидва поети як вороги самодержавства описують враження від Петербурга, пам'ятника Петру I та ін. Сатиричним спрямуванням «Сон» близький до поеми Г. Гейне «Німеччина. Зимова казка», написаної, між іншим, у тому ж 1844 р., що й «Сон». Сатира поеми Гейне спрямована проти сучасної йому юнкерської Німеччини. У творі звучить погроза прусському королю відправити його в пекло.

У ряді кращих сатиричних творів світової літератури про деспотичний лад стоїть поема Шевченка. Але наш поет не наслідував нічиїх зразків, а йшов самостійним шляхом, дав картини, які в нього виникли під час подорожі на Україну.

Про причини, що наштовхнули Шевченка написати сатиричну поему про царат, письменник сам розповів у відповідях на питання, поставлені йому на допиті в III відділі: «Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами-шляхтичами, и все это делалось и делается именем государя и правительства...»¹.

Отже, до написання поеми він був готовий ще в Петербурзі, а подорож на Україну прискорила написання її.

Епіграфом до поеми Шевченко взяв слова з Біблії: «Дух истинны, его же мир не может прияти, яко не видит его, ниже знает его».

Цим поет підкреслює, що прагне показати тогочасний самодержавно-кріпосницький лад, викрити його несправедливість, допомогти народові усвідомити своє безправне становище, а звідси зробити для себе революційний висновок.

Поема «Сон» має чітку побудову: вступ і три картини сну.

¹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 119.

Вступ містить у собі філософські роздуми про долю країни, про тих, хто править і панує в ній. Головне вістря сатири спрямоване проти Миколи I, проти мілітаристської політики. Читач немов бачить, як цар

...Неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать...

Напередодні написання поеми Микола I придушив польське повстання 1830—1831 років, продовжував війну проти кавказьких народів. Засуджуючи загарбницькі війни царату, Шевченко в той же час викриває всю феодально-кріпосницьку систему Росії, монархію взагалі.

Неситим поет називає царя і в поемі «Кавказ». Про неситим око царя говорить він і пізніше. Так, у щоденнику 7 вересня 1857 р. він згадує Царев Курган, на якому нібито цар відпочивав. «Если царь взойдет на такую гору,— пише Шевченко,— то, верно, недаром, а уповательно для того, чтобы неситым оком окинуть окрестность, на которой (если он полководец) сколько в один прием можно убить верноподданных».

Натяк на Миколу I криється і в рядках:

А той, щедрий та розкішний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним біджує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..

Тут йдеться не про поміщиків, що панують у своїх маєтках, а про особу вседержителя, який любить «отечество» і з нього точить кров. «Той» — це особа, яка гнобить всі народи, що входять до складу царської Росії. Слово «любить» вжите з іронічним змістом. У вступі зміст цього слова повністю ще не розкритий, тут тільки ототожнюються слова «любить» і «точить» кров з народу.

Цар у вступі безпосередньо не названий. Це надає його образу узагальнюючого значення, цим підкреслюється, що йдеться не тільки про одного царя, а про те, що було характерне для всієї феодально-кріпосницької системи, яку поет викриває. «Той» — це і цар, і його прибічники (пани, чиновники) — всі ті, які і мурують, і руйнують, і обирають тузами свата в його хаті, і крадуться, мов кішечка, щоб запустити пазурі в печінки. Все це представники гнобительської зграї, експлуататори народу, його люті вороги.

Шевченко викриває і релігію — вірного слугу царизму.

Кого ж розумів Шевченко під «братією», у літературознавців немає єдиної думки. Є. Кирилюк пише: «Під «братією», яка «мовчить собі, витріщивши очі», «як ягнята», він, можливо, мав на увазі передусім освічені верстви, інтелігенцію, яка мирилась з існуючим феодально-кріпосницьким ладом»¹. Ю. Івакін стверджує:

¹ Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 158.

«...Текст поеми доводить, що йдеться про «братію», яка «у ярмі падає», з якої цар або поміщик «кров, як воду, точить». Отже, «братія» — це народ, передусім покріпачене селянство, що покірливо терпить своїх визискувачів»¹. Але це може стосуватися, на думку дослідника, і дворянської інтелігенції, яка примиралася з гнобленням України царатом.

Ми думаємо, що під «братією» поет все ж таки розумів інтелігенцію, яка служить царату, про що свідчать і рядки поеми:

От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать — та драти
Із батька і брата.

Вступ органічно підводить читача до сприйняття основного змісту поеми. Оповідач заявляє, що все те, про що говорилося раніше, впливає із його спостережень і роздумів про життя:

Отак, ідучи попідтинню
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі йдучи...

Після цього у формі сну подається подорож, під час якої розгортаються події, зображені у творі. Прийом подорожі широко використовувався і до Шевченка, і в пізніших творах самого поета. Цей прийом маємо в А. Міцкевича («Дзяди»), О. Радіщева («Подорож з Петербурга в Москву»), М. Гоголя («Мертві душі») та ін. Використовує його і Шевченко у російських повістях («Прогулка с удовольствием и не без морали», «Музыкант», «Капитанша»).

Форма сну вмотивовує і зміст і композицію поеми «Сон», події в якій розвиваються в трьох пунктах країни: на Україні, в Сибіру, у Петербурзі. Оскільки ці частини знаходяться у протилежних місцях, логічніше було їх показати уві сні, а не в безпосередній подорожі. У нього сон служить засобом логічного переходу від однієї картини до іншої.

Ю. Івакін вказує і на другу функцію сну, звертає увагу на те, що «в поемі Шевченко реально обґрунтовує фантастичні образи і епізоди, ув'язує фантастику з реальністю»².

В поемі «Сон» всі три картини об'єднані антицарським, антифеодальним спрямуванням, обґрунтуванням необхідності боротьби проти тогочасного суспільного ладу.

Оповідач, від імені якого ведеться розповідь, який бере безпосередню участь у подіях, є одночасно і ліричним героєм поеми. Уві сні він ніби летить за совою, спостерігаючи, що діється на землі. Образ сови тут не випадковий — це символ горя, нещастя. Тяжке життя бачить оповідач у всіх трьох картинах.

У першій частині сну перед читачем розгортається картина України з її безталанною долею, злиднями, із горем людей. За

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря»: Поезії до заслання.— С. 145.

² Івакін Ю. О. Сатира Шевченка.— С. 49.

ліричним відступом («Прощай, світе, прощай, земле...») йде мальовничий ліричний пейзаж («Летим. Дивлюся, аж світає...»). Тут і соловейко зустрічає сонце, і вітер віє, і степи й лани мріють, і верби зеленіють, і тополі розмовляють з полем. Але ця прекрасна природа не радує поета, а тільки навіває тугу:

...Душе моя,
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая,
Чого марне плачеш...

У цьому «раї» він бачить безпросвітні злидні, горе поневоленого народу. Автор різко викриває жорстоку експлуатацію селян, говорить про те, що у кріпаків забирають все, навіть:

Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обути
Княжат недорослих...

Тут же розпинають вдову за подушне. Цей податок, який платили селяни, був великим лихом. Подушне бралось з осіб чоловічої статі, які були занесені в списки, що склалися під час перепису кріпаків. Навіть тоді, коли чоловік помер, вдова змушена була платити за нього податок аж до наступного перепису. Останній такий перепис перед написанням поеми був у 1833 р. Отже, вдови платили податок за чоловіків, які померли навіть одинадцять років тому.

Великим лихом для селян була і служба в царській армії, яка тягнулася тоді цілих 25 років. Найбільше від неї терпіли бідняки, за яких не було кому вступитися. Шевченко пише, що у вдови

Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи!..

З ідкою іронією говорить поет про те, що війська у Миколи І «трохи». На той час російська армія була найбільшою в Європі і в цілому світі. Вона доходила до мільйона солдатів і офіцерів. Саме для фінансування війська ще Петро І запровадив подушний податок.

З болем у серці Шевченко розповідає, як помирає під тином голодна дитина, коли мати пшеницю на панщині жне, як покритка «попідтинню з байстрам шкандибає», бо «батько й мати одцурались й чужі не приймають».

У цій картині є певна спільність із тим, що показав Радищев у своїй «Подорожі з Петербурга в Москву». Російське село таке ж бідне, обдерте, як і українське. Письменник говорить про знущання поміщиків з селян, про те, як деруть з них шкуру, змушують без відпочинку працювати на панів. Радищев викриває самодержавство і кріпаччину, котрі повністю позбавляють кріпаків будь-яких прав.

Картини села у творах Шевченка перегукуються з картинами села у поезії О. Пушкіна «Село». У Пушкіна дано опис мальов-

ничої природи російського села з його луками, озерами, ланами. І російського поета не тішить природа, «жахлива мисль тут душу отемняє», бо

Тут панство дике та бездільне,
До стогону глухе, чуже людській мольбі,
В розкошах виросле, безчуле і свавільне,
Лозою лютою привласнило собі
І працю, і майно, і долю хлібороба¹.

Шевченко малює село з позицій революціонера. З такою художньою силою суспільне зло в нашій літературі ніхто ще не викривав. Поема Шевченка заперечує творчість ліберальних письменників, які вихваляли Україну, називали її раєм, казали, що всі живуть тут щасливо. Давши реалістичну картину життя на Україні, автор ставить риторичне питання:

Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?

Шевченко вірить у силу народну, вірить, що ця сила зметє несправедливий лад. І поет закликає поневолений люд до повстання:

Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.

Шевченко мріє про нову гайдамаччину. Не випадково тут з'являється образ полум'я. Ще в поезії «Холодний Яр» автор висловив впевненість, що прийде час, коли «повіє огонь новий з Холодного Яру». Звичайно, в ті часи поет міг мріяти тільки про селянську революцію.

Тяжко ліричному герою покидати матір у безверхій хаті, а ще тяжче дивитися на її сльози і лати. Попрошавшись з Україною, він летить далі. Друга картина починається теж пейзажем, але вже суворим, сибірським:

Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота,
Туман, туман і пустота.
Людей не чує, не знає і сліду
Людської страшної ноги.

У сибірських краях Шевченко ніколи не був, але про них він знав. Опис місця заслання декабристів побудований на розповідях знайомих поета про Сибір, про тяжкі умови, в яких перебували каторжники. На створення картини природи Сибіру могла мати вплив поема К. Рилєєва «Войнаровський», яка починалася розгорнутим пейзажем, де йдеться і про країну заметілей і снігів, і про те, як шумить дрімучий бір. У поемі говориться й про край пустинний, про глухую й дику країну і т. д. Суворість сибірського пейзажу відтворена і в поезіях О. Пушкіна («У глибині

¹ Пушкін О. С. Твори: В 4 т.— Київ, 1952—1954.— Т. 1.— С. 238.

сибірських руд»), А. Міцкевича («Країна льодів»). Опис сибірської природи у Шевченка дається стисло, тільки кількома скупими, але досить виразними штрихами, які підкреслюють її суворість.

Ліричному героєві здається, що тут він може знайти спокій на все життя. Але цього не сталося. У далекім сибірським краї раптом «загули кайдани під землею», пустеля заворушилася, і «мов із тісної домовини» встають люди, «в кайдани залиті», які «із нор золото виносять, щоб пельку залити неситому». Сибір у поета постає як місце заслання і карних злочинців, і політичних діячів — борців за свободу і щастя. Тут і злодій штемпований, і розбійник катований. А поміж ними на каторзі і «цар всесвітній! цар волі, цар штемпом увінчаний» Саме він, цар волі, є центральним образом усєї другої частини сну. Це узагальнений образ борця. Безумовно, ряд його рис нагадує нам образи безсмертних декабристів. Передусім поет підкреслює, що борці не схилили голови перед катом, стійко переносили всі лиха, всі муки. Герой поеми

В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

Ю. Івакін зазначає, що, без сумніву, в образі мученика за народ — «царя всесвітнього», Шевченко «втїлив риси засуджених декабристів — їх революційну мужність, жертвеність, відданість ідеї. Але натхненний декабристами образ «царя всесвітнього» — є щось більше, ніж поетичний портрет декабриста. Це образ величезної узагальнюючої сили, що символізує революційний героїзм різних поколінь борців проти царизму від Радищева до жертв Миколи І»¹.

Поет закликає революціонерів сміливо нести в народ свої ідеї:

А де ж твої думи, рожеві квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О не ховай, брате! розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!

Ці слова українського поета перегукуються з поезіями К. Рилєєва («Бестужеву»), О. Пушкіна («У глибині сибірських руд»), в яких звучить заклик до декабристів бути стійкими, не скорятися самодержавству, вірити в майбутню перемогу справедливості.

Образ дум і у Рилєєва, у Пушкіна, і у Шевченка символізує ідеї боротьби проти царату, ідеї свободи народу. В творах цих поетів звучить заклик берегти ці ідеї, бути їм вірними, нести їх в люди. Шевченко підносить їх, поетизує, використовуючи при цьому виразні епітети. Думи борця в поемі — це «рожеві квіти»,

¹ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. — С. 65—66.

«доглядані, смілі, викохані діти». Пригадаємо, що в поезії «Думи мої, думи мої...» свої думи-твори поет теж називав квітами, дітьми.

У поемі використовується образ посіву дум-ідей. Цей образ зустрічався у творах поетів-декабристів, але мало ймовірно, щоб ці твори були відомі Шевченкові. Пізніше цей образ ми бачимо і в творах інших поетів (С. Руданський, «Гей, бики!..», 1859; М. Некрасов, «Сіячам», 1876, І. Франко, «Гріє сонечко!», 1880 та ін.). У літературі цей образ набуває різних значень і відтінків.

Після зображення картин життя поневолених на Україні і перебування на каторзі борців за свободу логічним є змалювання Петербурга як центру самодержавства, звідки поширювався гніт на всю країну. Петербург для Шевченка — це передусім столиця царської імперії. Самодержавство вже викривалося в літературі. Згадати хоча б твори О. Радищева («Подорож з Петербурга в Москву», 1790), О. Пушкіна («Вольність», 1817). Цим шляхом іде й Шевченко. Однак робить це він значно сильніше, царат у нього викривається з позицій найпередовішого на той час революційно-демократичного світогляду.

Сюжетне вмотивування фантастичного польоту в Петербург у поемі відсутнє, але логічно воно виправдане. Поет прагне показати, звідки йде гніт, де причина страждання народу на Україні, хто засилає в Сибір кращих людей, які повністю віддаються служінню народові.

Третя картина сну в поемі займає найважливіше місце. Вона і за обсягом найбільша — половина поеми.

Перед тим, як дати картину столиці, Шевченко кидає погляд на всю тогочасну царську Росію. Його ліричний герой летить над країною і бачить її у всій непривабливості. Перед ним розгортається такий краєвид:

Дивлюся: хати над шляхами
Та городи з стома церквами,
А в городах, мов журавлі,
Замуштрували москалі;
Нагодовані, обуті,
І кайданами окупі,
Муштруються...

Тут показано основну підпору самодержавства: церкву і війсьсько. От на чому тримається імперія, такий її загальний вигляд. Далі йде похмурий пейзаж міста, розташованого в долині, мов у ямі, на багнищі, над яким чорніє важкий туман. Таким вимальовується з польоту оповідачеві Петербург як столиця феодально-кріпосницької держави. В ньому

Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати.

У шевченкознавчій літературі слушно відзначається, що на Петербург поет дивиться очима українського селянина. Ю. Івакін навіть зіставляє зовнішнє враження від Петербурга лірич-

ного героя поеми і Вакули з повісті М. Гоголя «Ніч перед різдвом». Певну сюжетну спільність дослідник бачить у тому, що і ліричний герой Шевченка і Вакула в Петербург прилітають фантастичним способом. Петербург для них — це місто все в вогнях, місто панів. Певна подібність є і в низькопоклонстві вельмож перед сильними світу цього. Але цими зовнішніми ознаками подібність і обмежується¹. Гоголь дає картини в гумористичному змалюванні, у Шевченка маємо їдку сатиру.

Надвечір ліричний герой опиняється перед царським палацом, де відбувається урочисте свято, в якому бере участь і сам цар. Микола I став тією головною особою, що висміюється в поемі. У час написання твору Микола I був відомий як організатор кривавої розправи 1825 р. над декабристами, придушенням польського повстання 1830—1831 рр. Зі вступом на престол Миколи I посилювалося переслідування вільної думки. Цей цар прославився як «жандарм Європи». Дуже влучно його діяльність схарактеризував В. І. Ленін: «Микола Романов I — Микола Палкін і Микола II — Кривавий показали російському народові максимум можливого і неможливого щодо такого, катівського, способу»² вдержання народу в пригнобленні.

Образ Миколи I в поемі — це узагальнений, типовий образ самодержця. Шевченко створює сатиричний образ сатрапа, починаючи портретом і закінчуючи його діями. Вже перша згадка про царя набуває пародійного звучання:

«...Сам изволит
Сегодня гуляти!»

Тут вдало використано офіційну мову. Портрет царя намальовано сатирично, чим викликається ненависть до нього.

Ліричний герой ніби став незримим і проник у самі палати, де побачив царя і царицю. Перше, що впадає у вічі, це те, що цар «високий, сердитий». Сучасники відзначають страшний, олов'яний погляд Миколи I. О. Герцен у творі «Минуле і думи» так описує царя, який повертався з майдану, де щойно відбулося смертне покарання, яке він завів у кримінальне законодавство Росії. «Відсвяткувавши страту, — згадує О. Герцен, — Микола зробив свій урочистий в'їзд у Москву. Я тут бачив його перший раз. Він їхав верхи біля карети, в якій сиділи вдова-імператриця і молода. Він був вродливий, але від вроди його віяло холодом; нема обличчя, яке б так нещадно виявляло вдачу людини, як його обличчя. Лоб, похило скошений назад; нижня щелепа, розвинута за рахунок черепа, виявляла непохитну волю і мляву думку, більш жорстокості, ніж почуттєвості. Але головне — очі, без ніякої теплоти, без ніякого милосердя, зимні очі»³.

Шевченко часто відтворює погляд царя, який навіває жах на присутніх:

¹ Див.: Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. — С. 69.

² Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 153.

³ Герцен О. І. Минуле і думи. — Київ, 1957. — С. 34—35.

Він вилупив баньки з лоба —
І все затрусилось...

Отже, цар жорстокий. Це показано в гостро сатиричному плані.

Створюючи образ царя, Шевченко вдається до гротеску, нарочито подає його у карикатурному спотворенні. Однією із найвдаліших у цьому плані є, за висловом І. Франка, «картина генерального мордобиття». Шевченко переконливо показав, звідки починається гніт у країні. Ляпас, яким цар «нагородив» найстаршого, дійшов аж до «недобитків православних». Причому поет тут використовує бурлескні образи («в пику його як затопить», «облизався неборака», «меншого в пузо»). Така лексика вживається для того, щоб принизити, показати в смішному плані царя і його дії.

Сцена «мордобиття» характеризує суть самодержавства. Адже причин царського ляпаса, який, стократ відлунюючись, дійшов до соціальних низів, немає. Вчинок царя є справжнім безумством. Тут поет не тільки гнівно висміює Миколу I, а й висловлює своє ставлення до самодурства весільних взагалі. Характеризуючи цю картину, Франко пише: «У такій наполовину тільки фантастичній картині змалював Шевченко безграничну самоволю царя, не в'язану ніякими правилами, а найменше правилами здорового розуму. Тою картиною генерального мордобиття Шевченко дуже вдало заклеїв пануючу за царя Ніколая систему, при якій царська воля та брутальна сила були всім, а людське чуття та справедливість уважалися нічим»¹.

У шевченкознавстві не раз зіставлялася ця картина поеми з висловлюваннями О. Герцена про те, що тогочасна Росія починається з імператора і йде від жандарма до жандарма, від чиновника до чиновника і так аж до останнього поліцейського. До того ж кожний ступінь цієї ієрархії набуває нової сили зла, нового ступеня розпусти і жорстокості.

Створюючи картину «мордобиття», Шевченко опирався на життєві факти. Жорстокість царя, його сваволя, грубість, безкультурність проявлялися у всьому. Звичайно, письменник не копіює якусь подібну сцену, він типізує, узагальнює характерні риси поведінки Миколи I. Літературознавець П. Приходько наводить кілька випадків з поведінки царя і його приближених. Так, коли 1837 р. під час відвідання Києва Миколою I на стінах університету з'явилися антиурядові листівки, цар наказав зібрати студентів і професорів університету та, зайшовши до залу, не привітавшись, звернувшись до присутніх, від яких вимагав покори і заявив, що тих, хто з морального чи політичного погляду не буде відповідати царським вимогам, зашле туди, «куда ворон костей не заносит»².

Сатиричними, але дещо іншими засобами створено образ цариці Олександри Федорівни — дочки прусського короля Фрідріха

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 26. — С. 148.

² Приходько П. Г. Поема Т. Г. Шевченка «Сон». — Київ, 1957. — С. 162.

Вільгельма III. Шевченко знаходить дошкульні епітети, порівняння. Цариця була надзвичайно худою, і це не залишилося поза увагою поета, який назвав її тонкою, довгоногою, порівняв з опеньком засушеним. Але чи не найдошкульнішими були слова:

Та ще на лихо, сердешне,
Хита головою.

Вже те, що про царицю говориться в середньому роді, викликає сміх. Портрет цариці шаржований, але він відповідає дійсності: цариця справді постійно трясла головою. Мемуарист француз де Кюстін, якому доводилося бачити Олександрю Федорівну, пише: «Вона ніколи не могла звільнитися від хвилювань, яких вона зазнала в день вступу на престол»¹. Очевидець розповідає, що під час виходу із церкви цариця здавалася майже вмираючою. Нервові конвульсії спотворювали її обличчя, змушували трясати головою. Нервові потрясіння вона одержала під час вступу на престол Миколи I. Шевченко надав цьому політичного звучання (як це й сприймалося в ті часи). Книжка де Кюстіна, яка видана 1843 р. у Франції, таємно поширювалася в Росії. Можливо, її читав Шевченко або хтось із знайомих розповідав йому про це.

Шевченко висловлює зневагу до тих поетів, які вихваляли красу цариці, називає їх «тупорилими віршомазами». Кого мав на увазі Шевченко? Про віршомазів він говорить у множині. Це не випадково. Справа в тому, що в 30—40-х роках творів, у яких вихвалялася цариця, було написано чимало. Їх писали поетеса Є. Росточина («Тайні думи», 1838), яка говорила, що перед царицею інші красуні нагадують звичайну билину перед лілеєю, П. Ободовський («Царський квітник») називав царицю лілеєю, яких немає на землі, І. Мятлев («Картина в кабінеті цариці імператриці») писав, що краси її не можна описати ніяким пензлем². Таких, з дозволу сказати поетів, було чимало. Очевидно, їх і мав на увазі Шевченко.

Узагальнюючий характер критики царизму підкреслюється і ставленням поета до царів минулих епох. Ліричний герой підходить до пам'ятника Петру I і бачить, що вершник

...Руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати.

Митець навмисне принижує образ царя, глузує з його зовнішності, говорячи, що він сидить на коні охляп, насміхається з його одягу: (причому робить це з точки зору селянина) цар «у світі — не в світі», голова його якимсь листом покрита. Прочитавши на пам'ятнику напис «Первому — вторая», поет розшифровує цей напис з погляду борця проти царизму:

¹ Див.: Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до за-
слання.— С. 163.

² Там же.— С. 165.

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.

Діяльність Петра I Шевченко висвітлює однобічно. Він показав його як царя, який свої задуми здійснює жорстокими засобами. Про прогресивну суть реформ Петра I поет нічого не говорить. Та й чи доречно було б говорити про це в такій поемі, як «Сон». За царювання Петра I Російська держава зміцнювала свою економічну, політичну і військову могутність, але супроводилося це посиленням феодально-кріпосницького, соціального і національного гноблення. Завдання ж, яке стояло перед поетом-революціонером, було засудити і соціальний і національний гніт царату. Що й було зроблено з великою майстерністю.

Образ Петра I і Петербург зустрічався і в інших поетів. Помітне місце займає він у творчості О. Пушкіна. Найяскравіше образ Петра I змальований Пушкіним у поемах «Полтава» (1828) і «Мідний вершник» (1833). Пушкін теж говорить в окремих місцях про жорстокість Петра I, про те, що цар для підняття Росії не зупинявся ні перед чим, що він

...Залізною рукою
Росію ставма підхопив¹.

У чорновому тексті «Історії Петра» Пушкін поряд із піднесенням мудрості царя різкіше говорить і про його жорстокість, звертаючи увагу на те, що його укази нерідко писані канчуком. Однак провідним у Пушкіна є піднесення прогресивного у діяльності Петра I. У поетичних творах він малює царя, що мав великі заслуги перед історією. Гордиться Пушкін і Петербургом як творінням Петра I.

Пам'ятник Петру I, змальований у поемі Шевченка, навіює оповідачеві згадки про минуле України, про страждання і неволю народу:

Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Водночас оповідач чує, як щось невидиме тихо і сумно співає. Цей спів становить скаргу Полуботка, з якою він звертається до царя. Образ Павла Полуботка в поемі досить складний. Полуботок був чернігівським полковником (1706—1722), а після смерті І. Скоропадського — гетьманом Лівобережної України (1722—1723). Полуботок діяв в інтересах козацької старшини. Будучи чернігівським полковником, проявляв себе як звичайний магнат. Як наказний гетьман він видав універсал, спрямований проти повсталих народних мас, які не мирилися з гнобленням, з сваволею козацької старшини.

Полуботок домагався скасування Малоросійської колегії, яка з 1722 р. фактично правила Україною, очолив виступ козацької

¹ Пушкін О. С. Твори: В 4 т.— Т. 2.— С. 326.

верхівки проти Петра I, добивався обрання себе гетьманом. Ці дії суперечили намірам Петра I, який прагнув ліквідувати гетьманство, позбавити Україну автономії. Полуботка викликали до Петербурга і кинули до Петропавловської фортеці, де він і помер 1724 р.

Тогочасна історична наука ідеалізувала Полуботку, виставляла його як патріота України, як гетьмана, який постраждав за свободу свого народу. В «Історії русів» була вставлена промова Полуботка, яку він нібито виголосив перед царем. У ній засуджувалося рабство, говорилося, що християнський монарх повинен бути верховним батьком народу. Полуботок у цій промові заявляв: він знає, що його чекають кайдани і в'язниця, що його замордують голодом. Та, незважаючи на це, поки він живий, боротиметься за істину.

Поет використав матеріал «Історії русів», але трактовку цього образу дав по-іншому. Ставлення Полуботка до царя в «Історії русів» і в поемі Шевченка протилежне. Якщо автор в «Історії русів», незважаючи на те, що в промові говорить про рабство, заявляє, що цар повинен бути «верховним батьком народу», то Шевченко проклинає царя:

О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!

Якщо в «Історії русів» Полуботок звертається до царя з проханням, то у Шевченка Петро I різко засуджується як ворог трудящих, України.

Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костюми;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!

У промову Полуботка Шевченко вклав свої власні думи, це робить образ наказного гетьмана, який постраждав за Україну, емоційним, піднесеним.

За монологом Полуботка йде монолог козаків, зміст якого близький до попереднього. Цим підкреслюється, що образ Полуботка близький до простих козаків. З'являється біла пташка, яка символізує загиблих на будівництві Петербурга козаків, і промовляє до царя:

Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав; а з шкур наших
Собі багрянцю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій ясі.

Монологи Полуботка і козаків написані в одному стилі. У них засуджується царат, підноситься ідея патріотизму, прославляється служіння батьківщині. Саме ця ідея головна у створенні

образу гетьмана, хоч вона щодо образу Полуботка не є історично достовірною.

Підпис на пам'ятнику Петру I викликав і засудження діяльності Катерини II, яка царювала з 1762 до 1796. В час її панування зміцнювалася дворянська диктатура, посилювався кріпосницький гніт в Росії і на Україні, жорстоко придушувалися народні рухи. Під час повстання гайдамаків у 1768 р. Катерина II особисто давала розпорядження про придушення Коліївщини. За її володарювання у 1775 р. ліквідована Запорізька січ. Указом від 3 травня 1783 р. на Лівобережній та Слобідській Україні введено кріпацтво.

У кінці поеми ліричний герой знову опиняється в царських палатах. І знову перед читачем образ царя, якого тепер мучило «похмілля прокляте», своїм видом і криком він перелякав придворних, і ті в землю провалились. А залишившись без підтримки чиновників і війська, цар втрачає свою силу. Тепер він голову понурих, пропала його ведмежа натура, він став, «мов кошеня, такий чудний». Вкотре вже поет малює тих, на кому тримається самодержавство.

Сатиричними і навіть бурлескними засобами створює Шевченко образи придворних царя. Всі вони пузаті, в «серебрі та златі». Поет говорить, що придворні сопуть, хропуть, понадувались, як індики. Про приближених царя поет пише зі зневагою. Вони

Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло с а м и х: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.

Те, що вищих чиновників характеризували передусім покірність і підлабузництво, що вони були рабами (хоч і з вищих суспільних прошарків), що вони схилилися перед тронем і йшли на будь-які приниження для того, щоб одержати ласку царя, засвідчено в ряді спогадів сучасників.

Поет не обмежується критикою високопоставлених чиновників. Він говорить про всю чиновницьку ієрархію. Це видно і з того, як царський ляпас поширюється від найвищого до найнижчого, а також в глузуванні з підпанків, яких оповідач зустрів у Петербурзі. Серед них і землячок з України, що тут служить і все знає. За кожен дрібниць в послугах він вимагає «полтинку».

Такою бачив Шевченко столицю царської імперії з її царями, чиновниками, військом.

Однак Шевченко знав і інший Петербург. Для нього це і місто, в якому він одержав свободу із рук передових діячів російської культури, і місто, де групувалися українські прогресивні письменники, художники, вчені, які багато допомагали йому в житті, і місто, де надруковані його перші твори. У Петербурзі

Шевченко одержав освіту. Знав поет Петербург і як місто трудового народу. Тому і в поемі, присвяченій викриттю самодержавства, він не міг не сказати теплого слова про бідний, знедолений люд. З великою ніжністю поет говорить про трудящих:

Уже вбогі ворухились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиц поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.

Порівняно з своїми попередниками, які писали і про Петербург убогих, Шевченко значно гостріше розкрив соціальну нерівність. Так відтворити картину столиці Шевченко зміг тому, що добре знав її. Письменнику доводилося бути і в передпокоях поміщиків, і в залах Академії мистецтв, і в квартирах визначних діячів науки і культури.

У поемі «Сон» Шевченко дав картини життя не тільки українського, а й російського народу, показав, що царат є ворогом усіх чесних людей. Про це свідчать і картини Петербурга, і життя засланців-революціонерів.

Весь твір пройнятий революційним духом. Тому друкувати і поширювати його легально в тогочасній Росії не можна було.

Провокатор Петров у доносі на Кирило-Мефодіївське товариство писав, що у творі «Сон» поет говорить про становище Росії, уявляє себе заснулим, і у сні зустрічається з Радищевим та іншими змовниками 1825 року. Начальник III відділу О. Орлов у доповідній Миколі I прийшов до висновку, що «Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определит рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений»¹. Микола I до цього додав: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать»².

Поема мала великий вплив на розвиток суспільно-політичної думки, на становлення антицарської сатири. І. Франко у статті «Темне царство» розкрив її антимонархічний зміст, показав її як визначне явище світової поезії. «Я не знаю,— писав він,— ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах. Адже «Німеччина» Гейне, написана в Парижі 1844, та «Бичування» («Les châtiments») Віктора Гюго, написані в Брюсселі 1853, постали — перша під впливом свобідного паризького повітря, а другі на вигнанні в вільнім краю, коли пое-

¹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 130.

² Там же.

там самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи»¹.

«Сон» широко використовувався у революційній агітації. Дожовтнева «Правда» у статті «Памяти Шевченко» («Путь правды», 25 лютого 1914) відзначала, що в поемі Шевченко з глибокою ненавистю картає кріпосне право, виступає на захист поневоленого народу.

Поема всебічно досліджувалася радянськими вченими. Глибокий аналіз її міститься в працях Є. Кирилюка, І. Пільгука, П. Волинського, Ю. Івакіна, П. Приходька та ін.

Ілюстрації до поеми здійснені багатьма художниками. Широко відомі малюнки І. Іжакевича, виконані у співавторстві з Ф. Коновалюком. Поему ілюстрували В. Касян, О. Пашенко, В. Масик та ін. Гостро викривальною є ліногравюра К. Агніт-Следзевського, на якій зображено спину царя з перехрещеними руками і дулею, яку благоговійно нюхають два чиновники. На одній із карикатур О.-В. Дом'є зображено Миколу I медведем, в одній руці якого меч, а в другій — смолоскип, перед ним на колінах б'ють поклони вельможі. На іншій бачимо царя з дурнуватим виглядом, що, як дитина, їде на шаблі, за ним знову стоять витягнувшись вельможі.

Автори сценарію кінофільму «Сон» Д. Павличко і В. Денисенко використали картину «генерального мордобиття». Мотиви поеми знайшли відображення на багатьох плакатах періоду Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників 1941—1945 років.

«Кавказ». Тематика поетичних творів Шевченка періоду «трьох літ» значно розширюється. Поет звертається не тільки до життя українського, а й інших народів країни, зокрема кавказьких. У 1817—1864 роках на Кавказі йшла війна, кінцевим результатом якої було входження Кавказу до складу Росії. Особливо загострилася ця боротьба в Північному Дагестані і Чечні, де її з 1834 р. очолив сміливий воєначальник Шаміль. Визвольний рух гірських народів набув релігійної оболонки. Однак, незважаючи на це, не можна не відзначити «антиколоніального і антифеодального змісту руху горців Чечні і Дагестану, які вели справедливу визвольну боротьбу проти царського колоніалізму і хансько-бекського володарювання»².

Приєднання Дагестану і Чечні було проведено насильницькими методами, властивими царату. Водночас входження цих народів в склад Росії сприяло їх економічному, політичному і культурному розвитку, оскільки народам Кавказу загрожувало поневолення Туреччиною і Іраном.

Тривалу героїчну боротьбу кавказьких народів проти царських військ К. Маркс і Ф. Енгельс характеризували як визвольну,

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 142.

² История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12 т.— М., 1967.— Т. 4.— С. 435.

яка принесла горцям найбільшу славу. Ф. Енгельс, визначаючи характер війни, яку вів на Кавказі царат, писав: «Всяке загарбання території, всяке насильство, всяке пригноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом просвіщення, лібералізму, визволення народів»¹.

Кавказька тема хвилювала і російських (О. Пушкін, М. Лермонтов) і українських письменників. Безпосереднім поштовхом до написання Шевченком поеми «Кавказ» стала загибель під час Даргінського походу царських військ Якова де Бальмена — друга поета, який разом з М. Башиловим ілюстрував рукописний «Кобзар», що мав поширюватися серед слов'янських народів. У смерті де Бальмена Шевченко звинувачує не горців, а царат, який вів війну проти кавказьких народів. У присвяті автор пише: «Искреннему моему Якову де Бальмену». Епіграф твору також пов'язаний із загибеллю близького друга:

Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез,
И плачуся и день и ночь о побиенных...

Иеремии глава 9, стих 1.

У кінці поеми письменник знову звертається до свого друга («І тебе загнали, мій друже єдиний, мій Якове добрий!»).

Кавказом та його мешканцями Шевченко цікавився постійно. Під час зустрічі в 1845 р. з поетом і етнографом О. Афанасьєвим-Чужбинським, який тоді повернувся з Кавказу, він розпитував його про тамтешні події. О. Афанасьєв-Чужбинський згадує: «Довго ми розмовляли про горців; його все цікавило, він розпитував про найменші подробиці тамтешнього побуту»².

Під поемою стоїть дата 18 листопада 1845 р. в Переяславі. Перші ж два рядки твору були записані у згаданому вже рукописному збірнику 1844 р. Твір не призначався для друку, але поширювався в рукописних списках. У час перебування на Україні Шевченко читав поему селянам. У грудні 1846 р. поет передав «Кавказ» через М. Савича, який їхав за кордон, А. Міцкевичу. Вперше поема опублікована за кордоном у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки».

За своїми жанровими ознаками «Кавказ» для свого часу був твором новаторським. Своєрідність твору привела до певної дискусійності про його жанр і в наш час. «Кавказ» називають то поемою, то ліричним твором типу медитації. Він не має ні сюжету, ні героїв-персонажів, що є основною ознакою поеми. Та незважаючи на це, все ж твір слід віднести до жанру поеми, як це, хоч і з значними застереженнями, робиться в «Шевченківському словнику», де пікреслюється, що таке визначення умовне³.

Дослідниці творчості Шевченка Н. Чамата вважає, що поєднання в творі «епічної масштабності відображення дійсності з

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 23.

² Слогоди про Тараса Шевченка.— С. 93.

³ Див.: Шевченківський словник.— Т. 1.— С. 266—268.

ліричним способом літературного зображення» в ліричній поемі «пролягає не через об'єктивований характер героя, а безпосередньо через особу автора, яка стає змістово-стильовою основою твору»¹. У «Кавказі» епічна масштабність і широта змісту поєднуються з ліричним способом відтворення цього змісту.

У ліричній поемі епічність досягається не шляхом створення образу героя за допомогою причинно-часового викладу подій, а через асоціативну побудову сюжету, що дає можливість поєднати віддалені явища і події. Це не заперечує наявності в творі розповідних елементів. Подібні поеми існували в середині XIX ст. і в західно-європейських літературах і в російській². «В «Кавказі» Шевченко одним з перших у світовій літературі прийшов до нового типу поеми, який, бурхливо розвинувшись у XX ст., майже витіснив пануючий до того подієво-розповідний тип»³.

Композиція «Кавказу» — це низка монологів, кожний з яких містить у собі чітко визначений зміст. Окремі монологи написані то в героїчно-піднесеному, то в іронічно-сатиричному тоні, мають свій завершений зміст, відрізняються один від одного ритмікою і будовою вірша. У поемі наявні 12- і 14-складовий вірш, ямб. Монологи з подібним змістом повторюються. Отже, поема має циклічну будову. Це дало можливість дослідниці композиції твору Н. Чаматі зробити висновок, що «як композиційна основа в поемі використана... сонатна форма — одна з найпопулярніших і найдосконаліших музичних структур»⁴. Сонатна форма звичайно складається з трьох частин — експозиції, основної частини і репризи (повторення) — де розвиваються і протиставляються дві провідні теми. В експозиції ці теми розвиваються у різних тональностях, а в основній частині і репризі — в одній. Отже, для сонатної форми найхарактерніше поєднання двох тем, що маємо і в «Кавказі». Одна з них героїчна, друга — сатирична.

Початковий пейзаж поеми зображує величаву і водночас трагічну картину. Могутні Кавказькі гори залиті людською кров'ю. Вже тут намічаються дві основні теми поеми. Цим автор готує читача до сприйняття змісту твору. Використовуючи алітерацію різкого звука *p*, поет в даному разі надає віршові піднесеного звучання. Це досягається, по-перше, положенням приголосного звука, *p*, котрий повторюється між голосними, а по-друге, тим, що наголос у чотирьох випадках із п'яти падає на попередній склад, який приглушує звучання алітерованого звука. Плавному звучанню сприяє асонанс звука *o*:

За горами гори, хмарою повіті,
Засіяні горем, кровію політі.

¹ Чамата Н. П. Композиція поеми Шевченка «Кавказ» // Рад. літературознавство.— 1983.— № 10.— С. 28.

² Див.: Зубков М. Н. Русская поэма середины XIX ст.— М.: 1967; Неупокоева И. Г. Революционно-романтическая поэма первой половины XIX века.— М., 1971.

³ Чамата Н. П. Композиція поеми Шевченка «Кавказ». — С. 28.

⁴ Там же.— С. 29.

Вже двома рядками поет дає нам уявлення і про природу Кавказу, і про долю його народу, і про місце, де за міфом орел карає Прометея.

Міфологічний Прометей — це борець за свободу і захисник людей. Він викрав на Олімпі вогонь, передав людям і навчив користуватися ним. За протидію богам Зевс наказав прикувати Прометея до скелі на Кавказі, пробив йому груди. Щоранку великий орел клює титану печінку, яка вночі відростає. До образу Прометея зверталися митці багатьох народів різних епох. У давньогрецького поета Есхіла Прометей не тільки викрадає вогонь і передає його людям, а й навчає людей ремесла, землеробства, мореплавства і т. д. («Прикутий Прометей»). Шеллі у драмі «Визволений Прометей» дав образ борця, який не примирився з Зевсом. Байрон у вірші «Прометей» висловив віру в торжество гуманізму.

У російській літературі до образу Прометея звертався М. Ломоносов. М. Огарьов у вірші «Прометей» закликав до подвигу, висловив віру в силу людського духу.

В українській літературі після Шевченка до образу Прометея вдається Леся Українка в драматичній поемі «В катакомбах». Неофіт-раб заявляє, що він віддасть честь титану Прометею, який завзято боровся проти рабства. Неофіт-раб заявив, що піде слідом за Прометеєм.

Образ Прометея в поемі Т. Шевченка «Кавказ» символізує силу народу, його могутність і нескореність. Орел же в поемі асоціюється з двоголовим орлом самодержавства. Царат, ворожі сили не зможуть скувати живої душі народу. Народ безсмертний! Саме це — основне в образі Прометея. Упевнено звучать слова поєми:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.

Важливого значення набуває тут займенник-епітет «наша». Ним поет підкреслює, що йдеться не про один якийсь народ, а про всі пригноблені народи царської Росії.

Вістря поєми спрямоване проти царизму. В ній яскраво видно натяк на Миколу I, якого Шевченко, як і в поемі «Сон», називає «неситим». Поет говорить про царську Росію як про тюрму народів:

А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Ці слова Шевченка перегукуються з висловлюванням О. Пушкіна у вірші «Вольність»:

О жах! Куди не кину зір,—
Кайдани скрізь, ганьба й погрози,
Лихих законів згубний вир...¹

¹ Пушкін О. С. Твори: В 4 т.— Т. 1.— С. 219.

Образ тюрми пронизує весь твір. Характеризуючи царську монархію, поет говорить про глибокі тюрми і високі престולי. А в саркастичному монолозі, виголошеному від реакційних сил, звучить обіцянка навчити народи, «як і тюрми мурувати, кайдани кувати, як і носити».

У поемі «Сон» Шевченко дав картину Сибіру як місця заслання борців за свободу. У поемі «Кавказ» теж згадується «Сибір неісходима», причому образ Сибіру стоїть поряд із тюрмами. Отже, йдеться про місце заслання передових людей, борців.

Для викриття політики царизму письменник використовує найрізноманітніші художні засоби. У наведеному вище уривку саркастичної функції набуває *оксюморон*, тобто поєднання різко контрастних понять, які нібито виключать одне одного: «На всіх язиках все мовчить». Цей вираз не випадковий, він близький до лексики російської художньої і політичної нелегальної літератури того часу. Пригніченість народу, що змушувала його мовчати, була характерна для царської Росії. О. Пушкін в оді «Вольність» писав: «Закон, народ мовчать в цю мить»¹.

Ще з більшою сатиричною силою мовчання викривається у творах О. Герцена, який першим порушив його. В. І. Ленін у статті «Пам'яті Герцена», відзначаючи створення Герценом вільної російської преси за кордоном, писав, що цим «рабське мовчання було порушене»².

Із офіційної царської лексики та творів придворних поетів взято слово «благоденствіє» народу. Цьому слову поет надав гіркої іронії. Для підсилення сатиричного звучання поет інтонаційно виділяє його паузами: ритмічною, використовуючи для цього перенесення (енжамбеман), та синтаксичною (слово стоїть в кінці речення)³. Підсилюється сатиричне звучання ще й тим, що акцентоване слово йде після виразу про мовчання народу.

Слово «благоденствіє» з сатиричним значенням пізніше використовувалося передовими діячами та революційними демократами. Так, наприклад, М. Чернишевський у статті «Національна безтактність», говорячи про становище українців у царській Росії, писав: «Нашим російським малоросам дано всі права й вигоди, яких вони коли-небудь тільки бажали. Їх скривдити тепер не може ніяке плем'я. Вони благоденствують, за цілком вірним і дуже вдалим висловом свого улюбленого поета Шевченка»⁴. Але коли друкувалася стаття в журналі «Современник» цей вислів царська цензура викреслила.

На вислів «Од молдованина до фінна на всіх язиках все мовчить» звернув увагу К. Маркс. Читаючи брошуру М. Драгоманова «Література українська, переслідувана російським урядом»,

¹ Пушкін О. С. Твори: В 4 т.— Т. 1.— С. 220.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 21.— С. 246.

³ Див.: Івакін Ю. О. Сатира Шевченка.— С. 142—144.

⁴ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 334.

що була надрукована французькою мовою і містила в собі текст доповіді, написаної для європейського літературного конгресу в Парижі (1878), і роздавалася всім учасникам конгресу, основоположник наукового комунізму підкреслив ці слова як особливо важливі¹.

У поемі гнівно і з великою художньою силою викриваються і царські прислужники, їх антинародна суть і лицемірство:

Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону,—

читаємо в поемі.

Шевченко висміяв царські закони, які захищали інтереси панівних класів.

Створюючи узагальнений образ провідників царської політики, поет засуджує тих негідників, які, прикриваючись псевдогуманними фразами, несли народу горе. З ідкою іронією звучать слова про бажання гнобителів кинути кавказьким народам їхній же чурек (особливо спечений несолоний хліб у вигляді великого коржа), «як тій собаці», аби добитися того, щоб народ платив їм за сонце.

Шевченко був великим майстром змалювання контрастних картин. У нього часто стоять поряд діаметрально протилежні образи. У всій поемі протиставлені царат, його прибічники, гнобителі різних мастей, з одного боку, і трудовий поневолений народ — з другого. Різко протиставляються одна одній дві *слави*: царська і тих, хто виступає проти царів:

...Слава! слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете...

У першій частині уривка «слава» звучить різко саркастично: цей образ ніби підсумовує зображення загарбницької війни як кривавого полювання. Тут стоять поруч мисливські хорти, псарі й царі. Вже це несе в собі велике смислове навантаження. За цікавим спостереженням Ю. Івакіна, «є всі підстави вважати, що тут Шевченко пародіює царську гімнологію свого часу. В тодішніх царських гімнах «слава» царюючій династії — постійний, якщо не обов'язковий елемент (наприклад, в гімні «Боже, царя храни»...)»².

У наведеному уривку безпосередньо за сатиричними рядками про славу царям співається слава синім горам, великим лицарям,

¹ Див.: Шабліовський Є. С. З особистої бібліотеки Карла Маркса // Рад. літературознавство.— 1962.— № 1.— С. 87—88.

² Івакін Ю. О. Сатира Шевченка.— С. 133.

які борються за свободу. Саме на боці борців правда, воля і справжня слава.

Ці дві слави розмежовані не тільки семантичним значенням слів, а й різним звучанням поетичних рядків. Початок наведеного уривка, де співається слава царям і їх прибічникам, написаний ямбом, який широко використовувався в сатиричних жанрах, зокрема в байках. Його часто називали «викривальним ямбом». У Шевченка ямб раніше зустрічався рідко. Рядки ж про справжню славу синім горам, що символізують велич народів, і борцям за волю написані 14-складовим віршем, близьким до народної коломийки. Крім того, ці дві протилежні за змістом і звучанням частини розподілені коротким рядком з одного слова: «Слава!» Закінчилася «слава» одна, починається інша — справжня слава Кавказу та його відважному народу.

Поема «Кавказ» гостро сатирична. В часи Шевченка відбувалися революційні події у Франції (революція 1830 р., повстання 1832, 1834, 1839 рр.), поширювалися ідеї утопічного соціалізму, французького просвітництва Вольтера, Дідро. Реакційні сили намагалися будь-що принизити, знешкодити цей вплив на народи своєї країни і всіляко паплюжили передові ідеї. Шевченко ідко висміяв і засудив тих, хто «французів ляяв».

Глузує поет і з офіційних царських актів. Як відомо, 20 грудня 1841 р. Росія разом з Англією, Австрією, Пруссією і Францією уклали так званий «Договір п'яти» про заборону перевозити африканських негрів-рабів до Америки. На виконання цього договору 26 березня 1842 р. Микола I і підписав указ «О предании суду и наказании российских подданных, которые будут изобличены в каком-либо участии в торговле неграми». Торгувати неграми не можна (в цьому найбільше проявили себе іспанські работоргівці-гішпани), а своїми кріпаками, виходить, можна¹. З цього приводу поет пише:

...Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таких хрещених... но простих.
Ми не гішпани; крий нас, боже,
Щоб крадене перекупать...

Одним із найбільших лих народних Шевченко вважав війну. Вона несла багато горя. Щоб яскраво показати страхіття війни, поет вдається до гіперболи. Там, на Кавказі, «лягло костьми людей муштрованих чимало», а сліз і крові пролито стільки, що всіх імператорів з їх дітьми і внуками можна напоїти і втопити, адже сліз «не ріки — море розлилось». У митця болить серце, коли він говорить про дівочі сльози, пролиті тайно серед ночі, про гарячі сльози матерів, про батьківські, старі, криваві.

Відтворенню великого горя народу сприяє і багатосполучниковість та анафора. Перелічуючи пролиті сльози, поет постійно

¹ Див.: Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря»: Поезії до заслання.— С. 307.

повторює сполучник *а*, причому цим сполучником починаються три рядки, що збільшує вагомість переліченого. Про лиха, які несе народів війна, Шевченко говорить, використовуючи градацію — поступово посилюючи опис горя. Емоційно насичені епітети *старі, кроваві, гарячі*, якими характеризуються сльози, котрі розлились огненным морем, сприяють схвильованому сприйняттю картин жахливої війни. Цій меті служать і перенесення, які часто зустрічаються при описі воєнного лихоліття.

Всі ці злочинні дії здійснюються під прикриттям церкви, духовенства, які були підпорою самодержавства. В поемі дається перелік злочинів царату, освячених релігією.

Так на землі. Але не краще й на небі. Там бачимо царя, який «дружню жінку взяв до себе, а друга вбив. Тепер на небі». Це яскравий натяк на біблійного царя Давида, котрий спровокував вбивство воєначальника Урія, щоб оволодіти його дружиною — красунею Вірсавією. Отже, його мораль — це мораль гнобителів, мораль розпусти. Церковники проголошують: «У нас дери, дери та дай і просто в рай»; вони моляться

За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!

У цих рядках майстерно використаний звукопис. Алітерація звука *р* звучить різко, увиразнює думку автора.

І. Франко у статті «Темне царство», де докладно розглядаються поеми «Сон» і «Кавказ», відзначав, що в поемі «Кавказ» Шевченко піднісся до розуміння спільності долі всіх народів, піднявся на захист поневолених. Якщо поема «Сон» («У всякого своя доля...»), писав він, становить «...велике оскарження «темного царства» за всі теперішні й минуші кривди України, оскарження, піднесене збільше, хоч не виключно партикулярного становища — українства. Натомість «Кавказ» побудований уже на ширшій, можна сказати, загальнолюдській основі. Всяка боротьба за волю, всяке змагання проти «темного царства» знаходить прихильника в нашій поеті. «Кавказ» — се огниста інвектива проти «темного царства» зі становища загальнолюдського, се, може, найкраще свідцтво могутнього, всеобіймаючого, широкого людського почуття нашого поета»¹.

Шевченко нещадно критикує всю тогочасну феодально-кріпосницьку систему. В ній вбачає причину гіркої долі всіх народів царської Росії «од молдаванина до фінна», вважає, що ці народи зможуть визволитися з-під гніту самодержавства тільки тоді, коли об'єднаються. Тому письменник підносить ідею об'єднання народів у боротьбі проти самодержавної Росії і висловлює надію, що ці народи здобудуть свободу, бо за ними правда. Упевненість у перемозі виражена в полум'яному заклиці митця:

— Борітеся — поборете!

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 137.

Поет уміє дібрати місткі слова, в котрих, як підкреслює І. Франко, «сконцентрована правда», уміє виразити глибокий зміст короткими, але влучними фразами. Через те багато його висловів стали крилатими. Стосується це і поеми «Кавказ». Афоризми митця мають різний зміст, добре розкривають ідейне спрямування твору. То вони закликають до боротьби і висловлюють віру в перемогу народу («Не вмирає душа наша, не вмирає воля»), то характеризують становище поневоленого народу («Кати знущаються над нами, а правда наша п'яна спить», «Од молдаванина до фінна на всіх языках все мовчить, бо благоденствує»), то різко картають гнобителів («Ви любите на братові шкуру, а не душу»).

Поема відіграла важливу роль у революційній агітації, використовувалася в прокламаціях комітетів РСДРП, закликала до боротьби за краще майбутнє.

Твір Шевченка «Кавказ» дав тему для відомої картини російського художника І. Рєпіна «Прометей», що яскраво ілюструє поему Кобзаря. На ній відтворено прикутого до кавказької скелі титана Прометея, якого клює орел. Рєпін відтворив становище поневоленого люду. Прометей у нього — це символ народу-мученика, який готовий порвати кайдани. На цьому акцентує увагу також ілюстрація відомого сучасного українського художника В. Куткіна, на якій Прометей зображений могутнім велетнем, здатним порвати кайдани і розправитися з орлом.

За мотивами поеми Шевченка «Кавказ» композитор С. Людкевич написав однойменну кантату-симфонію («Кавказ»).

«Єретик» («Іван Гус»). Під поемою «Єретик» («Іван Гус»), написаній у селі Мар'їнському¹, стоїть дата: 10 жовтня 1845 р. Того ж року, але дещо пізніше (22 листопада) в Переяславі написане послання «Шафарикові», що є своєрідним вступом до твору. В альбом «Три літа» поема не була переписана, хоч створена вона в той же період, що й поезії «Трьох літ». Повний текст її разом із альбомом «Три літа» був відібраний у Шевченка під час арешту 1847 р. і пролежав у III відділі, а пізніше в Департаменті поліції аж до революційних подій 1905 р. В уривках твір друкувався в різних виданнях (петербурзькому журналі «Основа», 1861, львівському журналі «Правда», 1873 та ін.). Вперше повністю поема опублікована в «Кобзарі» 1907 р., що вийшов у Петербурзі.

У тексті автографа поема має назву «Єретик». У той же час у прижиттєвих виданнях і в листах Шевченка вона називається також «Іван Гус». Обидві ці назви належать Шевченкові.

Якщо у попередніх творах Шевченко говорив про життя українського і російського народів, то в поемі «Єретик» він звертається до життя чехів. Поета зацікавив революційний національно-визвольний рух чеського народу проти німецьких феодалів і Ватикану. Одним із натхненників цієї боротьби став національний герой Ян (Іван) Гус (1371—1415). Він був ідеологом чеської реформації — широкого соціально-політичного руху, що

¹ Мар'їнське — нині Мар'янське.

набрав форми боротьби проти католицизму і мав антифеодальний характер. У проповідях Гус викривав Ватикан, духовенство. Він виступав за позбавлення церкви її землеволодінь (а церква володіла тоді третиною усіх земель), за скасування привілеїв духовенства, вимагав заборони торгівлі індульгенціями — грамотами, які «відпускали гріхи» і нібито звільняли від кари на тому світі. У кінці XIV — на початку XV ст. у Чехії, яка входила до складу «Священної Римської імперії», загострилися соціальні суперечності у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин. Незадоволення народу знайшло своє відображення у проповідях професора і ректора Празького університету, ідейного натхненника антифеодального, національно-визвольного руху в Чехії Яна Гуса.

Все це викликало тривогу німецьких феодалів і Ватикану. Гуса запросили на собор у Констанц, який засудив його як еретика до страти. 1415 р. Гуса спалили.

Історія знає багато випадків жорстокої розправи католицької інквізиції зі своїми ворогами. Така доля спіткала видатного італійського філософа-матеріаліста Джордано Бруно, спаленого на вогні. Переслідувань зазнав італійський фізик, механік і астроном Галілео Галілей. За участь у національно-визвольному русі був засуджений до довічного ув'язнення італійський мислитель, представник раннього утопічного соціалізму Томмазо Компанелла. Філософ Лючіо Ваніні, який виступав з критикою релігійних догматів і проповідував матеріалістичні погляди, зазнав катувань теж був спалений.

Жорстокі тортури інквізиції знайшли відображення і в художній літературі. Так, англійський письменник Дж. Свіфт у романі «Мандри Гулливера», говорячи про масовий характер спалення передових людей інквізицією, зазначав, що якби їх попіл не розвіювали за вітром, то гора його піднялася б до рівня Монблану — найвищої гори в Альпах і у всій Європі. А бельгійський письменник Шарль де Костер у «Легенді про Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» розповідає про те, що батька героя спалили тому, що розірвав буллу¹.

Страта Гуса спричинилася до наростання антифеодальної і національно-визвольної боротьби чеського народу. В 1419 р. вибухнуло повстання ремісників у Празі. Головною силою гуситських війн (1419—1434) стали селяни і ремісники.

Після смерті Гуса таборитів (від назви міста Великий Табор), які захищали інтереси плебсу, очолив Ян Жижка, національний герой чеського народу. Папа римський і імператор «Священної Римської імперії», король Угорщини і Чехії Сігізмунд I, протягом 1419—1434 років організували кілька походів європейської феодальної реакції проти гуситів. Повстання придушили 1434 р. Та окремі загони месників боролися до 1452 р.

К. Маркс і Ф. Енгельс високо цинили гуситські війни. Так, у

¹ Де Костер Шарль. Легенда про Уленшпігеля і Ламме Гудзака...— Київ, 1972.— С. 135—137.

статті «Боротьба в Угорщині» Ф. Енгельс писав, що свідченням прагнення слов'ян «самостійно втрутитися в хід історії були гуситські війни, національно-чеська селянська війна проти німецького дворянства і верховної влади німецького імператора, яка мала релігійне забарвлення»¹.

Про боротьбу чеського народу Шевченко міг дізнатися від українського і російського філолога, історика, одного із засновників славистики в Росії професора О. Бодяньського. Протягом п'яти років Бодяньський був у відрядженні в слов'янських країнах, довго жив у Празі. Після повернення із-за кордону продовжував цікавитися гуситськими війнами. У Московському університеті читав цикл лекцій про Гуса. В цей час Шевченко вже був знайомий з Бодяньським. Поета зацікавило життя і боротьба Гуса і чеського народу.

О. Афанасьєв-Чужбинський засвідчує: «Шевченко розповідав мені, що прочитав про гуситів та епоху, що їм передувала, усі джерела, які тільки можна було дістати, а щоб не погіршити проти народності, не залишав у спокої жодного чеха, котрий зустрічався йому в Києві або в інших місцях розпитуючи в них про топографічні та етнографічні подробиці»².

Поему «Єретик» Шевченко присвятив своєму сучаснику, визначальному діячеві чеського і словацького відродження П. Шафаріку, який проповідував ідеї слов'янського єднання. Ці ідеї були близькі українському поетові.

У посланні («Шафарикові»), яким відкривається поема, автор засуджує агресивну політику німецьких феодалів, що запалили хату слов'янських народів і роз'єднали сім'ю слов'ян. Боротьбу проти ворогів поет вважав священною. Тому він високо цинить діяльність Шафаріка. Звертаючись до свого великого сучасника, Шевченко пише:

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді.

Поет прославляє борців за єдність слов'янських народів, прагне,

Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця-правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий!

У центрі поеми образ Івана Гуса — великого гуманіста, який відстоює права народу. За посланням «Шафарикові» йде монолог Гуса, звернений до бога. Він подає важкі картини життя чеського народу часів Шевченка. Гус звертається до бога як до «царя

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори — Т. 6.— С. 175—176.

² Спогади про Тараса Шевченка.— С. 93.

небесного», як до вищої сили, що символізує справедливість. У монолозі викривається експлуаторський суспільний лад, засуджується Ватикан, папа римський. Монолог набуває узагальнюючого значення, ним поет перекидає місток від минулого до сучасності:

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає!
Небесний царю! суд твій всує,
І всує царствіє твоє...»

Ю. Івакін відзначає, що «такий початок буквально з перших рядків вводить читача в атмосферу драматичних подій поеми. Жодної експозиції. Одразу дія. Але справа тут не тільки в рішучості композиційного прийому поета, а й у самому змісті монологу Гуса. Початкові рядки монологу — це фактично політична декларація, що далеко виходить за історичні рамки сюжету поеми».¹

Шевченко проводить думку: сила Гуса — в його зв'язку з народом. Цим і пояснюється, що друга проповідь звернена безпосередньо до народу, який вірить своєму проповіднику. По всій Празі чути гомін. Люди не вірять у чесність ченців, і тому не хочуть, щоб Гус ішов до Констанця. Коли ж він сміливо заявив, що не боїться смерті, що зуміє захистити правду і вирвати «несите жало» у зміїв, народ проводить його, «мов діти батька». Гус бореться за народ, а народ горою стоїть за свого захисника.

Створюючи героїчний образ Гуса, Шевченко вдається до різних художніх засобів, що підкреслюють мужність, незламність, сміливість героя. Поет наділяє його епітетами *сміливий, праведний, добрий, славний*. Героїчний характер Гуса розкривається в найскладніших життєвих ситуаціях його. Гус не відступає від своїх ідеалів, не схилив голови перед катами, не лякається смерті. До останнього подиху він відстоює правду. Найсильніше стійкість і нескореність героя проявляється в епізоді судилища:

Мов кедр серед поля
Ливанського, — у кайданах
Став Гус перед ними!
І окинув нечестивих
Орліми очима.

Образ Гуса різко протиставляється ченцям, страх яких перед народом побілів їм обличчя: «Затрусилась, побіліли, мовчки озирали мученика».

Смерть Гуса не зламала героїчного духу чеського народу, а, навпаки, надихнула його в подальшій боротьбі. Ідеї свого проповідника чехи сприймають як клятву, що зворушливо передано в епізоді (це вже було після спалення Гуса):

¹ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. — С. 102—103.

Малою сім'єю
Зійшлись чехи, взяли землі
З-під костра і з нею
Пішли в Прагу.

Гус страчений, та народ непереможний! Ця ідея пронизує весь твір. Ченці, які осудили Гуса, не зможуть спалити «божого слова», що виступає в поемі (та й у багатьох інших творах Шевченка) як символ правди. Убити ідеї визволення народу ніхто не зможе:

Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою.

Це таборити під проводом Яна Жижки виступили до бою з неправдою.

• Так поет виразив віру в те, що справедливість восторжествує, що народ не буде вічно гнутися перед своїми гнобителями.

Щоб викликати відразу до уніатства, поет вдається до поєднання високої католицької лексики з словами простонародними: «Кардинали, як гадюки, в'ються круг тіари».

Тут стоять поруч кардинали і папа римський. Правда, папа тут не названий. Але ж тіара (трійчаста корона папи римського з хрестом зверху) належить тільки йому. Порівняння «як гадюки, в'ються» розкриває підлабузництво нижчих перед вищими, що викликає огиду.

Німецькі феодали, кардинали, ченці часто порівнюються зі зміями. Вже у вступному посланні йдеться про те, що німота в слов'янську хату «упустила усобищ лютюю змію».

Служителі релігії називаються сараною, галиччю, воронами, порівнюються з котами, що гризуться, бугаями. Вони ж, «розбійники», «людоїди», «гладкі та червоні», проповідують

Свої догмати!.. кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрай ряд...

Отже, у поемі створюються два діаметрально протилежні образи: з одного боку, героїчний образ Івана Гуса, що тісно пов'язаний з народом, а з другого — колективний образ служителів католицької церкви, представлених папою римським, кардиналами, ченцями. У створенні цих образів чітко відчутні симпатії і антипатії автора. Це проявилось в доборі художніх засобів, і в тому, що засудження Ватикану та його слуг вкладається в уста Івана Гуса, і в тому, що ідеї, висловлені в монологах Гуса, збігаються із думками самого автора. Так, у промові перед страстою Гус викриває «лютих звірів», які прийшли в «овніх шкурах і пазурі розпустили». Безпосередньо після цього монологу йдуть слова автора, в яких ченці порівнюються з собаками, що стали навколо вогню, де повинна відбутися страта Гуса.

Поєма має чітку побудову, відповідає розкриттю ідейного змісту твору. Поет використовує різні прийоми. Безпосередньо за посланням іде монолог Івана Гуса, виголошений у келії, про тяжке тогочасне становище Чехії. Після короткого авторського повідомлення про місце дії викладається зміст булли, якою прощються гріхи. Далі маємо знову монолог Гуса — молитва у Віфліємській каплиці при Празькому університеті. Це безпосереднє звертання до народу, в якому засуджується торгівля індульгенціями. Тут же звучить заклик Гуса піднятися на боротьбу:

Прозріте, люди, день настав!
Розправте руки, змийте луду.
Прокиньтесь, чехи, будьте люди,
А не посмішите ченцям!

Як контраст звертання Гуса до народу дається занепокоєння в таборі ворогів, опис судилища над праведником і сама страта Гуса.

У кінці поеми говориться про переживання чехів, про їхній гнів, висловлюється віра в перемогу народу.

Така композиція дала можливість поетові поступово збільшувати драматичне напруження дії твору, обґрунтувати ненависть народу до гнобителів, показати, що зі смертю Гуса народ не змирився з неправдою, що на місце загиблого героя стає новий ватажок, який продовжуватиме боротьбу свого великого попередника.

Поєма мала важливе революціонізує значення. У початкових рядках поеми наші співвітчизники бачили не тільки картини життя чехів у XIV—XV ст., а й безправне становище народу в своїй країні, необмежену сваволю гнобителів. 1861 р. група заарештованих петербурзьких студентів, членів революційного гуртка, йдучи в тюрму, співала слова з поеми «Єретик»: «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить...»

Український радянський музикознавець і фольклорист М. О. Грінченко, який приділяв багато уваги зв'язкам творчості Шевченка з фольклором, наводить приклад переробки великого уривка з поеми «Єретик» на робітничу революційну пісню:

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
А на російському престолі
Кабан годований сидить.

Розбійники, людоїди
Правду поборолі,
Потоптали, змордували
Всі людські закони.

Людською кров'ю торгує,
Людей у рабство віддає
І на людей усіх трудящих
Залізні кайдани кує.

Та повстане свята правда,
І воля повстане,—
І катюги у короні
На землі не стане»¹.

¹ Див.: Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до за-
слання.— С. 213.

Цю пісню співали харківські робітники в 1905 р. на політичних демонстраціях.

У першотравневій листівці 1905 р., виданій Бакинським комітетом РСДРП, теж наводилися початкові перефразовані рядки поеми:

Кругом неправда и неволя,
Народ измученный молчит,
А на прадедовском престоле
Палач всея Руси сидит².

Ці слова були передруковані і в листівці Казанського комітету РСДРП.

Поєма «Єретик» актуально звучить і в наш час, коли реакційні сили Заходу проводять неоколоніальну політику, намагаються підкорити собі народи, що звільняються від гніту. Поєма таврує сучасні загарбницькі війни, пропагує ідею співробітництва народів у боротьбі за мир.

«І мертвим, і живим...» За дорученням Київської археографічної комісії Шевченко багато їздив по Україні. Серед панів він зустрічав людей різних переконань. Серед них були й такі, які у своїх маетках охоче приймали поета «в кожусі», колишнього кріпака, прагнули показати його своїм сусідам (мовляв, он з ким ми знайомі, із великим поетом). Серед таких панів він почував себе самотнім. Вони навівали поетові гіркі роздуми про соціальну несправедливість, викликали співчуття до покривдженого люду і ненависть до експлуататорів. Це висловлено в багатьох творах поета, зокрема в повісті «Музикант», написаній пізніше, на засланні. У ній мовиться про те, як оповідач, приїхавши на бал у Дігтярі, побачив обдертих селян. Тепер поміщицький бал уявлявся йому «нечеловеческим весельем».

У період кризи феодально-кріпосницької системи у 30—40-х роках XIX ст. серед дворян та інтелігенції були і незадоволені кріпаччиною та миколаєвським режимом. Саме це й спричинило їх зближення з демократами. Об'єднання діячів з різними політичними поглядами проявилися і в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.

Говорячи про 40-ві роки XIX ст., про блокування лібералів і демократів, слід пам'ятати слова В. І. Леніна про те, що це був час «коли класові антагонізми буржуазного суспільства були зовсім ще не розвинені, подавлені кріпосництвом, коли це останнє породжувало солідарний протест і боротьбу всієї інтелігенції, створюючи ілюзію про особливий демократизм нашої інтелігенції, про відсутність глибокої суперечності між ідеями лібералів і соціалістів»³.

¹ Грінченко М. О. Вибране.— Київ, 1959.— С. 376.

² Див.: Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до за-
слання.— С. 214.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 283—284.

Пізніше, коли в країні в кінці 50-х — на початку 60-х років склалася революційна ситуація, між демократами і лібералами стався розрив. Демократи послідовно захищали інтереси селян, ліберали ставали все відвертіше на шлях реформізму, переходили на бік кріпосників, йшли на угоду з царатом. Характеризуючи суспільні сили цього часу, В. І. Ленін у статті «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція» писав: «Ліберали 1860-х років і Чернишевський є представники двох історичних тенденцій, двох історичних сил, які з тих пір і аж до нашого часу визначають результат боротьби за нову Росію»¹. Але це буде пізніше. Послання ж Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружне, посланіє» написано в той час, коли ліберали виступали разом з демократами.

Під посланням стоїть дата 14 грудня 1845 року. Очевидно, це день закінчення написання твору. Поет переписав його в альбом «Три літа». Вперше поема надрукована у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг, 1859).

До жанру послання Шевченко звертався і раніше. Але то були звертання до окремих осіб («До Основ'яненка», 1839; «Н. Маркевичу», 1840; «Гоголю», 1844). Послання ж «І мертвим, і живим...» адресоване різним суспільним групам. Автор звертається у ньому до національної інтелігенції, ліберального панства. Поет прагне, з одного боку, висміяти, осудити жорстоке ставлення до кріпаків, з другого, вплинути на певні кола українського ліберального дворянства та інтелігенцію. У творі розробляються злободенні суспільні питання того часу — взаємини між культурними силами і народом, а в зв'язку з цим і боротьба проти соціального і національного гноблення.

Шевченко критикував ліберальне панство та інтелігенцію і раніше — в «Розритій могилі», де висміяні панки, які допомагають «з матері полатану сорочку знімати», і в поемі «Сон» («У всякого своя доля...»), де говориться про «братію», яка «мовчить собі, витріщивши очі» і про «просвещеного» землячка «з циновими гудзиками», що за «полтинку» обіцяє провести ліричного героя поеми в царські палати.

Продовжуючи викривати панство, Шевченко у посланні «І мертвим, і живим...» створює сатиричний образ українських дворян іншого суспільного різновиду — образ лібералів і націоналістів. Ця сатира — плід роздумів поета над долею України і його уважних спостережень над життям помісного і служилого українського панства»².

Вже з самого початку поеми Шевченко викриває поміщиків-кріпосників, їхню жорстокість у поводженні з кріпаками, говорить, що вони

Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 164.

² Ізакін Ю. О. Сатира Шевченка.— С. 156.

Правдою торгують.
І господа зневажають,—
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають...

3 Шевченко бачив, як пани, які кричали, що люблять Україну, насправді «гірше ляха» розпинали її. Ці пани «замість пива праведную кров із ребер точать». Отже, їхня любов до України, до поневоленого народу наскрізь фальшива. Ця ідея висловлена вже в епіграфі «Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть».

Поет, який бачив обурення селян, наростання протесту проти гноблення, висловив упевненість у тому, що гніт народу приведе до повстання і розправи з поневолювачами. Селянська революція повинна покарати панство:

Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море...

Гіпербола «потече сторіками кров у синє море» перегукується з аналогічним висловом у поемі «Кавказ» про те, що сліз і крові в країні пролилося стільки, що ними «напоїть всіх імператорів би стало з дітьми і внуками, втопить в сльозах удов'їх», а сліз дівочих, «пролитих тайно серед ночі», а гарячих сліз матерів і батьків «не ріки — море розлилось».

Шевченко знав панів, які часто їздили за кордон, гайнували там час, пропивали своє майно, а повертаючись звідти, намагалися наслідувати все іноземне. З чужих країн вони привозили тільки «великих слов велику силу, та й більш нічого». Адже це не робило їх культурними, гуманними, передовими людьми. Ці пани, як і раніше, продовжували гнобити народ, драти шкуру «з братів незрячих, гречкосіїв. Поет-революціонер шле прокляття гнобителям:

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!

Шевченко називає панів-кріпосників «недолюдками», «дітьми юродивими», «лукавими», «смердячим гноєм», говорить про їхні неситі очі.

2 Спрямовані проти панства, пройняті революційною ідейністю, твори Шевченка викликали переляк серед відвертих кріпосників, а часто лякали і лібералів, та навіть окремих членів Кирило-Мефодіївського товариства. М. Костомаров, наприклад, у «Спогадах про двох малярів» так висловив своє враження від неопублікованих тоді творів Шевченка: «Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шіллерову баладу «Занавішений санський ідол». Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу

народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!!!»¹.

(4) [На відміну від інших сатиричних творів Шевченка в посланні сильно звучить і другий мотив — заклик до передової дворянської інтелігенції допомогти народові, нести йому культуру, свідомість. Поет бачив, що і серед дворян були люди, які боролися за правду, виступали проти царату, за звільнення селян. Правда, їх було мало, але вони були.

Демократичний рух, що у ці часи тільки зароджувався, був ще слабким і на Україні, і в Росії. Дворянська ж революційність уже майже єдиним культурним прошарком, і тепер виходили окремі учасники революційного руху. В. І. Ленін, характеризуючи епоху від декабристів до Герцена, писав: «Кріпосна Росія забита і нерухома. Протестує мізерна меншість дворян, безсилах без підтримки народу. Але кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»².

Це той шлях до свободи, на який стала краща частина дворянської інтелігенції. Саме на нього Шевченко і хотів спрямувати освічену частину інтелігенції. Поет закликав її нести в народ правду, подивитися на свою країну і полюбити щирим серцем «велику руїну». Цей заклик звучить після різкої критики панства. Як справедливо підкреслює Ю. Івакін, сатиричне викриття у Шевченка поєднується «з прямою пропагандою позитивної програми, з політичною декларацією, зверненою до цього ж адресата»³. В умовах 40-х років, коли ліберали ще часто виступали разом з демократами, це було дуже важливим.

(5) Сатира Шевченка спрямована на утвердження позитивного начала. Об'єднання, братання інтелігенції з народом Шевченко розумів як боротьбу проти кріпосництва, царату, соціального і національного гноблення. Інтелігенція повинна проїнятися потребами народу, чесно служити йому. «Не маси, не народ має йти до інтелігенції, а сама українська інтелігенція, якщо вона хоче зберегти своє національне значення, повинна повернутися до народу, до матері-батьківщини. В цьому її рятунок, джерело її творчої сили, а інакше — загибель, моральна смерть, презирство у віках»⁴.

Поема сповнена любові до України, гордості за її минуле. Шевченко різко критикує буржуазно-націоналістичну концепцію протиставлення минулого України історії інших народів. Поет не може сприйняти теорію якоїсь виключності української нації, він рішуче заперечував тим, хто вигукував:

Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!

¹ Спогади про Тараса Шевченка. — С. 133.

² Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 23. — С. 382—383.

³ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. — С. 156.

⁴ Шабліовський Є. Народ і слово Шевченка. — Київ, 1961. — С. 103.

Ім'я Брутів — визначних борців у Стародавньому Римі — стало символом боротьби за республіку. В Римській історії відомі імена двох Брутів. Один із них — Брут Люцій Юній, за римськими переказами, був вождем республіканського повстання проти царя Тарквінія Гордого в 509 р. до н. е., внаслідок якого була знищена царська влада і утворена республіка. Другий Брут — Марк Юній (84—42 р. до н. е.) очолив змову проти Юлія Цезаря, який встановив у Римі одноосібну владу типу військової диктатури і почав діяти як монарх. Прихильники аристократичної республіки (М. Ю. Брут і Л. Г. Кассій) убили Юлія Цезаря 49 р. до н. е.

Коклес Публій Горацій — легендарний герой римської історії. 507 р. до н. е. він один захищав міст через річку Тібр і цим врятував Рим від нападу племені етрусків¹.

Для Шевченка козацька старшина, «ясновельможі гетьмани», які пригноблювали козацькі маси, — це раби.

(4) Письменник рішуче виступає проти поширених у ті часи буржуазно-націоналістичних перекручень історії України, зокрема проти ворожої теорії, монгольського походження слов'ян. П. Шафарик у праці «Слов'янські старожитності» називає і прихильників цієї теорії (німецьких вчених і публіцистів). Праця Шафарика перекладена О. Бодяньським і видана 1837 р. Дослідник творчості Шевченка Є. П. Кирилюк висловив впевненість, що поет читав цю працю². Монгольське походження слов'ян проповідував і шведський расист Ретціус. Саме проти цих теорій і спрямовані слова Шевченка:

Німець скаже: «Ви змогли».
«Моголи! моголи!»
Золотою Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!

Поет закликає по-справжньому розібратися у своїй історії, яка кров'ю умивалась, спала на «козацьких вольних трупах, окрадених трупах». Треба всю історію прочитати, нічого не оминути в ній. Минуле повинно відповідати на важливі питання сучасності, сказати: «що ми?.. чиї сини? яких батьків? ким? за що закуті?..»

Звертаючись до нащадків козацької старшини, які тепер купують і «їдять на здоров'я» картопельку, вирощену на землях Січі, поет докоряє їм за байдуже ставлення до героїчного минулого України, до боротьби народу за свою свободу проти різного роду поневолювачів — іноземних і «своїх»:

¹ Див.: Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до за-
слання. — С. 335—336.

² Див.: Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. — С. 213.

А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить,—
Вам байдуже.

Послання написане в ті часи, коли на Україні зароджувалися буржуазно-націоналістичні погляди на минуле, в якому нібито була рівність і братерство. Шевченко глибоко усвідомлює, що минуле України — це не «гармонія», «не поема вольного народу». У творі немає беззастережного захвалювання минулого України. Поет говорить, що козацька старшина перетворювалася на дворянство, плазувала перед царатом, польською шляхтою!

У посланні засуджуються і дії сучасного Шевченкові панства, і вчинки тих, хто панував у минулому. Отже, цим саме поет викриває облудну буржуазно-націоналістичну теорію «безкласовості» української нації.

Шевченко виступає проти байдужого ставлення до своєї рідної історії, висміює тих, хто захоплювався працями німецьких істориків про походження слов'ян:

5
...Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже,—
Отойді ми заходимось!..

Поет-патріот критикує лжепатріотів, які читали Коллара, Шафарика, Ганку, знали всі слов'янські мови, крім своєї, рідної. Космополітів, які цуралися своєї вітчизни, всього рідного, поет попереджав:

...Хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.

Висловлюючи це категоричне твердження, поет вдається до градації, розширює коло людей, які засуджують відступників. Тих, хто із зневагою ставиться до свого народу, його культури, спочатку діти цураються, далі в хату не пускають, пізніше ж і чужі люди проганяють, врешті-решт їм не буде місця «на всій землі безконечній».

Засудження Шевченком низькосхилиння перед Заходом вписується у загальну боротьбу передових діячів народів за розвиток національних культур.

Нагадаємо, що проти схилиння перед іноземщиною свого часу рішуче виступив О. Грибоедов у відомій драмі «Лихо з розуму» (1822—1824, повне видання 1833). Шевченко добре знав цей новаторський твір. Він взяв з нього слова як епіграф до своєї передмови «Кобзаря» (1847):

Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.

Необхідність розвитку національної мови, культури підтримували всі передові діячі того часу. О. Бодяньський у магістерській дисертації «Про народну поезію слов'янських племен» (1837) висловлював думку: переймати з інших культур треба тільки те, що прищеплюється, засвоюється і перетворюється в своє. Він зазначав, що кожний народ хоче залишитися тим, чим він є, хоче бути самим собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєї волі¹.

Аналогічні мотиви з'являються і в національних літературах народів, що входили до складу царської Росії. Вони були характерні для грузинської, вірменської літератур. Так, Х. Абовян у романі «Рани Вірменії» (1840) підносить ідею культурного відродження вірмен, критикує вірменське дворянство за байдуже ставлення до культури свого народу і його національного поневолення.

Шевченко послідовно відстоював розвиток української національної культури, вважав, що культура кожного народу має свої характерні риси, які базуються на історії рідного краю. Вона відображає своєрідність психічного складу нації. Пізніше у повісті «Близнець» Шевченко писав: «...По-моєму, нація без своєї собственної, ей только принадлежащей, характеризующей черты похожа просто на кисель, и самый безвкусный кисель».

У той же час письменник з повагою ставився до культур інших народів. Думка про єднання культур пронизує і послання «І мертвим, і живим...» Поет послідовно відстоює збагачення однієї культури іншою, вважає необхідним для розвитку української культури використання всього кращого, створеного іншими народами. Але з цих культур треба брати те, що має загальнолюдське значення. Як заповіт Шевченка сучасникам і наступним поколінням звучать слова:

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Твір написано у формі звертань. Оскільки вони мають різний характер, то й звучать по-різному, часто набирають навіть форми ультиматумів і грізних попереджень («Схаменіться, недолюди, діти юродиві», «Хто матір забуває, того бог карає», «Розкуються незабаром заковані люде», «Потече сторіками кров у сине море дітей ваших»). Поряд з цим використовується форма заклик, прохання («Полюбіте щирим серцем велику руїну», «Розкуйтеся, братайтеся», «Обніміте ж, брати мої, найменшого

¹ Див.: Приходько П. Г. До характеристики ідейно-художнього змісту послання Шевченка «І мертвим, і живим...» // Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції. — Київ, 1960. — С. 65—79.

брата... молю вас, благаю», «Не дуріте дітей ваших», «Подивіться лишень добре, прочитайте знову»).

Широко використовуючи форму ораторського вірша, поет вносить у нього народнорозмовну лексику, за допомогою якої часто надає твору сатирично-комічного забарвлення («куций німець узловатий», «німець не второпа», «в слов'янофіли так і претесь», «щоб там і здихали, де ви поросли», «претесь на чужину»).

Послання написано як монолог. Але в ряді місць Шевченко надає йому діалогічної форми. Причому слова від імені сил, які викриваються, набувають іноді бурлескно-пародійного змісту. Такою, наприклад, є сцена розмови ліричного героя з тими, хто відстоєє монгольське походження слов'ян («Якби ви вчилися так, як треба...» і далі).

У посланні немає конкретних образів-персонажів. Перед читачем постає збірний образ певної соціальної групи. Цей образ створюється засобом прямої характеристики, яка дається від імені ліричного героя в його звертанні до співрозмовників. Так висловлюється ставлення до дій і поглядів «землячків» («Дознаються небожата, чия на вас шкура», «Варшавське сміття ваші пани, ясновельможні гетьмани», «Розпадеться луда на очах ваших неситих») тощо.

Іноді поет вдається до народнописених символічних образів, які подекуди набувають іронічного змісту, як, наприклад, у вислові «І люди б не знали, що ви за орли, і не покивали б на вас головою».

Актуальність послання зберігалася в різні часи, хоч сприймалося воно не однаково. Тема служіння народові залишалася важливою і надалі, але після того, як блок демократів і лібералів розпався, на перший план висувалося сатиричне викриття панства. До того ж Шевченко в творі, написаному в 40-х роках, засуджував ті риси лібералів і буржуазних націоналістів, які розвинулися в 60-х роках і пізніше. Це надає твору актуальності й бойовитості. Послання «І мертвим, і живим...» не втратило свого значення і в наш час. Воно є зброєю у боротьбі із тими, хто цурається мови й культури рідного народу.

«Великий льох». У період «трьох літ» Шевченка постійно хвилювали проблеми минулого і сучасного становища України, її поневоленого народу. Задумувався він і над майбутнім рідного краю. Його роздуми над долею народу висловлені у багатьох творах, зокрема і в поемі-містерії «Великий льох» (1845). У цей час на Україні проводилися розкопки старих могил, що певною мірою і підказало поетові розгортання подій у творі.

Композиція поеми побудована за фольклорним принципом трістості. Твір має три частини, у кожній діють три персонажі. У першому розділі «Три душі» відтворено ставлення до історичних подій з точки зору сучасного становища соціально і національно пригнобленого українського народу. Висловлені ці погляди в розмові трьох душ-пташок, в яких перетворилися три дівчини. За гріхи їх не пускають у рай. Перша душа розповідає,

що вона з повними відрами перейшла дорогу Богдану Хмельницькому, коли гетьман їхав із старшиною у Переяслав «Москві присягати», що означає за народними прикметами побажати щастя, удачі. Друга душа — напоїла коня Петру І, який їхав з Полтави після перемоги над шведами. Третя — ще немовлям усміхнулась Катерині ІІ, яка на галері пливла Дніпром із Києва у Канів. Всі три душі караються за дії, вчинені несвідомо. Але тут виявилася і певна обмеженість автора в оцінці Богдана Хмельницького і Петра І.

Друга частина містить у собі розмову трьох ворон, які символізують реакційні сили України, Польщі і Росії. В цьому розділі виявилось глибоке розуміння Шевченком класової неоднорідності української нації. Перша ворона (українська) вихваляється тим, що знушалася з народу:

А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуші ж, проклятуші!

Розуміння соціальної нерівності особливо чітко виражене в словах української ворони про те, що на Україні цю ніч народяться близнята. Один із них буде «як той Гонта катів катувати», а другий, якого ворона називає своїм, буде «катам помагати». Отже, йдеться про соціальну нерівність української нації.

Якщо в перших двох розділах відтворено історичні події в розмовах героїв, що мають символічне значення, то в третьому розділі змальовано образи трьох лірників у побутовому плані. Лірники йдуть у Суботів, де розкопують великий льох. У їхніх репліках «поет, — як пише Є. Кирилюк, — нещадно викриває панську зажерливість, підкреслює, що «ворони» заодно з царатом, що царат не тільки жорстоко пригночує народ, але й глумиться над його історичним минулим»¹. Реалістично дано в цій частині і «начальство мордате», справника, який наказує покарати лірників за те, що вони співають про Богдана, а козака Яременка б'є власноручно.

В епілозі («Стоїть в селі Суботів») Шевченко знову звертається до образу Хмельницького. Передусім поет підкреслює, що гетьман вів український народ до воз'єднання з російським, вірячи, що в майбутньому вони ділитимуть і радощі й горе:

Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.

Воз'єднання двох народів мало велике прогресивне значення для всього дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів. «Історичне значення рішення Переяславської Ради для долі українського народу по-

¹ Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 199.

лягало насамперед у тому, що, з'єднавшись з Росією в межах єдиної Російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною»¹.

У той же час «найлютішим ворогом російського, українського і інших народів Росії було царське самодержавство. Спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, царизм проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів. На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвитку української мови і культури»².

У тогочасних умовах Шевченкові важко було розібратися у всіх нюансах подій минулого. Історичні події він оцінював з погляду сучасного йому становища поневоленого українського народу. На перший план у творах поета виступало тяжке становище трудящої людини, соціальний і національний гніт народу. Цим і пояснюються певні суперечності в оцінці поетом історичних подій і окремих діячів минулого. Тому він і пише, що тепер на Україні

Байстриuki Єкатерины
Сараною сіли.

Однак поет упевнений у тому, що народ повстане, здобуде собі свободу

І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПОЕМИ

«Сліпий». Історична тема порушується Шевченком і в поемі «Сліпий» («Невольник»), написаній 1845 р. в селі Мар'їнському. За жанром — це історико-побутовий твір. Тема, розроблена в поемі, привертала увагу Шевченка ще раніше. У 1843 р. він виконав дві селії «Невольник». Тепер розробив цю тему в поемі. В основній частині твору дано картини життя козацької родини, розповідається про те, як козак-удівець взяв на виховання сина свого загиблого побратима. Степан росте з Яриною, вважаючи, що вони обоє — брат і сестра. Пізніше батько розкрив таємницю. Степан полюбив Ярину. Для того, щоб пізнати життя, за тогочасними звичаями парубок йде на Січ. Під час морського походу потрапляє в турецьку неволю і вже сліпим кобзарем повертається на Україну. У сліпому кобзарі Ярина пізнає свого

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). — Київ, 1954. — С. 10.

² Там же. — С. 12.

милого — Степана. Через деякий час вони одружуються. В одруженні були щасливі:

...Не було такого дива
Може споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!
От же сталось таке диво!

Шевченко з великою мистецькою силою передав почуття закоханих, підніс вірність дівчини, яка щиро покохала і через усе життя пронесла чистоту цього кохання. У поемі автор підніс кращі риси моралі простого народу. Зворушливо намалював поет картини вираження Степана на Січ, прощання старого козака із своєю зброєю і передачу її синові.

У побутовий сюжет вплітається дума, яку співає сліпий Степан. Події, відтворені в поемі, відбуваються у XVIII ст., хоч мають місце й історичні зміщення (це часто буває в художній літературі). Степан брав участь у морських походах, які відбувалися не у XVIII, а у XVI—XVII ст. Така вольність нерідко зустрічається в художніх творах з певною метою, так звана *поетична ліценція*.

У думі і розповідях Степана йдеться про історичні події, дається їм оцінка. Шевченко осуджує Катерину II, за царювання якої була зруйнована Січ, введено кріпаччину на Україні. З боєм у серці Степан розповідає почуте від запорожців, що втікали за Дунай, про зруйнування і пограбування Січі. В тому, що трапилося на Україні, звинувачується не тільки цариця, а й козацька старшина, яка перейшла на службу до поневолювачів. Йдеться про те,

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.

У поемі автор виявив розуміння класової неоднорідності українського суспільства. Якщо представники трудового народу змальовані з великою симпатією, то про козацьку старшину говориться як про зрадників інтересів народу.

Після повернення із заслання Шевченко здійснив другу редакцію поеми, назвавши її «Невольник».

Поему ілюстрували художники К. Трутовський, О. Сластіон, В. Касіян та ін. Сюжет поеми привабив М. Кропивницького, який написав драму «Невольник».

«Сова». Теми, порушені Шевченком у перший період, продовжують хвилювати його і в творах 1843—1847 років. Однією із тем, якій поет приділяє багато уваги в другому періоді творчості, є соціально-побутова — доля дівчини-покритки, жінки-матері. У соціально-побутових поемах «Сова», «Наймичка», «Осика» Шевченко робить дальший крок по шляху розвитку реалізму і вдосконалення художньої майстерності. У них з'являються і нові мотиви. Поет звертається до рекрутчини, яка раніше не знаходила свого відображення в літературі. Порушує і нову для нього тему не-

рівності між самими селянами. Соціально-побутовим подіям присвячуються твори не тільки про сучасне життя, а й про минуле, як це ми бачили в поемі «Сліпий».

Одним із центральних у соціально-побутових поемах є образ матері. Шевченко глибоко проникає в душу матері, розкриває її становище в кріпосницькому суспільстві. Такою є поема «Сова», написана в Петербурзі в травні 1844 р. після повернення Шевченка з України. В ній відтворені враження від подорожі в рідний край 1843—1844 років. Про те, що поета хвилювала доля бідних удів, свідчить не тільки поема, а й рисунок з натури «Вдовина хата на Україні», який має гостре соціальне спрямування. На малюнку, виконаному між травнем і жовтнем 1843 року, зображено, власне, не хату, а її частину, бо друга вже давно розвалилася. Та й те, що залишилося, становить руїну. Все тут свідчить про крайню бідність.

У поемі «Сова» показується злиденне життя бідної вдови. Стихло, але виразно простежується її життя, починаючи від того часу, коли в неї появилася на світ дитина, і до безрадсної старості. Твір побудовано за принципом контрасту світлих і темних тонів. Прийом цей добре відомий Шевченкові з живописної практики.

Починається поема описом радості матері, в якій народжується син. Для матері він найкращий «на всім світі, на всій Україні». Мати співає йому пісні, мріє про те, що син буде щасливим, веселим, що вона йому долю роздобуде. Мати пишається сином, «як квіткою в гаї». Але ці світлі тони незабаром змінюються похмурими. Умирає батько, мати залишається вдовою, йде в найми, живе тепер «з горем та з нудьгою», день і ніч працює, щоб і її удовина дитина до школи ходила.

І ось син виростає. Він тепер «і письменний і вродливий — квіточка дитина». Знову світлі картини. Але і на цей раз світлі тони змінюються темними, ще навіть густішими: настав час рекрутського набору, і вдовиного сина забирають у солдати. Шевченко так малює картину набору:

Ой привезли до прийому
Чуприни голити;
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти.
Той каліка недоріка,
Той не вмie стати.
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад,
В усіх доля мати.
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Цей уривок є переробкою початку народної пісні «Ой привезли до прийому...», записаної на Україні в багатьох варіантах. Але Шевченко не просто бере початок пісні, а обробляє його, загострюючи соціальний мотив і урізноманітнюючи поетичну

форму. Якщо у пісні тільки констатується, що вдовиного сина «пішов під аршин», то у поета він підійшов «якраз під аршин», саме сина вдови треба брати до війська, бо в селі панують багаті, а за бідних немає кому заступитися.

Говорячи про синів багатих, поет з іронією перераховує їхні вади, які є «причиною», щоб не взяти до війська. Причому тут майстерно використовується анафора: повторюється займенник *той* — *тих*. А потім іде узагальнююче: «У всіх доля мати».

Урізноманітнюється і звучання пісенних рядків. У пісні маємо одноманітне суміжне римування, у Шевченка ж є і суміжне, і перехресне, і кільцеве. Зустрічається і внутрішнє римування («той каліка недоріка», «той багатий, той горбатий», «усі невлад, усіх назад»).

Після того, як вдовиного сина взяли у військо, починається справжня трагедія матері. Вона стає жебрачкою і божевільею.

Отже, у поемі Шевченко розробляє і мотив соціальної нерівності між селянами, говорить про бідних і багатих, становища яких протилежні:

Тече вода і на гору
Багатому в хату.
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верби при долині;
А у вдови одним одно,
Та й те, як билина.

Наймичку, яка постаріла і залишилася самотньою, багаті не хочуть брати на роботу, лають за те, що вона «страшно голосить» вночі і не дає їм спати, за те, що кропиву та бур'ян під їхніми тинами топче. Про взаємини між бідними і багатими в поемі говориться: «не дай, боже, в багатого і пити попросити».

Образ сови як символ горя вже не раз зустрічався в творах Шевченка. Тут цей образ набуває особливого значення. Він виносений в заголовок твору, що підкреслює його роль у змалюванні долі солдатської матері, бідної вдови. Цим образом і закінчується поема:

Діти бігали з паліччям
Удень за вдовою
По улицах та, сміючись...
Дражили Совоюю.

«Наймичка». Поема «Наймичка», в якій маємо дальший розвиток образу матері-покритки, є одним із кращих творів на цю тему, написаних в період «трьох літ». Уперше її опублікував П. Куліш у збірнику «Записки о Южной Руси» (СПб, 1857, т. 2). Шевченко в цей час був на засланні, і друкувати його твори було заборонено. Тому видавець збірки у передмові писав, що поема «Наймичка» випадково знайдена в альбомі якоїсь самотньої мрійниці або веселої подруги цілого товариства красунь. Куліш пише, що ім'я автора в альбомі не названо і він навіть не знає, хто б це міг бути.

Однак ті, хто знав творчість Шевченка і взагалі були знайомі з тогочасною українською літературою, легко здогадувалися, хто був автором поеми. Так, наприклад, український історик, перший видавець і редактор журналу «Киевская старина» Ф. Лебединцев, який виступав під літературним псевдонімом Ф. Лобода, у своїх спогадах писав: «Прочитав нарешті «Наймичку» й не повірив вигаданій Кулішем історії про походження цієї поеми. Яка тут степова панночка! «Одури, Пантелимоне, того, в кого носа нема!» — думав я сам собі, бачачи в кожному слові «Наймички» не панночку, а вусатого Кобзаря»¹.

У перших рецензіях на поему також містилися натяки на те, що автором її був Шевченко. Так, М. Костомаров у рецензії на «Записки о Южной Руси», надрукованій в «Отечественных записках» 1857 р., писав: «Давно вже ліра такого співця, як автор «Наймички», не насолоджувала українського вірша», натякаючи на те, що останні, опубліковані твори Шевченка з'явилися понад двадцять років тому.

Критик М. Рігельман, який у 40-х роках співробітничав у Київській археографічній комісії і був близько знайомий з кирилломефодіївцями, 1857 р. опублікував у «Русской беседе» рецензію, в якій, зіставляючи талант автора «Наймички» і інших українських письменників, писав, що «...автор («Наймички».— Н.Г.) стоїть значно вище малоросійських поетів-письменників минулого часу (звичайно, за винятком творінь Кобзаря), які, запозичаючи сюжети для своїх творів із народного побуту, не повністю, нам здається, відчули дух народної творчості». Цим рецензент, ймовірно, натякав на те, хто міг бути автором поеми².

За життя Шевченка, крім «Записок о Южной Руси», поема «Наймичка» друкувалася також у «Кобзарі» 1860 р. Тут поет усунув редакторські правки й інші нашарування, які мали місце в першодруку. Над текстом твору він працював і пізніше.

Поема починається прологом, який має чотири невеличкі частини. Ранковий туман криє поле, і серед нього на могилі молодиця «щось до лона пригортає та з туманом розмовляє». Вже ці сім рядків, що в першій частині, зацікавлюють читача. Хто ця молодиця? Чому вона рано-вранці опинилася в полі на могилі? Що пригортає до лона? У другій частині, написаній у формі пісні-звертання до туману, молодиця розповідає дещо про себе. Але про її минуле читач довідується дуже мало:

Я не одна,— есть у мене
І батько і мати...

Я була багата...

Далі дізнаємося, що в молодиці є й син. І звертання героїні до туману переходить у звертання до дитини:

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 43.

² Див.: Бородін В. С. Три поеми Т. Г. Шевченка.— Київ, 1964.— С. 118—122.

Есть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє! мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люди хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть...

З цього звертання читач довідується про велике горе, глибокі переживання матері. Але чому вона змушена покинути сім'ю? Хто батько дитини? Автор про це не говорить.

У третій частині показано, що молодиця йде полем та крізь сльози співає пісню «Як удова в Дунаєві синів поховала», після чого — у четвертій частині — наводиться текст самої пісні. Таким чином довідуємося, що молодиця породила сина і тяжко переживає, і хвилюємося, чи не вчинить вона так, як співала в пісні.

Після такого напруженого вступу автор переходить на спокійну епічну розповідь про життя на хуторі багаті бездітної сім'ї. Говорить про дитинство Трохима і Насті, як вони удвох ягнята пасли,

А потім побралися,
Худоби діждалися,—
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу,
Всього надбали.

Саме цим багатим людям Ганна і підкидає свого сина, а через рік іде до них у найми.

І Трохим і Настя змальовані з симпатією. Вже у сцені найму вони, очевидно розуміючи тяжке становище жінки, яка згоджується найнятися за будь-яку плату, не прагнуть використати її становище, а повчають:

«Е, ні! треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату...»

Створюючи позитивні образи Трохима і Насті, поет, як справедливо зазначає Кирилюк, не ідеалізує хуторян — адже «це люди, які не визискують чужої праці; в них не було наймички, поки їм не підкинули дитину й поки до них не попросилась Ганна»¹.

Найнявшись, Ганна потрапляє в оточення доброзичливих людей. Вони їй співчувають, ніколи не розпитують про минуле життя, щоб не викликати в молодиці тяжких переживань. У новій сім'ї наймичка відчула велику радість, вона тепер з своїм малим сином «рада та весела, ніби з паном повінчалась, закупила села». Ганна завзято порядкує і в хаті, і коло скотини, і ввечір, і рано. Свої піжні почуття вона віддає синові:

¹ Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 201.

А коло дитини
Так і пада, ніби мати;
В будень і в неділю
Головоньку йому змие,
И сорочечку білу
Що день божий надіває,
Грається, співає,
Робить возики, а в свято —
То й з рук не спускає.

Але це один бік її життя. Зовнішнє благополуччя не може принести їй справжнього щастя. Становище Ганни на хуторі двоєке, фальшиве. Вона радіє, що біля свого сина, про що, крім неї, ніхто не знає; водночас, коли землю огорне ніч, мати-наймичка, ховаючись зі своїм невимовним горем, щоб ніхто не бачив і не чув, тяжко ридає і проклинає свою гірку долю.

Ця друга сторона життя наймички показана через глибокі переживання героїні. Читач бачить її велике горе, розуміє, що воно зробило нестерпним життя Ганни. Соціальні причини трагедії наймички Шевченко розкриває тільки в окремих штрихах. У поемі показуються найнапруженіші моменти з життя героїні. Драматизм посилюється тоді, коли Марко виріс, прийомна мати померла. Настає час одруження. Хто ж буде весільною матір'ю? Таке питання ставить перед Ганною Трохим. І от тут Шевченко, заглиблюючись у психологію героїні, за допомогою короткого опису рухів і стану Ганни, а також потрійного вимовлення нею слово м а т и, передає її тяжкі переживання:

А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок, та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати... мати... мати!»

Та найбільшого напруження драматизм досягає в кінці поеми. Марко поїхав чумакувати, а Ганна тяжко занедужала. І Трохим і молода Маркова дружина, добра й лагідна Катерина, тяжко переживають хворобу наймички. «Катерина ж з болящої і очей не зводить», біля неї і днює й ночує. В цей же час «сичі вночі недобре віщують на коморі». Цей контраст характеризує трагізм становища наймички, яка відчуває свою близьку смерть. Щодень, щогодини вона запитує Катерину, чи не повернувся Марко. Коли ж він повернувся, наймичка перша не стільки побачила, скільки своїм серцем відчула приїзд Марка. І от тут настає кульмінаційний момент. Марко разом з Катериною ввійдуть у малу хату, наймичка прохає Катерину вийти з хати і з сльозами на очах зізнається Маркові, що вона його... мати:

«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».
Та й замовкла...
Зомлів Марко,

И земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала!

Тільки такий геніальний поет, як Шевченко, зумів так природно і водночас так майстерно передати глибину горя жінки, яка, помираючи, зізнається синові, що вона його мати. Не можна читати без сліз цієї надзвичайно хвилюючої сцени.

Як і в поемах «Катерина» і «Слепая», Шевченко показав страждання матері-покритки, зосередивши увагу на її переживанні за свою дитину. Але якщо Катерина в однойменній поемі не витримує тих тяжких обставин, в які потрапляє, і закінчує життя самогубством, то наймичка знаходить у собі сили боротися з обставинами і віддати всю себе синові, хоч як важко їй це було робити.

Образ наймички трагічний. Трагізм її полягає в становищі жінки-покритки в тогочасному феодально-кріпосницькому суспільстві, але цей бік проблеми в поемі майже повністю залишається поза сюжетом твору. Другий бік становища наймички, який робить її образ трагічним, — це переживання героїні. Вона — поруч з сином, доглядає його, але повного материнського щастя не має. До Ганни-наймички добре ставляться господарі, Марко поважає і шанує її, але як добру людину, як наймичку, а не як матір, хоч малим він і простягав до неї свої рученята і несвідомо називав мамою.

Ганна до самої смерті так і не зазнала справжнього материнського щастя. Тільки в останній сцені Марко кинувся до неї як до матері, але вона вже не чула. Поет не говорить, що Ганна померла, і цим звеличує благородний образ матері-подвижниці.

У поемі показано безмежну любов матері до дитини, хоч вона змушена була таїтися з справжнім станом речей. Оця любов, оці внутрішні сили роблять образ наймички привабливим, піднесеним. «Зображення моральної чистоти й душевної сили матері-покритки й становить пафос «Наймички». Тема покритки в «Наймичці» психологічно поглиблюється: в ній образ матері-покритки не лише трагічний, як у «Катерині», а й величний»¹, — пише В. Бородин.

Безмежна любов до дитини, яка проявилася в «Наймичці», є вічною величною темою світової літератури і мистецтва. І. Франко відзначав, що «чим геніальніший поет, тим ясніше в його творах з-поза шкаралуші случайних форм, часових і місцевих подробиць виступає загальнолюдський, безсмертний зміст чуття, змагань і ідеалів, спільних усім людям, що живуть в кожній живій душі, коли не повно, то хоч в зав'язку... Дивлячись із сеї точки на «Наймичку» Шевченка, ми мусимо сказати, що вона вповні підходить під вимоги такого перворядного, безсмертного твору поетичного... щиролюдський зміст її дуже багатий»².

¹ Бородин В. С. Три поеми Т. Г. Шевченка. — С. 115.

² Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 29. — С. 466—467.

На відміну від інших поем Шевченка, у «Наймичці» майже відсутні ліричні відступи, звернені до героїв або читачів, які часто зустрічаються в поемі «Катерина» та багатьох інших творах. У «Наймичці» наявні тільки відступи-роздуми («Хто ж їх старість привітає...», «Чудно якось діється між нами!..»).

Поема «Наймичка» пройнята ліризмом. Ліричного відтінку поемі надають пісні, в яких мати виливає своє горе. Ліризмом пройняті і мова в цілому ряді епізодів, де зворушливо розповідається про страждання матері, дібрані емоційно забарвлені слова (мати дитя «сповивала — і літом укрила останньою свитиною», «сердешне неначе благає», «й покапали сльози з старих очей замучених», «як тополя, похилилась молодиця молодая» і т. д.).

У цілому ж у поемі переважає розмовна інтонація, епічний виклад. Свою розповідь автор майже наближає до прози, що іноді нагадує казку, як це маємо на початку першого розділу («Був собі дід та баба...»). У той же час ця зовнішня простота глибоко передає зміст твору, чарує, захоплює читача. Вона давалася не багатьом поетам. На цю сторону поєми звернув увагу М. Добролюбов. У рецензії на «Кобзар» 1860 р. російський критик писав: «Все це оповідання дістає особливу красу від тієї довершеної простоти, з якою змальовується все діло. Ні одного фразистого місця, ні одного хвастливого вірша; все таке рівне, спокійне, ніби покійна, тиха відданість цієї матері перейшла в душу самого поета»¹.

Використовує поет фольклорні прийоми, зокрема потрійності. Названі батьки Марка на радісах аж три пари кумів назбирали. У поєднанні анафорою потрійність справляє особливо сильне враження:

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря проводжала...

У розмові Трохима з внучкою, де дід ставить їй жартівливі питання, три речення (і три рядки) підряд починаються часткою *чи*.

Поєму «Наймичка» І. Франко обрав для всебічного аналізу в пробній лекції на право викладання в університеті. Він відзначав, що критика визнавала «Наймичку» однією з кращих поєм. Польський письменник Л. Совінський назвав її «правдивою перлою української поезії», а французький критик Еміль Дюран писав, що ця поема є «геніальним надбанням вселюдської літератури»².

Поєма «Наймичка», писав Франко, «належить до найбільших триумфів правдивої штуки (мистецтва.— Г. Н.) і мусить уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка»³.

¹ Добролюбов М. О. Літературно-критичні статті.— С. 368.

² Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т. 29.— С. 447.

³ Там же.— С. 469.

Зіставляючи поєму з однойменною повістю, Франко, прийнявши на віру поставлену під повістю дату «25 февраля 1844, Переяслав», вважав, що повість написана раніше від поеми. Франкові тоді не було відомо, що 25 лютого 1844 р. Шевченка на Україні вже не було. Радянські шевченкознавці беззаперечно встановили, що повість написана на засланні¹. Оскільки під час заслання Шевченкові було заборонено писати і малювати, свої прозові твори він підписував псевдонімом Кобзар Дармограй і під повістю «Наймичка» поставив фіктивну дату, на випадок, якщо б у нього було виявлено рукопис. Тоді він міг би сказати, що повість написана ще на Україні до заборони писати. Та на естетичний аналіз творів, розглянутих Франком у праці «Наймичка» Т. Шевченка», ця неточність не впливає.

Поєма «Наймичка» була високо оцінена і передовою російською критикою. О. Плещеев писав: «Ми не знаємо нічого простішого і в той же час поетичнішого від його «Наймички»². Д. Мордовцев відзначав у поемі «вняткове знання народного життя, народної поезії і духу народного»³.

Цікаві висловлювання про твір маємо у М. Костомарова, О. Пипіна, М. Некрасова, Л. Толстого, В. Короленка, М. Горького, М. Рильського.

До сюжету поєми «Наймичка» зверталися представники різних видів мистецтв. Український драматург І. Тогобочний за мотивами творів Шевченка написав драму «Мати-наймичка» (1899). Ця драма була перекладена болгарською мовою і ставилася на болгарській сцені.

Поєму широко ілюстрували художники. Загальновідома картина М. Башилова, виконана олійними фарбами. На ній зображені всі головні персонажі поєми. Справа стоїть наймичка, її схвильоване обличчя яскраво відтінює темне тло. Ліворуч перед тилом — її син, погляд якого звернений у бік матері. За тилом — старі Трохим і Настя.

Поєму ілюстрували також К. Трутовський, О. Сластін, М. Микешин, І. Іжакевич, В. Касіян, М. Деревус та багато інших художників.

Не оминули поєму «Наймичка» і композитори. Музику до окремих частин твору писали К. Стеценко, А. Кос-Анатольський, М. Тіц та ін. За однойменними творами Шевченка оперу «Наймичка» написав М. Вериківський (співавтор лібретто поет К. Герасименко). Київська кіностудія художніх фільмів ім. О. П. Довженка випустила кольоровий фільм-оперу «Наймичка».

Осика. Останньою поємою соціально-побутового циклу, написаною на Україні, є «Осика». Вона відома в трьох редакціях. Перший варіант створений в Седневі. Під ним стоїть дата 7 березня 1847 р. Вже на засланні в 1847 році в Орській фортеці поет,

¹ Див.: Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 203.

² Світова велич Шевченка.— Т. 1.— С. 70.

³ Там же.— С. 74.

переписуючи її в «Малу книжку», дещо стилістично поправив твір і назвав його «Відьма». Після повернення із заслання у Нижньому Новгороді у березні 1858 р. Шевченко переробив твір, посилив у ньому антикріпосницьке спрямування, переписав його до «Більшої книжки». Текст поеми фактично є другою редакцією. Вперше поема надрукована у львівському журналі «Вечорниці» (1862, № 16—18).

У творі розробляються мотиви зведення дівчини паном, божевілля покритки, кровозмісного злочину батька. Тема покритки подана дещо по-іншому, ніж у попередніх творах Шевченка. Кріпачку Лукію пан взяв у палати, а потім остриг її і забрав із собою в похід проти Туреччини. Коли ж Лукія народила близнят, пан покинув її. Повернувшись додому, Лукія-покритка застала батька хворим, який простив її гріхи. Згодом пан знову забирає Лукію і її дітей. Сина він віддає в лакеї, а дочку занашає. Лукія божеволіє і йде шукати своїх дітей.

Вилікувана старою циганкою, скривджена повертається в село. Панові вона прощає, але дівчат застерігає від кохання з панами:

Просить, закликає,
Щоб з панами не кохались,
Бо бог покарає.
Що підете й ви по світу
Так, як я ходила...

В обох редакціях поема має антикріпосницьке спрямування, хоч у творі і виявилися певні суперечності. Та мотив прощення Лукії панові іноді пояснюють прагненням Шевченка показати вищість героїні-кріпачки над паном.

У другій редакції Шевченко скоротив частину поеми, в якій йшлося про прощення дівчини — жертви панської розпусти. Тут же поет з великою силою висловив своє ставлення до героїні:

Що ж се таке? Се не мара.
Моя се мати і сестра.
Моя се відьма, щоб ви знали.

Аналізуючи редакційну роботу Шевченка над поемою, Є. Ненадкевич справедливо зазначав, що «внаслідок ґрунтовної переробки в тексті поеми постали відміни, які посилюють її реалізм, глибше розкривають соціальний зміст образу»¹.

БАЛАДИ

«Лілея». Після балад раннього періоду Шевченко до жанру балади не звертався майже п'ять років. Тільки влітку 1846 р., коли деякий час жив у Києві, він написав дві балади: «Лілея» і «Русалка». У цих творах поет значно поглибив соціальну трактовку життєвих фактів. У баладі «Лілея» відтворено долю молоді дівчини, скривдженої паном. Поряд з цим тут порушується

¹ Ненадкевич Є. О. З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка.— Київ, 1959.— С. 36—37.

проблема суспільної моралі, зокрема ставлення людей до Лілеї.

В основу балади покладено добре відомий поетові народно-пісенний мотив про перетворення дівчини в квітку. 22 червня 1846 р. він записав пісню «У Києві на ринку...», в якій розповідається про перетворення брата й сестри в двокольорову квітку. М. Костомаров у «Листі до видавця-редактора «Русской старины» М. І. Семевського» розповідав, як він після читання пробної лекції в Київському університеті зустрів Шевченка, і Тарас Григорович, поділяючи радість Костомарова, заспівав йому пісню про козака, який повинчався з дівчиною, не знаючи, що «ця дівчина була його сестра, і потім обоє перетворились у двоцвітну квітку», що на Україні називається «Брат-і-сестра», а в Росії «Иван-да-Марья»¹.

Майже вся балада «Лілея» написана як монолог молоді дівчини, котра розповідає про те, що вона сирота, дочка покритки, розкажує, як склалося її життя. У творі йдеться також про переживання матері після того, як пан узяв дочку в палати, щоб «догодувати». Коли ж пан поїхав і покинув дівчину, люди прокляли його, будинок спалили. Лілеї ж

Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку.

Для передачі глибоких переживань матері і жахливого становища самої Лілеї поет використовує фігуру умовчання. Читач сам повинен збагнути, що відбувається в душі героїні, коли Лілея промовляє:

Моя мати... Чого вона,
Вона все журилась...

Зимою люде... боже мій!
В хату не пустили.

Дівчина перетворюється в квітку. Це перетворення дається на тлі мальовничої природи. І от тепер до неї змінилося ставлення людей.

За спостереженнями дослідника української балади Г. Нудьги, «центральный образ — Лілея — в баладі підноситься до символу правди й краси, яких не зрелося суспільство на тому стані, на якому його обсервує поет, але й не може послідовно шанувати, плекати правду й красу, бо існуючі соціальні стосунки склалися так, що пануючі не дотримуються справедливості, але й маси, огрубілі від рабства, нестатку і безправ'я, не раз бувають байдужими і не схиляються перед справедливістю й красою, яка діє повсюди. І ось образом цієї первісної, незайманої краси і безпосередності є Лілея, чиста і прекрасна, як квітка, скорботна і трагічна, як доля зірваної квітки»².

Лілея в баладі Шевченка — це втілення людської краси, правди, від імені якої засуджується бездушність, несправедливість.

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 139.

² Нудьга Г. А. Українська балада.— Київ, 1970.— С. 127—128.

За мотивами балади «Лілея» та поеми «Невольник» К. Данькевич створив балет «Лілея». На Київській кіностудії імені О. П. Довженко знято фільм-балет «Лілея».

«Русалка». Близька до «Лілеї» балада «Русалка», в якій викривається жорстокість, черствість в ставленні до жінки в феодально-кріпосницькому суспільстві. Балада «Русалка», як і балада «Лілея», починається розповіддю дівчини про своє життя, про те, як її мати породила, а потім втопила. Це перша частина твору, яка написана в ліричному плані. Друга ж частина написана від імені автора і має більш епічний характер. Якщо на початку балади мати, розмовляючи з дочкою, проклинає свого спокусника і намовляє дочку залоскотати його, то в кінці твору мати примирюється з паном, за що її покарали русалки — залоскотали.

Обидві балади написані досить стисло. У них не маємо безпосереднього авторського висловлення ставлення до подій і персонажів. Воно виявляється «переважно в гіперболізації переживань героїв, у захопленні силою та красою їхніх дум і почуттів. Поет зовсім уникає просторих описів природи, зовнішності героїв, будь-яких сторонніх душевних порухів»¹.

Для балад Шевченка 1847 р. характерне поєднання романтичного і реалістичного начал. Фантастика підпорядкована відтворенню соціальних взаємин тогочасного феодально-кріпосницького суспільства.

* * *

Шевченко — письменник, який утвердив реалізм як провідний напрям в українській літературі. Реалістом поет став не відразу. У перший період творчості він виступав в основному з романтичними творами. Але вже й тоді романтизм у його поєднувався з реалізмом. Це проявлялося у різних формах. У «Причинній» — це пейзаж («Защebetав жайворонок...»), у «Гайдамаках» реалістично показано становище Яреми-наймита. Поєднання романтичного і реалістичного стилю маємо у п'єсі «Назар Стодоля» та інших творах. Поряд із романтичними Шевченко пише і реалістичну у своїй основі поему «Катерина», в якій все ж наявні елементи романтизму. Як зазначає В. Шубравський, «романтизм Шевченка, перебуваючи в тісній взаємодії з реалізмом, не обмежується аналізом внутрішнього світу героя, а бере на себе й дослідження конкретних соціально-історичних процесів, які зумовлюють його духовне життя»². Творчий метод Шевченка як критичний реалізм утвердився в період «трьох літ».

Реалізм — це «художній метод літератури та мистецтва, що полягає в правдивому історично конкретному, об'єктивному і всебічному відтворенні життя, в типізованому розкритті інди-

¹ Шубравський В. Є. Балади Тараса Шевченка // Укр. мова і літ. в шк. — 1980. — № 3. — С. 12.

² Шубравський В. Є. Творчий метод раннього Т. Г. Шевченка // Укр. мова і літ. в шк. — 1977. — № 3. — С. 35.

відуальних, спільних і загальнолюдських особливостей персонажів, у вмотивуванні їхніх характерів і вчинків суспільними обставинами. Його загальними принципами є діалектичний взаємозв'язок характерів і обставин, історизм художнього мислення, увага до духовного світу персонажів та народність»¹.

Для реалізму Шевченка характерне зображення картин і обставин, які розкривають соціальну нерівність. Це проявилось в таких поемах, як «Сова», «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ», «І мертвим, і живим...»

Уже в «Тризни» — першому творі, написаному на Україні у 1843 р., Шевченко критично висловлюється про романтизм, заявляє, що герой його твору

...Не толковал
Своих вседневных приключений,
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран,
И тьму различных сновидений,
И байронический туман
Он не пускал...

Про перехід на нові творчі засади Шевченко пише і в поезії «Три літа», де заявляє, що його «літа... молодії, веселеє слово» не вернуться, що тепер він і не плаче, й не співає, лиш «вие совою».

Поет прагне до глибокого осмислення тогочасної дійсності і в ліричних творах, і у поемах. Його вірші «Три літа», «Заповіт» з великою силою узагальнюють тогочасні суспільні суперечності, закликають до ліквідації гноблення людини.

Розробляючи ті ж теми, що і в перший період, Шевченко підходить до їх розкриття по-іншому. Така його поема «Сова», у якій відтворюється доля жінки-матері.

Для реалізму письменника характерне зображення картин і образів, що відтворюють соціальні конфлікти, класові антагонізми. Це проявилось у соціально-побутових і сатиричних поемах, особливо в таких творах, як «Сон», де дано картини життя народу, піддано різкій критиці царат, прозвучав заклик до повстання. Водночас у поемі наявні і «поодинокі місця, які не вкладаються у стильову систему реалізму»². Це романтичний пейзаж («Дивлюся, аж світає...»), спів Полуботка («...Із города із Глухова...») тощо. Соціальні суперечності яскраво відображені у поемах «Кавказ», «І мертвим, і живим...».

По-іншому відтворює Шевченко тепер і минуле України («Розрита могила», «Сліпий»). Поет дивиться на історію з погляду сучасного становища України, показує соціальну нерівність у минулому. Колектив авторів монографічної праці про творчий метод і поетику Шевченка відзначає, що поет «відтворив художню правду епохи, виявив глибоке розуміння найхарактерніших явищ

¹ Лесин В. М. Літературознавчі терміни. — С. 173.

² Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка. — Київ, 1980. — С. 45.

реальної дійсності, розкрив її суперечності, закликавши широкі народні маси до її революційного перетворення. Войовничий критичний реалізм щільно пов'язаний з революційно-демократичним світоглядом Шевченка»¹.

У наступні періоди творчості поет продовжує викривати кріпосницьку систему. Він створює образи панів-нелюдів («Княжна», «Варнак», «П.С.» та ін.). Значну увагу приділяє письменник образам протестантів («Якби тобі довелось...», «Варнак»). У лави борців поруч із синами стають матері («Неофіти», «Марія»). Значно поглиблюється в митця психологічна характеристика героїв («Якби тобі довелось...», повісті «Художник», «Музикант»).

У поезіях останніх років життя поета посилюється заклик до селянської революції («Неофіти», «Марія», «Я не нездужаю...»).

ПІСЛЯ АРЕШТУ І НА ЗАСЛАННІ (1847—1857)

В КАЗЕМАТІ

Із Києва Шевченка відправили «под строгим караулом при одном полицейском офицере и одном рядовом жандарме»² у Петербург у III відділ царської канцелярії, який був створений 1826 р. після придушення повстання декабристів.

У завдання відділу входили боротьба з революційними організаціями, з селянським рухом, нагляд за цензурою. Діяльність III відділу була спрямована взагалі на придушення будь-якого протесту проти пануючого класу, на боротьбу з прогресивними тенденціями.

Ще до прибуття Шевченка в Петербург начальник відділу О. Орлов звернувся до президента Академії мистецтв з запитанням про поведінку Шевченка. У відповіді говорилося, що «Шевченко имеет дар к поэзии и на малороссийском языке написал некоторые стихотворения, уважаемые людьми, знакомыми с малороссийским языком и прежним бытом этого края; почитался он всегда человеком нравственным, быть может, несколько мечтателем и читателем малороссийской старины, но предосудительного на счет его ничего не доходило до сведения Академии»³.

Допит Шевченка розпочався 21 квітня. Йому було поставлено 22 запитання. Відповіді поета свідчили про його непохитність як революціонера. Нікого з кириломефодіївців він не видавав. На запитання про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і його окремих членів відповів, що про це йому нічого не відомо, а на запитання, з якою метою писав вірші, Тарас Григорович дав таку відповідь: «Малороссиянам нравились мои

стихи, и я сочинял и читал им без всякой цели; списывать не давал, а был неосторожен, что не прятал»¹.

Особливо стійким і відвертим Шевченко виявив себе у відповіді на 16-те запитання, в якому йшлося про те, що довело поета до написання «самых дерзких стихов против государя». А на столі жандармів лежали такі твори, як «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Розрита могила», «Заповіт» та ін. Заперечувати тут арештований не міг і він відповів жандармам про причини написання цих творів. Шевченко гнівно говорив правду жандармам про жахливе становище народу, сміливо дивився в вічі небезпеці. Таким же непохитним він був і на очних ставках.

28 травня шеф жандармів Орлов доповів Миколі I про Кирило-Мефодіївське товариство і про участь у ньому Шевченка. Тут же містився і вирок поетові: «Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений». Проти цього рукою Миколи I написано: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать»². Пізніше поет у щоденнику так говорив про цей вирок: «Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий... Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора».

Після оголошення вироку 30 травня Шевченка передали в розпорядження військового міністерства. Вранці в супроводі жандармів його вивели з каземату III відділу. Поет привітно вклонився М. Костомарову, який визирав із вікна. Звинуваченого помістили в департаменті міністерства в окремій арештантській кімнаті під суворий нагляд. А наступного дня його відправили в Окремий корпус до Оренбурга.

Незважаючи на тяжкі обставини в казематі III відділу, Шевченко писав поезії. Вони свідчать про те, що борець за правду залишився вірним своїм революційним поглядам, не схилив голови перед царем та його посіпаками.

На окремому аркуші поет написав цикл поезій — тринадцять. Ці вірші йому вдалося забрати з собою на заслання. Там Шевченко переписав їх у «Малу книжку», а пізніше, після повернення із заслання, — у «Більшу книжку», назвавши весь цикл «В казематі» і дописавши: «Моїм союзникам посвящаю».

У посланні до братчиків («Згадайте, братія моя...») та у віршах «Н. Костомарову», «Чи ми ще зійдемося знову?» поет

¹ Творчий метод і poetика Т. Г. Шевченка.— Київ, 1980.— С. 51.

² Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 105.

³ Там же.— С. 109.

¹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 119.

² Там же.— С. 130.

згадує кириломефодіївців, закликає їх бути стійкими, не схилитися перед ворогом, не забувати один одного. Головним мотивом циклу «В казематі» є заклик бути вірним народові, Україні, завжди пам'ятати про свою вітчизну. Цей мотив яскраво зазвучав у поетичному вступі до циклу:

Любіться, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.

Мотив нарікання на долю, любові до України сильно виражений також у вірші «В неволі тяжко, хоча й волі...» та ін.

«Мені однаково...» Найсильніше непохитність і нескореність поета, його любов до України висловлені у вірші «Мені однаково...» (1847). Шевченко знав, що присуд буде жорстокий, що помилювання не буде, що можуть заслати на чужину, в далекі сніги, де, може, доведеться й загинути. Ця початкова частина вірша обрамлена словами «Мені однаково...» і «...однаковісінько мені». Чи справді людині може бути байдужим те, що її чекає? На це питання поет дасть відповідь у кінці поезії. А тепер він висловлює сум з приводу того, що виріс в неволі і в неволі помре, що мало зробив для України, хоч його й замучили за неї. І знову ліричний герой заявляє, що йому однаково, чи буде його нащадок молитися за нього, чи ні.

Але далі вірш набуває іншого звучання:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Отже, поета найбільше хвилює не особиста доля, а доля України, доля рідного поневоленого народу. П'ять разів у поезії повторюється слово «однаково». Воно набуває різного змісту. На початку твору звучить нібито байдуже («однаково», «однаковісінько»), далі гнівно («та не однаково мені»), а в кінці пристрасно виливається глибокий біль душі («ох, не однаково мені»).

Мова цього вірша, як і в багатьох творах Шевченка, проста, позбавлена мальовничих тропів. Зате внутрішні переживання в'язня передані з такою силою, з таким драматичним напруженням, що читач не може не відчуті глибини вболівань ліричного героя за свою вітчизну. Твір нікого не залишає байдужим.

У цій поезії яскраво виражені думи самого автора, що виступає як палкий патріот, для якого доля рідного краю становить основний смисл життя.

У ряді віршів циклу «В казематі» звучать народнопісенні мотиви. У них розробляються теми самотності і сирітства дівчини («Ой одна я, одна...»), кохання і розлуки («Чого ти ходиш на могилу?»), вони часто поєднуються із соціальними мотивами («Рано-вранці новобранці...», «Не кидай матері! — казали...»). Фольклорний образ смерті з косою у поєднанні з антицарськими

настроями дано в поезії «Косар» («Понад полем іде...»), яка співається в народі.

У поезії «Не спалося,— а ніч, як море...» у формі розмови двох вартових — українця і росіянина — зображено страждання кріпаків. Життя їх знівечене поміщиками. Цим підкреслюється спільність долі двох народів. У вірші Шевченко продовжує розробляти тему зведення паном бідної дівчини, помсти кривдникам, викриває несправедливий тогочасний суспільний лад. Розмова двох вартових обрамлена словами ліричного героя-в'язня, який говорить про поневолення і висловлює ненависть до панів.

Образ в'язня уже зустрічався у поемі «Сон» («У всякого своя доля...»). Пізніше Шевченко намалює картину «У в'язниці», де на передньому плані відтворить два образи в'язнів, скнутих кайданами («Серія «Блудний син», 1856—1857).

Історична тема порушена у романтичній баладі «За байраком байрак...» Ця балада широко співається в народі.

«Садок вишневий коло хати». У далекому від України Петербурзі в казематі в уяві Шевченка виникає картина рідного краю, вишневі садки, обліті білим цвітом, молоді дівчата, пісні яких не стихали і пізно ввечері, плугатарі, що поверталися потомлені з поля, матері, які чекають на вечерю свою дружну сім'ю. Все це поет відтворив у невеличкому вірші «Садок вишневий коло хати» (1847). Наскільки треба любити народ, природу свого краю, щоб, перебуваючи за ґратами і чекаючи жорстокого вироку, може навіть не сподіваючись більше побачити Україну, намалювати таку чудову картину.

Вірш короткий. У ньому, здавалося б, усе описано просто, ніби прозою. Але перед нами мальовнича картина, в якій зливається життя людини і природи. Як же досягає цього поет? Якими секретами творчості володіє автор? Над цим глибоко задумався другий вєлетень української літератури І. Франко. Він звернув увагу на те, як Шевченко накладає один образ на інший, до того ж різного характеру:

Садок вишневий коло хати,
Хруші над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Навівши початок вірша, Франко зазначає: «...перший рядок торкає змисл зору, другий — слуху, третій — зору і дотику, четвертий — зору і слуху, а п'ятий — знову зору і дотику; спеціально кольористичних акцентів нема зовсім, а проте цілість — український весняний вечір — встає перед нашою уявою з усіма своїми кольорами, контурами і гуками як жива»¹.

Дійсно, перший рядок вимальовує перед нами зоровий статичний образ. Садок і хата. Все застигле, нерухоме. Але ось наступний образ має звуковий характер — гудуть хруші. І перед нами

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т. 31.— С. 101.

все оживає, наповнюється звуками, а садок розцвітає білим цвітом. Хрущі нагадують нам вишневий садок саме навесні.

Шевченко не любив малювати природу без людини. Цього принципу він дотримується і в цій поезії. З'являються плугатарі з плугами. Якщо двома рядками раніше поет наповнив картину звуками природи, то далі дає пісню дівчат. Все перебуває в русі — людина і природа. І як останній штрих цієї невеличкої, але глибокої змістом картини — образ матері, що чекає свою сім'ю.

Аналізуючи поезію «Садок вишневий коло хати», Ю. Івакін звертає увагу на те, що за своєю формою викладу — це поетичний опис, який має часову послідовність. Ця «розповідь немов розкадрована. Причому кожен наступний кадр (звичайно це — рядок) не просто додається до попередніх, а «накладається» на них, спрягається з ними, щоб у сукупності створити цілісну картину — образ. Перша частина-строфа — повернення селян з поля (кадри: «Садок вишневий коло хати», «Хрущі над вишнями гудуть», «Плугатарі з плугами йдуть» і т. д.). Друга частина-строфа — селянська вечерея (кадр загальним планом: «Сім'я вечерея коло хати», далі — конкретизуючі кадри-рядки). Третя — село засинає...»¹.

Так поет показав закінчення трудового дня в українському селі. Село ніби заснуло («Затихло все»). Але це лише так здається. Село продовжує своє життя — тепер уже в поезії, в співах дівчат та соловейків.

У творі намальована ідилічна картина українського села. У ній не згадуються ні кріпаччина, ні пани, ні економи, ні покритки. Все зовні спокійно. Таких ідилій у Шевченка небагато. У них висловлюється або світлий спогад про окремі враження дитинства, або мрія про щасливе життя народу. Іноді ці картини даються як сон («Сон» — «На панщині пшеницю жала...», «І досі сниться: під горою...»), іноді як мрія, яка тут же протиставляється сучасному Шевченкові селу («Сестрі», той же «Сон»), іноді вимальовується як майбутнє, як життя, що може настати тоді, коли не залишиться «сліду панського в Україні» («І виріс я на чужині...»).

Все це свідчить про те, що, визначаючи ідейне спрямування поезії «Садок вишневий коло хати», треба розглядати її в контексті всієї творчості Шевченка. Та й цей твір вміщено в циклі «В казематі», де він позначений цифрою VIІІ. Слідом за цим віршем йде поезія «ІХ. Рано-вранці новобранці...», яка є своєрідним контрастом до попередньої. Село в цьому творі залишається таким, яким було й раніше, тільки «пустка на край села набік похилилась». І от коло цієї пустки на милицях шкандибає москаль (мимоволі пригадується, що поезії Шевченка написані перед засланням в солдати) і позирає на садок, заглядає в пустку, із якої тепер «не покличе стара мати вечеряти в хату. А колись...» (І знову перед нашими очима «Садок вишневий коло

хати»). Колись ліричний герой «думав жити, любитися... А довелось...» І як символ горя народу «... в вікно, неначе баба, сова виглядає».

Так ідилічна картина, намальована в поезії «Садок вишневий коло хати», вписується в загальний контекст творчості Шевченка. Цей твір розповсюджений серед народу як пісня.

Перший період заслання (1847—1850)

31 травня Шевченка відправили до Оренбурга. Везли його на перекладних з фельд'єгерем, без відпочинку. Понад 2500 кілометрів подолані за вісім діб. Поет ледве встигав пообідати у поганих харчевнях. Везли його через Сибірськ, Самару, Бузулук. В Оренбург Шевченко прибув 8 червня. В Оренбурзькому краї було багато політичних засланих, серед них О. Плещеев, Ф. Достоевський, учасники польського визвольного руху, в тому числі З. Сераковський та Е. Желіговський.

У перший день перебування Шевченка в пересильній казармі його відвідав Ф. Лазаревський, що працював у Оренбурзькій прикордонній комісії і який раніше з поетом не зустрічався, але знав його «Кобзар» і поему «Гайдамаки». Поет спочатку поставився недовірливо до незнайомої людини, яка пропонувала йому свою допомогу. Та пізніше вони щиро подружили. Відвідав Шевченка і товариш Ф. Лазаревського по Чернігівській гімназії С. Левицький, який працював у тій же комісії. І Левицький і Лазаревський клопоталися про поліпшення умов життя поета.

Із Оренбурга Шевченка доставили до Орська. Цей шлях він описав у повісті «Близнець». Тут названі населені пункти Каргала, Островна, Озерна, Губерля, Підгорна. Особливо тепло згадується слобода Островна, яка нагадала йому Україну з її хатками, садками. Тут жили переселенці-українці. У повісті «Близнець» Шевченко так описав цю слободу: «Подъезжая ближе к селу, ему, действительно, представилась малороссийская слобода. Те же вербы зеленые, и те же беленькие в зелени хаты, и та же девочка в плахте и полевых цветах гонит корову. Он заплакал при взгляде на картину, так живо напомнившую ему его прекрасную родину».

Зовсім інше враження на Шевченка справила Орська фортеця, де він мав проходити військову солдатську службу: «Это обширная площадь, окруженная с трех сторон каналом аршина в три шириною да валом с соразмерною вышиною, а с четвертой стороны — Уралом. Вот вам и крепость. Недаром ее киргизы называют Яман-кала (місто-погань.— Г. Н.). По-моему, это самое приличное ей название». Навколишні пустелі здавалися Шевченкові могилою, готовою поглинути його.

У перші місяці перебування в Орську Шевченко подружив з поляками-засланими, зокрема з О. Фішером, який був учителем дітей коменданта фортеці генерал-майора Д. Ісаєва. Фішер подружньому ставився до українського поета, турбувався про нього.

¹ Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця.— Київ, 1986.— С. 196.

Внаслідок цього Шевченкові було дозволено жити не в казармі і зустрічатися з друзями, бувати на вечорах. Про полегшення долі поета турбувалися також Ф. Лазаревський та квартирмейстер корпусу відомий картограф Оренбурзького краю К. Герн. Однак командир батальйону Мешков не прислухався до цих прохань, хоч змушений був враховувати ставлення до Шевченка коменданта фортеці Д. Ісаєва. Після смерті коменданта Д. Мешков почав мстити поетові. Шевченка перевели у казарму, змушували відвідувати щоденну муштру. Не минула його і гауптвахта. Коли ж у Шевченка траплялися вільні година-дві, що було дуже рідко, він ішов у степ, на берег річки Ор милуватися природою і писати. Про солдатське життя Шевченко писав у поезії «А. О. Козачковському»: наступає вечір і роздається гнівне: «Айда в казарми! Айда в неволю!» — неначе крикне хто надо мною».

Великий Кобзар у листах пише, що йому заборонено малювати. «А смотришь и не рисовать — это такая мука, которую поймет один только истинный художник», — зізнається митець. У листі до А. Лизогуба від 11 грудня 1847 р. Шевченко прохає прислати йому все необхідне для малювання: альбом і хоч один пензель. Як тільки є найменша можливість, Шевченко малює. На одній картині, як згадував М. Бажанов, художник відтворив українське село з його чудовою природою, небо, покрите хмарами, через які прориваються сонячні промені. Тут же стоїть міністр освіти, який намагається загородити шлях променям солдатською шинеллю.¹ Картина має прозорий алегоричний зміст. Інший старожил Орська розповідає про те, що Шевченко малював на стінах вугіллям або крейдою². В Орську він виконав кілька малюнків та автопортретів.

Великим лихом для поета була відсутність художньої літератури. У листах до друзів і знайомих він постійно звертається з проханням прислати йому книжки. Так, В. Репніну просить надіслати твори М. Гоголя і «Чтение Московского археологического общества», які видав О. Бодянский, А. Лизогуба просить надіслати твори Шекспіра або «Одіссею» в перекладі В. Жуковського, М. Лазаревського — знову ж таки надіслати «Одіссею» і твори М. Лермонтова.

Шевченко продовжує творити й поезії. Писав він їх на окремих згорнутих аркушах, які пізніше оформив в невеличкі книжечки. До нас дійшло їх чотири. У кожному з них письменник записував поезії за один рік. У книжці за 1847 р. вміщено 34 поезії. Першим йде вірш, який починається словами «Думи мої, думи мої...», тобто такими ж словами, що і «Кобзар» 1840 р. Тим самим поет ніби підкреслив, що його бойовий дух не зламано, що він буде продовжувати свою творчість, як і до заслання. В цю книжку автор переписав поезії, створені раніше — балади «Русалка» і «Лілея», поему «Відьма» і твори, написані в казематі.

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. — С. 136.

² Там же.

1847 року в Орській фортеці з-під пера Шевченка з'явилися поезії «Згадайте, братія моя...», яка стала своєрідним вступом до циклу «В казематі», поеми «Княжна», «Сон» («Гори мої високі...»), «Москалева криниця», поезії «N. N.» («Сонце заходить, гори чорніють...»), «M. N.» («Мені тринадцятий минало»), «Іржавець», «А. О. Козачковському», «Полякам» («Ще як були ми козаками...») та інші — всього 17 творів.

Ці поезії свідчать про те, що Шевченко не поривав зв'язків з рідною Україною, з великою повагою ставиться до народів Середньої Азії, в краю яких відбував заслання, що він залишається стійким революціонером. Поет звертається до своїх дум:

Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі...

У кінці 1847 — на початку 1848 р. налагоджується листування Шевченка з друзями. Йому пишуть старі знайомі А. Лизогуб, В. Репніна, О. Псьол. Всі висловлюють щире співчуття поетові, бажають твердості духу, стійко перенести незгоди життя, надсилають йому книжки, все необхідне для малювання, папір для писання.

В листі до В. Репніної від 25—29 лютого 1848 р. Шевченко повідомив, що з часу прибуття в Орську фортецю почав писати щоденник, але «сьогодні развернул тетрадь и думал сообщитъ вам хоть одну страницу, — и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался — и сжег мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и урода».

У першій половині 1848 р. в Орській фортеці Шевченко написав чотири твори: «А нумо знову віршувать», яким відкривається друга захлавна книжечка, «У бога за дверми лежала сокира», «Варнак», «Ой гляну я, подивлюся...»

У березні до Оренбурга прибуває географ капітан-лейтенант О. Бутаков, призначений керівником експедиції для вивчення Аральського моря. Бутаков був людиною гуманною, досвідченим морським офіцером, який брав участь у кругосвітньому плаванні. Всі, хто співчував Шевченкові, почали клопотатися, щоб Бутаков залучив поета до складу експедиції. В цьому був зацікавлений і сам Бутаков. Йому потрібний був досвідчений художник, адже фотографії тоді ще не було. На прохання Бутакова Шевченка ввели до складу експедиції. Це означало, що засланцеві дозволили малювати. З радістю він писав про це А. Лизогубу 9 травня 1848 р.: «Я тепер веселий йду на оте нікчемне море Аральське. Не знаю, чи вернуся тільки!.. А іду, ей-богу, веселий... і в той самий день прийшло мені розрешеніє малювать, а на другий день приказаніє у поход виступать. Беру з собою усю твою малярську справу; не знаю тільки, чи доведеться малювать!»

У Шевченка викликало тривогу те, що перед цим він хворів ревматизмом і цингою, ще боліли зуби і очі. У степах поширювалася холера і цинга. Хвилювало поета й те, що протягом довгого часу не буде отримувати листів від близьких йому людей, які всіляко підтримували його.

У травні 1848 р. в складі флотської команди Бутакова Шевченко вирушив у експедицію. В перші дні походу він познайомився і близько зійшовся з штабс-капітаном О. Макшеевим, географом, дослідником Середньої Азії. Макшеев був близьким до гуртка петрашевців. Пізніше у своїх спогадах він писав про експедицію: «Я запропонував нещасливому художникові й поету пристановище на час походу в своїй джеломейці, і він прийняв мою пропозицію. Весь похід Шевченко проробив пішки, окремо від роти, у цивільному благенькому пальті, бо в степу ні від кого, а надто від нього, не вимагалось дотримання форми. Він був веселий і, як видно, дуже задоволений привіллям степу і зміною свого становища»¹.

На другий день після початку експедиції Шевченко виконав перший малюнок «Пожежа в степу» і подарував його І. Шрейберу, котрого пізніше згадав у повісті «Близнецы» як начальника транспорту. В цій же повісті описана також і пожежа в степу.

Експедиція здійснювалася у надзвичайно важких умовах. Пустелі були безводними, і загопи, що висилалися наперед для розшуків води та очищення джерел, не завжди знаходили їх. Часто доводилося пити неочищену воду. Про це розповідається в повісті «Близнецы»: «Никогда в жизни я не чувствовал такой страшной жажды и никогда в жизни я не пил такой гнусной воды, как сегодня. Отряд, посылаемый вперед для расчистки колодцев, почему-то не нашел их, и мы пришли на гнилую солонорько-кислую воду. А в добавок ее в рот нельзя взять не процедивши: она пенилась вшами и микроскопическими пьавками».

Під час походу експедиція побачила одне-єдине дерево між Орськом і Раїмом. Це був осокір, який місцеві жителі називали святим. Шевченко змалював це дерево («Джангисагач»). Це дерево згадано в повісті «Близнецы» та поезії «У бога за дверми лежала сокира».

У червні експедиція прибула в Раїм. Опис укріплення дав Шевченко в тій же повісті «Близнецы»: «Последний переход мы прошли ночью. С восходом солнца мы близко уже подошли к Раимскому укреплению. Вид со степи на укрепление грустнее еще, нежели на Калу-Иргиз. На ровной горизонтальной линии едва-едва возвышается над валом длинная, камышом крытая казарма. Вот и весь Раим...»

В Раїмі Шевченко жив з Макшеевим. Тут він виконав малюнки: «Укріплення Раїм. Вид з верфі на Сирдар'ї», «Урочище Раїм з заходу», «Укріплення Раїм», «Спорядження шхун» (два малюнки).

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 208.

«Пристань на Сирдар'ї в 1848 році», «Портрет невідомого з гітарою» та ін. Поетичних творів, написаних в Раїмі, немає.

У липні експедиція в складі двох парусних суден «Константин» і «Николай» вирушила із Раїма і попливла по річці Сирдар'ї до Аральського моря, де в гирлі річки розташований острів Косарал. На шхуні «Константин» було 27 чоловік, серед них чотири офіцери: О. Бутаков, О. Макшеев, штурман К. Поспелов, топограф А. Акишев. В офіцерській каюті були також Шевченко, геолог Т. Вернер і фельдшер О. Істомін. На Косаралі Шевченко намалював аквареллю «Пристань на Сирдар'ї 1848 р.». Із Косарала експедиція вирушила в море.

Умови, в яких доводилося плавати, були надзвичайно складними. Продукти зберігалися дуже погано. Макшеев розповідав: «Чорні сухарі стали зеленими від плісняви, в солонині завелася черва, а масло було таке солоне, що з ним неможливо було їсти кашу; тільки горох, певна річ, без жодної приправи, виручав нас, але його давали усього двічі на тиждень»¹. Незважаючи на такі умови, як пише Макшеев, «кожен із нас енергійно й залюбки займався своєю справою, ставлячи на другий план випробування та небезпеки, з якими вона (експедиція.— Г. Н.) була пов'язана»².

Зимівлю 1848—1849 років експедиція провела на Косаралі. У січні—березні 1849 р. Шевченко був у Раїмі. Він одержав два листи—від М. Александрійського—чиновника Орської дистанції Оренбургської прикордонної комісії, з яким познайомився в 1847 р. в Орському укріпленні, і А. Лизогуба. У листі від Александрійського містився натяк на революційні події в Європі.

Важким було солдатське життя для Шевченка. Він терпів матеріальну скруту, постійно сумував за рідним краєм. Але осінь, проведена на Косаралі, виявилась дуже плідною. Значна частина його творів цього часу—це роздуми про пережите, спогади про дитинство, юнацькі роки. В поезії «Мов за подушне, оступили...» є такі рядки:

Бог зна колишні случаи
В душі своїй перебираю
Та списую...

Шевченко був засланий за антикріпосницькі, антицарські твори, однак і на засланні він продовжував їх писати. З-під пера митця виходять поезії «Царі» («Старенька сестро Аполлона...»), «П. С.», «І виріс я на чужині...», «Пророк», «По вулиці вітер віє...», «Ой виострю товариша...», в яких осуджується жорстокість панів, створюється образ народного месника, поема «Марина» («Неначе цвяшок в серце вбитий...»).

Як і в попередні роки, перед очима Шевченка постають картини минулого України. Він згадує ватажка Коліївщини Швачку («Швачка»), Наливайка, Лободу («У неділеньку святую...»), минуле України постає також у поезіях «Заступила чорна хма-

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 216.

² Там же.

ра...», «Ой чого ти почорніло...». В цей час написана і єдина в спадщині поета байка «Сичі» («На ниву в жито уночі...»), яка є відгуком на події в Галичині 1846 р. В байці проводиться думка про те, що національно-визвольний рух, якщо він не пов'язаний з інтересами народу, приречений на поразку.

В Косаралі Шевченко значну частину творів написав за народнописними мотивами («Якби мені черевики...», «Закувала зозуленька...», «Ой не п'ються пива-меди...», «Ой люлі, люлі, моя дитино...», «Якби мені, мамо, наместо...» та ін.). Всього в книжці за 1848 рік вміщено 60 творів, значна частина яких написана на Косаралі.

У другій половині 1848 та першій 1849 р. Шевченко багато малював. Серед його малюнків цього часу краєвиди Косарала: «Шхуна біля форту Косарал», «Місячна ніч на Косаралі», портрети учасників експедиції: «Т. Г. Шевченко серед учасників експедиції на березі Аральського моря», «О. Бутаков і фельдшер О. Істомін під час зимівлі на Косаралі». Зроблено багато ескізів, зарисовок олівцем. Деякі роботи через несприятливі умови не були закінчені.

На початку 1849 р. експедиція залишалася на Косаралі, а Шевченко переїхав до Раїму. Протягом січня — травня він написав низку творів, серед них поему «Сотник» («У Оглаві... чи то по знаку...»), в якій розповідається про те, як багатий сотник руйнує щастя свого сина і молодої дівчини-сироти, що виховувалася в нього. Традиційна для Шевченка тема збездіччя бідної дівчини-сиротини — в поезіях «І золоті й дорогої...», «На великдень, на соломі...». Картини дитячих років виникають у поета у вірші «Ми вкупочці колись росли...». У цей же час Шевченко пише і багато інших поетичних творів.

У травні експедиція вирушає вздовж східного берега до південного. Шевченко був на шхуні «Константин» разом із Бутаковим, Вернером, Поспеловим. Під час плавання він виконав ряд малюнків, зокрема «Острів Чикитаарал», «Острів Чеканарал», «Півострів Бусай» та ін. Експедиція проходила в надзвичайно важких умовах. Не було прісної води, шторми ускладнювали роботу. Виконавши своє завдання, експедиція повернулася до гирла Сирдар'ї у вересні. Тут Шевченко намалював товариський бал, що відбувся з нагоди закінчення робіт, написав поезію «Готово! Парус розпустили...», в якій пише:

Прощай, убогий Косарале.
Нудьгу заклую мою
Ти розважав-таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люде і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже!

У вересні експедиція вирушила в Раїм, де затрималася на певний час, а звідти у жовтні направилася через Каракумську пустелю до Оренбурга.

Довідавшись, що в другому батальйоні проходить службу рядовий Броніслав Залеський — історик і художник, який у 1848 р. був засланий за участь у конспіративній діяльності і за зв'язки з революційними гуртками, Бутаков звернувся з проханням до командування дозволити відрядити Залеського на допомогу Шевченкові для закінчення малюнків берегів Аральського моря. Дозвіл дано, і Шевченко почав працювати разом із своїм новим польським другом.

Крім офіційного виконання малюнків Аральського моря, Шевченко намалював кілька портретів, зокрема братів Лазаревських, автопортрет. З виконаних в 1849 р. живописних робіт Шевченка до нас дійшло понад сто творів. Його малюнки відзначаються високим професійним рівнем, вони сподобалися Обручову, і останній навіть мав намір підвищити поета до унтер-офіцера. Однак одержавши повідомлення про те, що заборона малювати Шевченкові залишається в силі, не зробив цього.

У січні 1850 року Шевченко порушує клопотання про дозвіл малювати. Він пише лист В. Жуковському, в якому прохає: «Исходатайствуйте (вы многое можете!) позволение мне только рисовать — больше ничего и надеяться не могу и не прошу больше ничего». В листі до Л. Дубельта Шевченко скаржиться на поганий стан здоров'я, просить полегшити йому становище і головне дати дозвіл на малювання: «Прошу одной великой милости, позволения рисовать».

Водночас друзі поета теж почали турбуватися про його долю і звертатися до впливових осіб з проханням полегшити становище засланця. Однак всі ці заходи ніяких наслідків не мали. Дубельт у січні 1850 р. повідомив, що Орлов клопотання про Шевченка вважає передчасним.

В Оренбурзі поет буває в колах передових людей, зустрічається з К. Герном, Ф. Лазаревським, на квартирі якого часто відбувалися вечори. В них брали участь С. Левицький, К. Герн, О. Бутаков. У січні до Оренбурга прибув на заслання петрашевець О. Ханіков, з яким широко подружив Шевченко. Зближається поет з польським товариством, яке в Оренбурзі на той час було досить численним.

Тарас Григорович багато читає, користується місцевою бібліотекою, книжками друзів. Однак їх було мало, і поет часто звертається до знайомих з проханням надіслати йому ту чи іншу книжку. Так, у листі до В. Репніної від 7 березня 1850 р. він прохає прислати «Мертві душі» Гоголя. Тут же висловлює свої думки про Гоголя як письменника: «Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеком! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неоцененно, в личном знакомстве случайно иногда открываются такие прелести сердца, что не в силах никакое перо изобразить!»

У січні — квітні в Оренбурзі Шевченко написав такі поезії: «Лічу в неволі дні і ночі...», «Ми заспівали, розійшлись...», «Не молилася за мене...», «Мені здається, я не знаю...», «І досі сниться: під горою...» та ін. Ці вірші були записані в четвертій захалявній книжечці.

Та в цей час Шевченка спіткало неждане горе. Він довідався про залишення прапорщика М. Ісаєва до дружини К. Герна і розказав про це своєму другові. Щоб помститися поетові, Ісаєв подав донос В. Обручову, в якому писав, що Шевченко ходить в цивільному одязі, порушує наказ про заборону малювати і писати. Генерал-губернатору це було відомо й раніше. Тепер же він, одержавши офіційний донос, змушений був дати розпорядження про обшук у Тараса Григоровича. У зв'язку з загрозою обшуку, поет, довідавшись, що наближається біда, спалив частину листів та інших матеріалів. Захалявні ж книжечки і деякі малюнки заховав. Тому під час обшуку нічого підозрілого у Шевченка не знайшли. Відібрали тільки деякі листи від С. Левицького, А. Лизогуба, братів Лазаревських, М. Александрійського¹. В описі речей, відібраних у поета, значиться ящик з малярським приладдям, твори Лермонтова, «Євгеній Онегін» Пушкіна, дві книжки зібрання російських авторів, дві книжки Шекспіра та ін.²

23 квітня 1850 р. Шевченка заарештували. Тільки 12 травня звільнили його і відправили в Орську фортецю. П'ятим батальйоном продовжував командувати Мешков, який зневажливо ставився до поета-засланця. На виконання наказу військового міністра Обручов у розпорядженні начальнику 23 піхотної дивізії писав: «Рядового Тараса Шевченко по звільненні из-под ареста перевести на службу, под строжайший надзор ротного командира, в одну из рот Оренбургского линейного № 1-го батальона, расположенных в Ново-Петровском укреплении, отправив его туда под присмотром благонадежного унтер-офицера с таким по времени расчетом, чтобы он мог прибыть в Гурьев-городок непременно до окончания навигации настоящего года»³.

Із Орської фортеці Шевченка відправили в Гур'єв через Оренбург, Уральськ. В Оренбурзі поет зустрівся з Бр. Залеським, який про цю зустріч в одному з листів до А. Венгжиновського — наглядча шкіль для киргизьких дітей, двоюрідного брата З. Сериковського — писав: «Десять днів тому художник завітав до мене — увесь скривавлений, бо його рознесли коні в Губерлінських горах і мало не вбили. Пробувши тут кілька годин, він вирушив до Новопетровського...»⁴

14 жовтня в супроводі унтер-офіцера Шевченко виїхав із Гур'єва по Каспійському морю до Новопетровської фортеці.

¹ Див.: Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 188, 191—192.

² Там же.— С. 192.

³ Там же.— С. 242.

⁴ Паламарчук Г. Матеріали до біографії Шевченка за списками. Броніслава Залеського // Питання шевченкознавства.— Київ, 1958.— В. 1.— С. 111.

Автобіографічна поезія. Десь далеко були і Дніпро крутоберегий, і біленькі українські хати, і вишневі садки, і звучання рідної пісні. Навколо тільки голий степ, убогі, брудні, покриті очеретом солдатські казарми. У таких умовах опинився Шевченко на засланні. До того ж поета гнітила заборона писати і малювати. Як справжній митець він не в силах був дотримуватися цієї заборони і у найскладніших обставинах продовжував і писати і малювати. Шевченко знав, що за порушення царської заборони можуть жорстоко покарати, але не малювати не міг. Про це Шевченко відверто заявив у надзвичайно хвилюючому вірші «Лічу в неволі дні і ночі...» (1850):

Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

Про що ж пише поет у творах першого періоду заслання? Серед різноманітної тематики виділяються автобіографічні вірші. Та це й зрозуміло. В умовах, у яких він перебував і які мало давали для поживи душі, в його уяві виникали картини пережитого, зокрема і в дитинстві. У минулому, хоч яким важким воно було, людина знаходить і згадує передусім ті радісні хвилини, які запам'яталися на все життя. Такі спогади були і у Шевченка. Правда, рідкісні, бо дитинство поета було кріпацьке й сирітське.

Автобіографічні твори мають цінність тільки тоді, коли несуть у собі не тільки спогади про минуле їх автора, а й художнє узагальнення, що проявляється передусім у відборі матеріалу. Автобіографічні твори повинні давати епізоди із життя автора і одночасно відображати життя певної соціальної групи людей. Чим ширше таке узагальнення, чим глибше відображена епоха і життя людей, тим більше значення матиме твір. Дитинство поета було типовим для тогочасної кріпосницької дійсності.

Про дитячі роки розповідає Шевченко у поезії «Якби ви знали, паничі» (1850), яка є відповіддю тим письменникам, що вихваляли «райське» життя селян на мальовничій землі українській і не бачили страждання народу. Вірш написаний у формі полеміки. Були спроби встановити конкретного адресата, до якого звернена поезія. Однак жодна з них не витримує критики. Найбільш ймовірно, що Шевченко мав на увазі не конкретного адресата, а всю тогочасну дворянську літературу подібного напрямку. Про це свідчить і перший рядок («Якби ви знали, паничі»). Слово «паничі» вжито у множині.

Для вірша характерне те, що поет не просто заперечує погляди дворянських письменників, а посилається на своє дитинство, говорить про факти зі свого життя, які не залишають каменя на камені від трактування України як якогось раю. Згадуючи батьківську хату, поет пише:

Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,

Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Для поета «хатиночка в гаю», де його мати повивала і пере-
ливалася своєю нудьгою «в свою дитину», була справжнім пеклом.
Такою ця хата була для всієї сім'ї. Матір там «ще молодую — у
могилу нужда та праця положила». «Плачучи з дітьми» помер на
панщині батько. Говорячи про братів, Шевченко відходить від
фактів з їхнього життя. У поета були два брати — Микита і
Йосип. Те, що їм поголили лоби, тобто віддали у солдати, твор-
чий домисел, викликаний, очевидно, прагненням автора дати
широке узагальнення тогочасного кріпацького життя.

Особливо з великою ніжністю поет говорить про сестер:

А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Для підсилення вираження думки про тяжку долю сестер поет
майстерно використовує словесну анафору — три рядки підряд
починає висловом «У наймах».

На час написання вірша у Шевченка живою була тільки сестра
Ярина. Катерина померла близько 1848 р., про що поет на заслан-
ні не знав і тому звертався до обох сестер. Точних даних про те,
чи наймитували сестри Шевченка, немає, але наймитування в ті
часи було дуже поширеним. Найчастіше в найми йшли сироти,
які не мали до кого прихилитися.

«Ліричний спогад про *своє* дитинство, про долю *своєї* роди-
ни,— пише Ю. Івакін,— підноситься у вірші до широкого соціаль-
ного узагальнення: поет зображує типову долю мільйонів
кріпацьких родин»¹.

Те, що у поезії йдеться не тільки про життя родини Шевчен-
ків, свідчать і рядки, звернені до бога, де говориться про стано-
вище кріпаків, про те, що пани «братами» орють і кріпацькими
сльозами поливають. Кріпацьчину Шевченко називає «лютим злом»,
пеклом, де люди плачуть-ридають.

У вірші Шевченко продовжує викривати феодально-кріпосниць-
ку систему, говорить: все те, що діється на землі, робиться з
божого волі, що бог радиться з панамі, як «править миром», а з
народу тільки сміється:

...Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

Тяжке кріпацьке дитинство, в час якого іноді траплялися і
радісні хвилини, відтворено Шевченком у поезії «N. N.» («Ме-
ні тринадцятий минало») (1847). Вірш написаний у формі

¹ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання.— С. 55.

спогадів про дитячі роки. Окремі картини в цьому творі мають
контрастний характер. Перша частина написана в мажорному,
радісному тоні. Піднесений настрій ліричного героя пов'язаний
з яскравою навколишньою природою («сонечко сіяло», «сонце
гріло, не пекло», і навіть «ягня, здається, веселилось»). У людей
теж радісний настрій («уже покликали до паю», що означає:
покликали обідати або полуднувати, коли кожному виділяється
його частка їжі — пай). Але все це було швидкоминуче, ніби сон.

Обставини раптом змінюються. «Недовго сонце гріло», воно
«запекло, почервоніло і рай запалило». Голубе небо — і те по-
марніло. Хлопчик немов прокинувся, і перед ним не тільки з'яви-
лася картина непривітної, чужої природи, а й розкрилось його
соціальне становище. Думи дитини переносяться до ягнят, що
пасуться, але тут же він згадує, що це не його ягнята, думкою
він лине в село, до хати, але немає в нього й хати. І в хлопчика
«хлинули сльози, тяжкі сльози».

У цій же строфі маємо знову раптову зміну настрою лірично-
го героя. Похмурі роздуми перервала дівчина, що недалеко плос-
кіль вибирала. Вона привітала хлопчика і поцілувала. Ця невеличка
радість змогла піднести душу пастушка, дати можливість
відчути щось приємне, гарне. Знову по-іншому сприймається
природа, все, що оточує ліричного героя. Для нього

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое... лані, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погналі
Чужі ягнята до води.

Як бачимо, й тут поет не залишає героя з своїми мажорними
мріями, а повертає його до реальної дійсності, нагадуючи про
злиденне наймитське життя, про те, що вони погналі не свої
ягнята, а чужі. Так у вірші, в якому передаються дитячі спогади,
поєднується відтворення щасливих, але дуже коротких пережи-
вань дитини і її безраднісного кріпацького життя.

Ліричний герой цього твору, як і в деяких інших поезіях
Шевченка, уособлює життя найбільш соціально пригнобленої части-
ни в феодально-кріпосницькому суспільстві. Сам поет пережив
це становище. Малою дитиною йому доводилося ходити обірваним,
голодним, пасти чужі ягнята, терпіти знущання хазяїв. Шевчен-
кові добре було відоме почуття несправедливості, він зазнав на
собі чимало знущань. Тим більшим щастям для нього було лас-
каве слово, чуйне ставлення, проявлена ніжність.

Вірш написаний у формі спогадів про дитячі роки, але в
ньому є й образи, незрозумілі для дітей. З цього приводу автори
«Української дитячої літератури» вказують, що діти співчують
пастушкови-сироті, але «не розуміють... чому в пастушка несподі-
вано міняється настрої. Що мав на увазі письменник, пишучи
«та недовго сонце гріло, недовго молилось... Запекло, почервоніло
і рай запалило»? Якщо дітям пояснити, що це Т. Шевченко так
своєрідно намалював захід сонця, надвечір'я («село почорніло»),

які нагадують сироті, що нікуди йому йти, бо немає в нього хати, діти проймаються настроєм хлопчика, глибше відчують вплив поезії»¹.

Ще ширші соціальні узагальнення маємо в поезії «І виріс я на чужині» (1848). У ній відтворено враження від перебування Шевченка в селі Кирилівці під час першої подорожі на Україну 1843 р. Поет згадує рідне село, говорить про всю Україну. У вірші розробляється мотив протиставлення чудової природи України і тяжкого життя поневоленого народу, тобто мотив, який ми зустрічали вже в поемі «Сон» («У всякого своя доля...»), там, де дано картину природи («Соловейко в темнім гаї...») і життя народу («Он глянь,— у тім раї...»). Такі контрастні зарисовки маємо у багатьох творах Шевченка.

Як і раніше, поет із захопленням говорить про рідний край. Його мальовничі пейзажі приваблюють Шевченка і як патріота, і як художника:

...Одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славная країна...

Але Шевченко був поетом-борцем, революціонером і не міг не бачити Україну з іншого боку. Його постійно хвилювало життя покріпаченого люду.

У поезії органічно зливається особисте життя з суспільним. Спочатку він говорить про те, як мати турбувалася про свою дитину і «вночі на свічку богу заробляла», як вона молилася, щоб «доля добра любила її дитину».

Спогади про дитинство викликають у пам'яті поета людей, які блукають «чорніше чорної землі». Не випадково тут вжита тавтологія. Що може бути похмуришим «чорніше чорної землі»? Не випадково поет вдається і до чорного кольору. Ним він підкреслює невимовно тяжке життя кріпаків. Поет далі розгортає гнітючу картину, розширює горизонт. У його уяві виникає кріпачке село, в якому

...Повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло.
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть..

«І діточок своїх ведуть». Не несуть, пише Шевченко, а ведуть! Що має на увазі поет? У селах Звенигородського повіту, які належали поміщику Енгельгардту, панщину змушували відробляти і дітей, починаючи з десятирічного віку. І це не тільки тут. Так було у багатьох селах на Київщині, Поділлі, Волині, де на панщину гнали хлопчиків та дівчат з 11—14 років.

¹ Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література.— Київ, 1979.— С. 67.

Поет не обмежується змалюванням картини життя в його рідному селі. Жахливе становище кріпаків його села не виняток, не наслідок того, що в цьому селі поганий пан. Це загальне явище. Головний мотив поезії — викриття панів, яких Шевченко називає «лукавими», препоганими. Тяжке становище кріпаків він бачив на всій Україні:

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини...

Образ ярма в цьому уривку, який повторюється двічі, перенос у рядку «Пани лукаві... Гинуть! Гинуть! У ярмах лицарські сини...» яскраво підкреслюють безвідрадне становище кріпаків.

У надзвичайно важких умовах перебував поет на засланні. Брудні казарми, муштра, приниження гнітили його. Але ще гірше було йому дивитися на страждання народу України, дивитися, «плакати — і мовчати!» Тут повторюється той же мотив, що й у поезії «Минають дні, минають ночі...» — засудження бездіяльності, пасивності. Тим самим поет закликає до дії — боротьби. Осуджує Шевченко і покірність селян, які «неначе подуріли, німі на панщину ідуть».

Засудивши пасивність, поет підходить до змалювання картин майбутнього, щасливого життя на Україні:

Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, лобується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкої села,
А у селах у веселих
І люде веселі.

Скільки теплоти, ніжності, любові до України в цих словах! Яким контрастом є ця картина до кріпосницького села, намальованого на початку твору! В кінцевій картині поет бачить вільну Україну. Такого життя ще немає, але воно можливе за умов, якщо на Україні не залишиться панів. Ця думка поета-революціонера чітко висловлена в останніх рядках твору:

Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні.

Поезія «І виріс я на чужині...» належить до справжніх шедеврів лірики. У ній Шевченко піднісся до широкого узагальнення, органічного поєднання особистого і соціального. Тема вірша розроблена багатопланово. Від початку до кінця перед нами виступає поет-борець, доля народу для якого понад усе.

У поезіях, в яких відображено життя дітей-кріпаків, Шевченко часто не обмежується тільки відтворенням їхнього сучасного становища, а дивиться вперед, уявляє те, що їх чекає в майбутньому.

Так він говорить про своїх братів і сестер у поезії «Якби ви знали, паничі...», ще в більшій мірі це стосується вірша «І золотої й дорогої...» (1849).

У вірші особиста доля автора зливається з долею дітей кріпаків. Тому його й огортає сум, коли бачить дитину-сироту:

А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.

Молодість кріпацької дитини нагадує поетові його молодість («Мені здається, що се я, що це ж та молодість моя»).

З глибоким ліризмом говорить у вірші і про дитячі роки сироти, і про її гірку майбутню долю. Ця дитина не бачитиме волі, марно пролетять її молодії літа. Сирота не знайде собі щастя в житті. Для підсилення цього мотиву автор зіставляє образ маленької дитини, що не знає, де їй подітись, і «широкий вольний світ», в якому немає щасливого куточка сироті. Для кріпацької дитини уготована доля наймита або солдата. Письменник не випадково називає найбільш пригноблені, безправні суспільні прошарки в тогочасному суспільстві. Доля і наймита і сироти була добре відома Шевченкові.

У невеличкому вірші поет дає кілька портретних штрихів і описових рис хлопчика. Передусім тут підкреслено, що він малий, і вже це викликає співчуття до знедоленого. Яскравим порівнянням визначено самотність дитини («Мов одірвалось од гіллі, одне-однісіньке під тином...»). Ця деталь використана і Шевченком-художником на картині «Катерина». На шляху дівчини лежить відламана від дерева гілка, яка символізує долю Катерини, що відірвалася від свого рідного середовища.

Про убогість хлопчика теж сказано дуже стисло, але виразно: дитина «сидить собі в старій ряднині». Ця невеличка деталь дає реалістичний портрет сироти. Вся поезія пройнята щирим уболінням за долю кріпацьких дітей.

Вірш короткий, але насичений глибокими переживаннями автора. Для увиразнення думки поет вдається до різного римування, а саме: перехресного (дорогої — молоді, не жаль — печаль) і суміжного (заплачу — побачу, в селі — од гіллі). Часто поет не дотримується точних рим.

Поезія «І золотої й дорогої...» є одним із кращих творів Шевченка про гірку долю кріпацьких дітей.

Майстерну ілюстрацію до твору виконав І. Ужакевич.

Автобіографічні мотиви наявні і в багатьох інших творах Шевченка періоду заслання. Це спогади про давно прожиті часи, розповідь про життя поета-засланця. Стосується це і поезії «А. О. Козачковському» (1847), в якій автобіографічні мотиви переплітаються з багатьма іншими (любов до України, спільність долі поневолених народів, проблема мистецтва і т. д.). Вже початок твору («Давно те діялось. Ще в школі...») настроює читача на сприйняття розповіді про дитинство. Тут згадується

роки навчання малого Тараса, його любов до читання, малювання, важкі умови життя, бідність.

Говорить Шевченко про Григорія Сковороду, твори якого він потай переписував ще дитиною. Найімовірніше це були популярні в той час вірші українського філософа і поета «Всякому городу нрав і права», «Ой ти, птичко жолтобоко», «Ах поля, поля зелені»¹. Зацікавив малого Тараса, як свідчить поезія, і різдвяний вірш, про те, як три царі приносили дар новонародженому Христу. Різдвяних віршів з цим мотивом відомо кілька. Який саме переписував Шевченко — невідомо.

Далі поет розповідає про своє солдатське життя, котре порівнює з своїм дитинством:

І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакати.

Дитячі роки Шевченка, його подруга ранньої молодості, «маленька, кучерява... Оксаночка», постають перед читачем із поезії «Ми вкупочці колись росли...», написаної в Косаралі у жовтні 1849 р. Про «одну хатиночку в гаю» і знову ж таки про свою «безталанну... Оксаночку» згадує поет як давню мрію у вірші «Не молилася за мене...» (1850). У творі він нарікає на свою долю, на те, що в житті все: сади, високі палати належать «неситим, пузатим» панам, а убогому люду не дають дивитися на світ навіть «з убогої малої хати».

В автобіографічних творах Шевченко виступає як незламний поет, говорить, що ніякі незгоди, ніякі заборони не зможуть його мовчати:

Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну,—

пише він у вірші «Неначе степом чумаки...» (1849).

На засланні Шевченко захоплювався творами М. Лермонтова. Роздуми про російського письменника маємо у поезії «Мені здається, я не знаю...» (1850), де наш поет називає його «великомучеником святым», «пророком», говорить, що душа поета живе в святих його «речах». А у вірші «Пророк» (1848—1859) йдеться про те, що слова поета

Огнем невидимим пекли
Замерзли душі.

Шевченко постійно задумується над своєю творчістю. Яким повинне бути слово поета? Цій проблемі присвячено цілу низку творів, зокрема порушується вона і у вірші «Н у щ о б, з д а в а

¹ Див.: Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847—1861 рр.— С. 62.

л о с я, с л о в а . . . » (1848). В ньому говориться про силу впливу слова на людину:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!..

На підтвердження цієї думки Шевченко розповідає, як на нього вплинув тихий спів матроса, що стояв на варті. Це нагадало йому про те, як колись давно на Україні співала дівчина, «стоя під вербою». Ці два епізоди викликали у поета щирі сльози.

Патріотичні та інтернаціональні мотиви у творах поета. Більша частина життя Шевченка пройшла далеко від України. Виняток становлять тільки дві його короткочасні подорожі на Україну (1843—1844 і 1859 рр.) та перебування на Україні 1845—1847 рр., перерване арештом. Але думкою він як палкий патріот був завжди зі своїм рідним народом. Образ України, крутоберегого Дніпра, широких степів наявний у всій його творчості, починаючи від перших поезій і до останніх.

«Патріотизм,— писав В. І. Ленін,— одно з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відосблених вітчизн»¹. Поняття патріотизму історичне. Кожна суспільна епоха пов'язана з певним ідеалом батьківщини. Патріотичний пафос властивий і літературі. Яскраво виражений він і в українській літературі всіх епох, зокрема і часів шевченківських. Шевченко був великим патріотом. Його патріотизм мав революційно-демократичний характер. Поет виражав інтереси поневоленого люду, був тісно пов'язаний з ідеєю дружби народів, протистояв лжепатріотизму панівних класів.

Любов до України яскраво проявилася і в творах Шевченка періоду заслання, коли він найбільше був відірваний від рідної землі. Ця любов виражена в автобіографічних творах, а також у таких, як «Іржавець» (1847), «Не гріє сонце на чужині...» (1847), «Москалева криниця» (1847), «Ой чого ти почорніло...» (1848), «Хіба самому написать...» (1849), «Лічу в неволі дні і ночі...» (1850) та ін.

На засланні всі помисли поета, його думи були звернені до поневоленого народу України. Поезія Шевченка сповнена роздумами про те, як його твори допомагатимуть рідному краю, як вони будуть сприйматися народом. У поезії «Хіба самому написать...» він ставить саме такі проблеми:

Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?

Поет постійно відчуває зв'язок з рідною землею, виявляє гарячу синівську любов до неї. У далеких пустельних степах Шевченко прагнув, щоб хоч «крихотку землі із-за Дніпра» його святого «святії вітри принесли». Співець-патріот, співець-мученик,

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 182.

співець-засланець мріє ще повернутися на кохану Україну, подивитися на її зелені лани, вилити там своє горе:

Може, ще я подивлюся
На мою Україну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!—

пише Шевченко в поезії «Лічу в неволі дні і ночі...» А якщо це бажання не здійсниться, то хотів би, щоб хоч його «сльози»-твори долинули до України. Тоді йому легше буде спати вічним сном у далекій землі.

Поет бачив Україну в постійній боротьбі за свободу. Вся її історія сповнена героїзму, проявленого народом під час захисту рідної землі від татарських орд, турецьких яничар, польсько-шляхетських загарбників, які постійно знущалися над ним, несли йому сльози і горе. Поет добре розумів, що такими ж гнобителями були і українські магнати, козацька старшина, пани і полупанки. Український народ був соціально і національно поневолений.

Невід'ємною рисою патріотизму Шевченка є глибока повага до інших народів. Ще до арешту поет писав про долю кавказьких народів, закликав їх до боротьби за свободу, оспівував героїзм чехів, засуджував політику польської шляхти, але виступав за дружбу українського і польського народів. На засланні поет познайомився і близько зійшовся з казахами, в краю яких відбував заслання, з поляками, що були заслани за участь у повстанні 1831 р. та за революційну діяльність.

Тема взаємин України і Польщі розвивалася в творах Шевченка, починаючи з поеми «Тарасова ніч» (1838). Далі вона все поглиблювалася, набирала революційно-демократичного характеру. Зустрівшись і подружившись з поляками-засланцями, Шевченко пише вірш «Полякам» («Ще як були ми козаками...», 1847—1850). Із чотирьох відомих автографів у трьох («Мала книжка», зошит С. Незабитовського, «Більша книжка») вірш не має заголовка. Тільки в останньому, четвертому автографі, надісланому Шевченком М. Максимовичу, вірш названий «Полякам».

Шевченкознавці допускають, що поезія написана під впливом розмов Шевченка в Орській фортеці з польськими політичними засланцями О. Фішером, С. Крулікевичем, котрі були, як і Шевченко, рядовими солдатами. Тут поет написав перші 24 рядки. Останні вісім рядків написані пізніше в Оренбурзі, тоді, коли він працював над оформленням малюнків експедиції разом із польським засланцем Бр. Залеським. Ймовірно, що в цих рядках автор звертається саме до Бр. Залеського («Отак-то, ляше, друже, брате»).

У першій частині поезії висловлюється ідея дружби вільних українського і польського народів:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними...

Тут вірш Шевченка перегукується з рядками «Сповіді Наливайка» К. Рилеєва:

Тоді ніхто з ганебним страхом
Не плазував ще перед ляхом,
Нужденних днів не коротав
В ярмі ганебнім, підневільнім.
Козак із ляхом спілку мав,
Як вільний з вільним¹.

Обидва поети, говорячи про життя на Україні до Брестської церковної унії 1596 р., ідеалізують становище України в складі Польської держави, взаємини України і Польщі. Пояснюється це станом тогочасної історичної науки, а також прагненням протиставити тяжкому сучасному становищу народу щасливе життя в минулому, що було характерним для романтизму. Підносячи минуле, обидва поети в той же час висловлювали свої погляди на взаємини між народами, прагнули показати, якими вони повинні бути. В картині минулого певною мірою знайшли відображення ідеали авторів. Говорячи про минуле, Шевченко фактично мріє про майбутнє, висловлює думку, що по-братньому можуть жити тільки вільні народи.

В поезії правдиво відтворено становище українського люду після унії 1596 р., яка зміцнила політичне панування польської шляхти і католицької церкви на Україні. «Неситії ксьондзи, магнати» порізнили, розвели наші народи, вони були винуватцями розбрату. Від польських панів на Україні розлилося широке море народних сліз і крові.

В кінці поезії звучить заклик до братання вільних українського і польського народів:

Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Закінчується вірш звертанням поета до однієї особи, але, як слушно зауважував Ю. Івакін, «...незалежно від того, чи звертався Шевченко в останніх 8 рядках безпосередньо до Залеського, чи до якогось уявного адресата (персоніфікувавши в ньому всіх своїх оренбурзьких друзів-поляків), зміст цих рядків виходить далеко за межі послання до однієї особи або групи осіб. Фактично тут поет від імені українського народу звертається до всього

¹ Рилеєв К. Ф. Вибрані твори.— Київ, 1955.— С. 123.

гнобленого царизмом польського народу. Що це саме так, підтверджується вже назвою, яку автор дав твору — «Полякам»¹.

Образ Христа, іменем якого буде оновлено «наш тихий рай», часто зустрічається в творах Шевченка. Як і в передових російських письменників (О. Герцен, М. Некрасов та ін.), цей образ виступає символом вищої справедливості, добра, любові.

У вірші засуджується польська шляхта, католицька церква за загарбницьку політику, за знущення з українського народу, палко звучить заклик до єднання вільних і рівних народів.

Уже в перші місяці заслання Шевченко виявив гуманне ставлення до казахського народу, зацікавився його життям, працею, побутом. У листі до В. Репніної від 24 жовтня 1847 р. поет писав: «Здесь так много нового, киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просят под карандаш, и я одуреваю, когда смотрю на них». Але Шевченкові було заборонено малювати.

Царат вороже ставився до національних меншостей, не визнавав їхньої національної самобутності, прищеплював зневагу до «іногородців». Офіційно всі народи Середньої Азії називалися «киргизами». Звичайно, розібратися у різноманітності народів Середньої Азії Шевченко відразу не міг. І тому замість слова *казахи* поет іноді живив *киргизи*. Однак почуття до казахів як до працьовитого народу у нього виникли відразу. У поезії «Сон» («Гори мої високії...», 1847) він говорить про злиденне життя, про те, що «лихо за Уралом отим киргизам».

У 1848 р. Шевченко пише вірш «У бога за дверми лежала сокира».

Думка про написання цього вірша виникла у Шевченка під час Аральської експедиції, вона нав'язана конкретними фактами. У травні 1848 р., коли експедиція підходила до Карабутаку, поет спостерігав пожежу в степу, яку описав у повісті «Близнець»: «...невиданная картина представилась моим изумленным очам. Все пространство, виденное мною днем, как бы расширилось и облилось огненными струями почти в параллельных направлениях. Чудная, неописанная картина! Я всю ночь просидел под своею джеломейкою... люблюсь огненною картиною...»

У цій же повісті маємо і опис «святого дерева», яке росло недалеко від Карабутаку: «...верстах в двух от дороги, в ложбине, зеленело тополевое старое дерево. Я застал уже вокруг него порядочную толпу, с удивлением и даже (так мне казалось) с благоговением смотревшую на зеленую гостью пустыни. Вокруг дерева и на ветках его навешано набожными киргизами кусочки разноцветных материй, ленточки, пасма крашенных лошадиных волос, и самая богатая жертва — это шкура дикой кошки, крепко привязанная к ветке». Місцеві жителі називали це дерево «Мана ауля агач». Якщо воно тут росте, подумав Шевченко,

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезія 1847—1861 рр.— С. 41.

то повинне бути справді святим. Про це дерево пише в своїх спогадах учасник експедиції О. Макшеев¹, це дерево згадує у листах Бр. Залеський.

Одиноке дерево в степу є своєрідним символом безсмертя народу. Цим і пояснюється те, що в кінці поезії казахи

На долину заїжджають,
Дивуються з його
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парости розпустило
У їх біднім краї.

Якщо у поезії казахи благають дерево, щоб воно розпустило парости у пустельнім краї, то на малюнку «Джангисагач» (1848), тобто «одиноке дерево», на переднім краї зображене могутнє, коренасте дерево, від якого у всі боки ростуть молоді парослі. За ними на задньому плані казахи на коні. Цей малюнок символізує безсмертя народу, його нездоланність.

Слід звернути увагу на те, що Шевченко вживає термін *кайзак*, а не *киргиз* по відношенню до казахського народу. Ця назва наближає до вимови її казахським народом.

Поет прагне якомога точніше передати картину місцевого степу. Тут і «червоніє по пустині червона глина та печина» (пригадаймо, на Україні люди ходять «чорніє чорної землі»), і «бур'ян колочий та будяк», і «тирса з осокою в яру чорніє». А серед цієї природи «інколи кайзак тихенько вїде на гору на тім захилім верблюді». У вірші відтворено бідну природу після пожарища і злиденне життя казахського народу, але тут же чудова картина ранку:

На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святе сонечко зійшло.

У двох перших наведених рядках звук *л* зустрічається сім разів, а в словосполученні «нечаче ляля в льолі білій» — п'ять. У всіх випадках він пом'якшений. Все це надає рядкам плавності, милозвучності, ніжності звучання, що добре відтворює схід сонця.

У поезії йдеться про враження Шевченка від переходу через пустелю і в той же час висловлені почуття глибокої поваги до казахського народу.

Картиною степового вечора починається поезія Шевченка «N. N.» («Сонце заходить, гори чорніють...», 1847). З заходом сонця все в природі затихає, німіє. Радість опановує і людей, які після напруженої праці зможуть відпочити. Цю картину спостерігає ліричний герой, що далеко від рідного краю. У його уяві виникає український вечір. Природа казахського

¹ Див.: Макшеев О. Путешествие по киргизским степям в Туркменском краю.— СПб., 1896.

краю ніби зливається з рідним пейзажем України. Поет навіть використовує подібні образи. І тут і там неодмінним компонентом пейзажу виступають гори, поле. Об'єднує ці дві картини зоря. Звертаючись до неї, ліричний герой в думці переноситься на Україну. В нього з'являється почуття туги за рідним краєм, за коханою дівчиною з її карими очима. І він задумується над тим, чи зоря вже зійшла на Україні і чи шукають її карі очі. Якщо ні, то хай вони і не чують про його тяжку доленьку. Вірш передає переживання і почуття самого Шевченка.

Картини казахської природи відбивають настрої туги поета-засланця і в інших творах. Такий характер має вірш «І небо невмите, і заспані хвилі...» (1848), пов'язаний з думками Шевченка про те, чи довго доведеться йому «в оцій незамкнутий тюрмі, понад оцим нікчемним морем нудити світом». Але про це не скаже поживкла трава казахських степів, а більше в пустелі немає кого запитати.

Життя казахів широко відображено і в живописній спадщині Шевченка. Під час експедиції на Аральське море (1848—1849) він мав можливість малювати, що доставляло художнику велику радість. Його акварелі того часу пройняті глибоким відчуттям казахської природи, поваги до місцевого населення. Шевченко поєднує відтворення побутового життя з краєвидами. Такий його малюнок «Укріплення Іргизкала», на якому зображено саме укріплення, що стоїть на горі, і навколишній краєвид. На малюнку «Форт Карабутак» показано форт і табір експедиції. Малюнки «Казахська стоянка на Косаралі», «Казах на коні», «Казахи біля вогню» та інші передають життя казахів і природу їхнього краю. На цих малюнках переважають бурі кольори пустелі.

Викриття феодально-кріпосницької системи. Тяжкі думи про життя кріпаків ніколи не покидали Шевченка. У його творах продовжує розроблятися тема викриття царату, феодально-кріпосницької системи. Антикріпосницькі мотиви звучать у багатьох творах періоду заслання. Одним із них є поема «Княжна» (1847). Починається вона образом вечірньої зорі, до якої звертається автор з проханням розповісти, що діється в його рідному краї, як там за горою сонечко сідає, широка сокорина розпускає свої віти, а «у Дніпра веселочка воду позичає». Але тут же поет згадує і про те, що на його коханій Україні «Сич в лісі та на стрісі недолу віщує». Автор подає мальовничий пейзаж українського села:

Село! — і серце одпочине.
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади; біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.

В уривку все підпорядковане відтворенню безмежної широчини, величності природи. Цьому сприяє і алітерація звука *л*, і асонанс — повторення голосних *и, і*, а також синтаксична будова речень — повтори слів (*і лис, і лис*), багатосполучниковість (*і, і, і...*). Все це дає можливість відчутти могутність, красу, різноманітність і барвистість природи.

Шевченко настільки мальовниче зобразив природу, що початкові рядки поеми часто наводяться в шкільних хрестоматіях, у збірниках для дітей, читанках для молодших класів. Вступ до поеми («Зоре моя вечірняя...») став народною піснею. Музику до вступної частини поеми написали М. Лисенко, М. Леонтович, Я. Степовий, Г. Гладкий та інші композитори.

Якщо у наведеному вище уривку Шевченко лише згадує панські палати, що стоять на горі, над селом, «неначе диво», то далі висловлює і своє ставлення до них:

Село! Село! Веселі хати!
Веселі зда́лека палати,
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не знайшли,
Щоб і не знали, де й шукати.

Малюючи панську частину села, поет використовує алітерацію і асонанс. Але тепер рядок «Гармидер, галас, гам у гаї», у якому поряд стоять чотири звукосполучення *га* (де повторюється дзвінкий звук *г*, що на відміну від сонорного *л* у попередньому уривку звучить менш мелодійно і нагадує неприємне гелготання гусей), яскраво відтворює крики п'яних панів.

У цій панській частині села і відбуваються головні події, змальовані в поемі. Тут введено образ князя, який постійно влаштовує бенкети. Його гості, такі ж пани, як і він, називають князя «патріотом», «братом убогих», постійно кричать йому «віват!» А в цього «брата убогих» скирти гниють, тоді як на селі стогне голод, «тисячами гинуть» голодні люди. У князя «мужицькі душі аж пищать», він жорстоко ставиться до кріпаків, забирає у них все, що може, навіть «дочку й теличку однімає у мужика». Поет різко викриває антинародну суть поведінки князя, продовжує розробляти тему морального звиродніння панів, їхнього занепаду. Князь доходить до того, що гвалтує рідну дочку. Жертви власного батька поет радить убити насильника:

Убий гадюку, покусав!
Убий, і бог не покарав!
Як тая Ченчію колись
Убила батька кардинала
І Саваофа не злякалась.

Тут згадано Беатріче Ченчі — красуню, дочку римського вельможі, який жив у Римі в другій половині XVI ст. За старими переказами, вона вбила свого батька, коли той хотів згвалтувати її.

Конфлікт між двома частинами села — панською і кріпачкою — в поемі розв'язується картиною пожежі панських па-

лат. Горять палати, але людям кріпачького села до цього немає діла. Вони лише

...Збігались та дивились,
Як дим до неба підіймався.

Так показав Шевченко ставлення народу до панських палат, в яких узагальнено феодально-кріпосницьку систему.

У вірші «П. С. («Не жаль на злого...»)), написаному 1848 р., Шевченко продовжує викриття поміщицького лібералізму і псевдопатріотизму. Тут говориться про поміщика, власника села Григорівки біля Бахмача на Чернігівщині Петра Скоропадського. Поет називає його «потомком гетьмана дурного», маючи на увазі Івана Скоропадського, який гетьманував на Лівобережній Україні з 1708 до 1722 року. Цю посаду він одержав після зради Мазепи. Скоропадський був підпорою гнобительської політики царизму. Якщо в поемі «І мертвим, і живим...» Шевченко дав узагальнений образ дворянських лібералів, то у вірші «П.С.» створено конкретний образ ліберала, який видає себе за «народолюбця» і «українського патріота». Але його «народолюбство» обмежується тим, що він «у світі ходить меж панами, і п'є горілку з мужиками, і вольнодумствує в шинку».

Поет зриває маску з цього поміщика, говорячи, що він, як і всі інші пани, перебирає дівчаток у своїм селі, що кріпаки зобов'язані, проходячи перед панськими хоромами, скидати шапку. Поміщик такий же гнобитель, як і інші пани. Шевченко називає його годованим кабаном, кругом паскудою.

У цьому вірші поет викрив огідні риси поміщиків-лібералів ще до того, як вони чітко виявили своє політичне обличчя перед реформою 1861 р.

Антицарський, антирелігійний характер має поема «Царі» («Старенька сестро Аполлона...»), створена в 1848—1858 рр. Вперше твір надрукований у празькому виданні «Кобзаря» (1876). Поема має дві редакції. Переробляючи твір в 1858 р., Шевченко значно посилив антицарські мотиви.

У вступі він дає сатиру на царів, пише про бажання «зогнати оскому на коронованих главах, на тих помазанниках божих», показати, як «тих птах скубуть і патрають». Тут звучить натяк на самодержавство, символом якого був двоголовий орел. Поет хоче зобразити всю ту «вінценосну громаду... спереду і ззаду незрячим людям». У вступній частині широко використовується бурлескна лексика.

Далі йдуть чотири розділи, в яких даються епізоди з життя царів і царевичів, говориться про владик різних часів і народів. Починається розповідь про життя ізраїльського царя Давида. Тут засуджується його загарбницька політика. Розвінчуючи цього «помазанника божого», поет розповідає і про його розпусту.

Не кращим був і син Давида Аммон (Шевченко називає його Амон), який згвалтував свою сестру Фамар.

Знову поет звертається до життя Давида, але тепер розповідає про те, як цього, вже старого владику, гріла своїм тілом молода

красуня. Останній епізод поеми, взятий з давньоруського літопису. Розповідь ведеться про князя Володимира, який убив полоцького князя Рогволода і заволодів його дочкою княжною Рогнідою.

Поет зриває із усіх князів і царів ореол святості, показує їх свавілля, розбещеність. Звідси й логічний висновок, що у п'ятому розділі звучить прокляттям, закликом до розправи:

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських.

У кінці поеми Шевченко звертається до музи, говорить про необхідність служити народові:

Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде,
Там будем жить, людей любить.

Як і в попередні періоди, Шевченко не обмежується критикою царату і феодально-кріпосницької системи. Він створює образи протестантів, закликаючи цим самим до помсти панам. Ці образи зустрічаються в багатьох творах. Герої-протестанти як головні виступають у поемі «Варнак», у поезіях «Якби тобі довелось...», «Ой виострю товариша...» та ін.

У поемі «Варнак» (1848) створюється образ народного месника варнака (таврованого каторжника). Тема твору підказана самим життям, народними рухами на Україні. Під час перебування в рідних місцях 1843—1844 та 1845—1847 роках Шевченко безумовно чув розповіді та пісні про Кармелюка та інших народних месників. Одна з пісень зустрічається в його записах народної творчості (1846). Все ж Кармелюк не є прототипом поеми. Ю. Івакін звертає увагу на те, що ватажкові «не були властиві риси жорстокості, якими Шевченко наділив героя поеми»¹, тобто варнака. Кармелюк до кінця залишився непримирним до панів, в той час як герой поеми Шевченка розчарується в боротьбі, яку вів, і впадає в релігійність.

Найімовірніше, що в образі варнака Шевченко узагальнив риси месника-кріпака (в тому числі й Кармелюка), використавши відомі йому реальні факти і народні пісні та легенди. У поемі викривається кріпацтво, показуються причини, що змусили варнака стати на шлях помсти панам.

Композиція поеми своєрідна. Це розповідь-сповідь героя про своє життя. Цей прийом зустрічається і в літературі, і в народній творчості. До нього зверталися Дж. Байрон («Шильйонський в'язень»), О. Пушкін («Брати-розбійники»), М. Лермонтов («Сповідь»). У думі «Олексій Попович» маємо каяття героя, звернене до своїх товаришів.

Своєрідністю поеми є й те, що лише у вступі автор говорить від себе, повідомляє про обставини, в яких він познайомився з героєм поеми:

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезія 1847—1861 рр.— С. 73.

Тиняючись на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був.

У творі немає ліричних відступів. Однак симпатії поета чітко виражені у вступі, де герой називається «старим варнаком», «сивим братом», «недомученим варнаком».

Одна за одною постають у спогадах варнака картини кріпацького дитинства, а потім панських покоїв, куди його взяли для розваги малих паненят. От тут і формується у героя ненависть до малих паничів, яких він називає щенятами, до панів, котрі, за його словами, «покусили не одного» кріпака. Пізніше у варнака визріває протест, він стає народним месником. Як об'єктивний оповідач, варнак говорить про зовнішню красу молодих панів: «Ніколи нічого кращого сам бог не бачив на землі великій, як молодії ті були...» Але поет не міг закінчити розповідь про них цими словами. Події досягають найвищого напруження тоді, коли під час панського весілля народ розправився з гнобителями. Пани поверталися з косяолоу, а месники їх зустріли та

Княжат, паят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик,
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому.

Після такого опису зовнішня краса панів десь поділась, її наче й не було. Автор цією картиною перекреслив її. Вже одне порівняння панів з поросятами, що полягли в «багні смердячому», викликає ненависть і огиду до них.

Контрастне зіставлення зовнішньої краси і негативних моральних рис представників панівного класу було характерним для революційно-демократичної літератури тих часів (О. Герцен, «Минуле і думи»; Марко Вовчок, «Інститутка»).

У поемі «Варнак» показано наростання протесту кріпаків. Герой поеми стає їхнім ватажком. Йому довіряють, до нього йдуть скривджені. Його сім'я «щодень росла і вже до сотні доростала», — говорить варнак.

З великою поетичною силою Шевченко розкрив ненависть кріпаків до панів, показав жорстоку помсту месників над панамі. Ця риса була властива і ватажку. «Я різав все, що паном звалось», — заявляє варнак. В цьому була сила стихійних народних рухів. Водночас поет відтворив слабкість неорганізованих селянських рухів. Народні месники винищували панів «без милосердя і зла». Сам варнак заявив: «А різав так. І сам не знаю, чого хотілося мені?» Це була стихійна помста. Варнаку все докучило, у нього виникає бажання «зарізатися». Але побачивши диво — «святий Київ наш великий», його «божі храми», які «ніби з самим богом розмовляють», перехрестився і

Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись,
Та суда, суда людського
У людей просити.

З початкових рядків поеми видно, що герой твору був засланий в далекі від України зауральські краї.

Поема «Варнак», як зазначає Ю. Івакін, пов'язана з традиціями європейського романтизму. Вона є «романтичною і за сюжетом («розбійницький» сюжет, мотив помсти), і за композицією й стилем («вершинність», схвильовано-піднесений тон розповіді, всілякі романтичні надмірності в зображенні помсти народних месників панам), і за трактуванням образу героя (гіперболізація почуттів, мотив розчарування й «переродження» героя в фіналі твору)»¹.

На думку дослідниці творів Шевченка Л. Кодацької, поет намагався показати вихідця з народу, який стоїть в моральному відношенні значно вище від представників панівного класу, розкрити причини його протесту, його активної боротьби, яка вилилася у формі розплати з панамі за зло. Але все це закінчилося зреченням від боротьби, спокутою «своїх гріхів». Тут «Шевченкові не зовсім вдалося органічно поєднати загалом антикріпосницьку тенденцію твору з настроями головного героя, з його психологією. Хоч, можливо, тут виявилась якоюсь мірою певна суперечність у світогляді самого Шевченка»².

Сюжет поеми Шевченко використав і в повісті «Варнак» (1853—1854). Крім ряду змін, у повісті відсутня та жорстокість месників, яка була властива їм у поемі. Немає і картин вбивства. Здобич варнак роздає бідним, хоч, як пише Івакін, «в обох творах йдеться не про революційне повстання, а саме про «розбійництво». А Шевченко, мабуть, добре усвідомлював безперспективність такої форми стихійного протесту селянства»³.

Тематично з поемою «Варнак» перегукується вірш «Ой ви, острю товариша...» (1848). Поезія написана у формі пісні-монологу на зразок народних пісень, хоч відповідника з таким змістом у фольклорі не зафіксовано. У творі Шевченка створено образ народного месника, шукача правди. Герой розповідає про свої мрії, про намір помститися тим, хто робить людям зло. Це і шляхтич, і багатий пан, і чернець та ін. Месник виступає проти соціальної несправедливості, суспільних кривд, засуджує тих, хто чинить зло, бажає,

Щоб брат брата не різали,
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не отдавали.

У невеликій поемі «Якби тобі довелось...», датованій 1849 роком, створено образ «месника святого», звеличено по-

¹ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання.— С. 152.

² Кодацька Л. Ф. Одноименні твори Т. Г. Шевченка.— Київ, 1968.— С. 76.

³ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання.— С. 155.

двигницький вчинок дівчини. Поема починається полемікою автора з приятелем, уявним опонентом, як пише Є. Кирилюк¹, про долю безталанних дівчат-покриток. Співбесідник вважає, що навчити паничів шануватися — марна справа. Їх перевиховати не можна.

Ю. Івакін схильний до думки, що «поет тут веде, власне, діалог з самим собою, немов у два голоси міркуючи, а чи варто ще раз писати про «безталанних дівчаток накритих»². Так чи інакше, але автор поеми не заперечує думки про те, що

...Поки села,
Поки лани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках...

Цю думку (хоч формально вона висловлена устами співбесідника) поет розділяє, він підносить до широкого узагальнення становища «покритих» дівчат, розуміючи, що це явище зникне тільки при зміні несправедливого суспільного ладу.

За вступом йдуть два епізоди, у яких розкриваються благородні дії кріпаків — молодого хлопця і дівчини. У першому — змальовано помсту кріпака панові-гвалтівнику. У другому — розкрито високе благородство і рішучість молодої дівчини-кріпачки. Під час свого весілля вона зустріла юнака, що врятував її від наруги і тепер несе «у Сибір ланцюг-пута». Молода уявляє страдницьке життя свого захисника і задумується над тим, чи буде вона щасливою, коли потопатиме в розкошах, а її захисник у той час коротатиме дні в неволі. Поет майстерно передає переживання дівчини, які привели її до рішучого вчинку. Молода, залишивши весілля, помандрувала «За невольником убогим у Сибір... Та й годі».

У поемі яскраво показано моральний подвиг і хлопця, і дівчини, котрі, як підкреслює Ю. Івакін, «діяли проти власних інтересів, свідомо жертвували особистим, своєю долею. Ніщо, крім їхньої совісті, внутрішнього усвідомлення неможливості повестися інакше, до цього їх не змушувало»³.

Тема збездиченої дівчини і її помста панові широко розроблена в поемі «Марина» («Неначе цвяшок, в серце вбитий...», 1848). Образ месниці за кривди зустрічаємо вже в першій період творчості Шевченка. Він невідступно хвилював поета. Цей образ знайшов свій яскравий вияв у поемі «Марина», яка починається словами

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.

На початку твору поет дає загальну характеристику панам, говорить про їхню жорстокість, «собачії звичаї»:

¹ Див.: Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 305.

² Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезія 1847 — 1861 рр.— С. 166.

³ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання.— С. 135.

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте...

Як і в поемі «Княжна», Шевченко використовує образ зорі, що прилітає з України. До неї і звертається поет з проханням розповісти «про тую Марину, як вона у пана злого і за що страдала?» Після цього ліричного вступу йде епічна розповідь. Управитель, ідучи з костюлу, зустрів весілля, на якому приглянувся до молоді.

Молодого віддали в гусари, а молода стала покоївкою. Одначе Марина залишається вірно своєму коханому, не скоряється панові. В поемі відтворено глибокі переживання Марини. Ці переживання яскраво відтінює природа. Марина бачить «ліс чорний», із-за якого діжею сходить червоний місяць, а п'яний пан іде в світлицю. Скривджена мріє про помсту. Розв'язка настає досить швидко. Горять панські палати, і на тлі цієї пожежі образ Марини «з ножом окровленим в руках». Марина помстилася панові. Народ схвалює цю помсту. Як і в поемі «Княжна», люди спокійно дивилися на пожежу, яка була відплатою панові:

Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білі палати,
А люди тихо розійшлись.

Твори про історичне минуле України. Однією із головних тем творчості Шевченка усіх періодів була історія України. Погляди поета на минуле з часом зазнавали певних змін. Якщо в перший період творчості він дещо ідеалізував козацьку старшину, то пізніше історичні події оцінює з революційно-демократичних позицій.

Твори Шевченка на історичну тематику різноманітні за своїм змістом. Частина їх присвячена конкретним подіям минулого України, в них діють історичні постаті («Іржавець», «У неділеньку святую...», «Чернець», «Заступила чорна хмара...»). Інші мають побутовий характер («Швачка», «Хустина», «У тієї Катерини...» та ін.) Окрему групу становлять поеми, в основі яких лежать морально-психологічні конфлікти з соціальним забарвленням. Дія у них відбувається у XVIII ст. («Сотник», «Титарівна»).

У минулому України Шевченка передусім приваблювала героїчна боротьба народу проти польської шляхти, турецьких і татарських поневолювачів. Центром боротьби проти іноземних нападників була Запорізька Січ, яку Карл Маркс назвав «християнською козацькою республікою»¹. Героїзм січовиків високо оцінював О. Герцен: «Україна була козацька республіка, в основі якої лежали демократичні і соціальні начала... Запорізька Січ являла собою дивовижне явище плебеїв-витязів, лицарів-мужиків»².

¹ Архив Маркса и Энгельса.— М., 1946.— Т. 8.— С. 154.

² Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т.— М., 1958.— Т. 14.— С. 13.

В історичних творах Шевченка зустрічаються образи визначних народних керівників Семена Палія, Северина Наливайка, Микити Швачки. Звертаючись до минулого України, Шевченко оспівує визвольну боротьбу, що відбувалася в минулому, показує сучасникам, як треба захищати свої інтереси, намагається збудити в них соціальну і національну свідомість і спонукає поневолений народ до активних дій.

Першим історичним твором, написаним Шевченком на закланні, є поема «Іржавець» (1847). У ній йдеться про події після шведської навали 1708—1709 рр., поразки шведів під Полтавою, втечі зрадника Мазепи, який був гетьманом Лівобережної України, і кошового отамана Запорізької Січі К. Гордієнка в Туреччину.

Із співчуттям говорить поет про те, як після зруйнування Запорізької Січі 1709 р. військами Петра I частина втікачів-запорожців утворила на території, що належала кримському ханові (в Олешках), Нову Січ, яку поет назвав «горе-Запорожжям». Шевченко говорить про те, як «опанував запорожцем поганий татарин», як запорожці на чужині терпіли всілякі кривди, як їм не дозволяли навіть «церкву будувати». Після епічної розповіді про ці події йде монолог, звернений до України, в якому говорить-ся про її долю в минулому і сучасному:

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?

У поемі йдеться і про повернення запорожців на батьківщину. З позицій революційної демократії Шевченко, засуджуючи гнобительську політику царату, говорить і про Петра I, про загибель козаків на будівництві Петербурга, каналів і укріплень.

Вся поема пройнята щирим вболіванням за долю українського народу.

Визначному ватажку боротьби українського народу проти польської шляхти на Правобережній Україні, фастівському полковнику Семену Палію (справжнє прізвище — Гурко) Шевченко присвятив наступну історичну поему «Чернець» (1847). Обмовлений Мазепою, Палій був засланий в Сибір. Після зради Мазепи козацький ватажок звільнений і брав участь у Полтавській битві зі шведами 1709 р. Про Палія складено в народі багато пісень і легенд. Три пісні про нього записав Шевченко.

Поема має короткий вступ і дві частини. Висловивши у вступі сподівання на волю, Шевченко дає картину прощання прославленого козацького ватажка з «світом». Він йде в ченці Межигір-

ського монастиря. За старими запорозькими звичаями, ті, хто досягав похилого віку (що траплялося не часто) і не міг уже тримати зброї в руках, йшли в монастирі. Вся ця перша частина дана в романтичному стилі.

Далі змальовано Палія ченцем (тут вкралася історична неточність: Палій не був ченцем Межигірського монастиря, там він тільки похований). Як справедливо зазначає Ю. Івакін, у другій частині Шевченко виступає як поет-психолог¹. Всю увагу автор звертає на переживання Палія. В уяві героя проходить його життя, оживає славне січове братерство, згадується Мазепа, який порівнюється з совою, що зазирає ченцеві в вічі, часи заслання. Тепер же Палій тяжко переживає своє безсилля, свою самотність. Але, як справжній патріот, він думає передусім про Україну:

...Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

У вірші «У неділеньку у святую...» (1848) створюються образи двох історичних осіб — Лободи і Наливайка, які очолювали повстання козаків і селян проти шляхетської Польщі 1594—1596 рр. У вірші дано епізод обрання гетьмана. Обрали Лободу, але він відмовляється від гетьманства, тому що вже старий і не йому носити булаву. Він пропонує обрати молодого Наливайка.

Цей епізод не історичний і не вигаданий Шевченком. Поет взяв його із «Запорожской старины» І. Срезневського. В творі дещо ідеалізовано постать Лободи, цього представника заможної частини козацтва. Висока оцінка Лободи Шевченком також запозичена із «Запорожской старины». Поет прагнув показати патріотичні вчинки діячів минулого. Але надто довіряючи тогочасним історичним джерелам, іноді давав неточну оцінку діяльності історичних осіб.

З подібним фактом зустрічаємося і у вірші «Заступила чорна хмара...» (1848).

Соціально-побутові поеми. У 1848 р. Шевченко написав поему «Титарівна», де відтворюється історія кохання бідного селянського парубка, наймита, байстрюка Микити і дочки заможного титаря. За останні гроші Микита наймає музики і запрошує титарівну до танцю. Але та насміялася з бідного парубка, заявивши, що йому танцювати тільки з наймичками. Пізніше Микита жорстоко помстився титарівні, але й сам був покараний. Поет засуджує вчинки титарівни і Микити, бо вони суперечать народній моралі. Шевченко виступає за чесність у людських стосунках, за довіру між людьми.

У поемі «Сотник» («У Оглаві...», 1849) конфлікт має морально-психологічний характер, хоч соціальний момент у ній

¹ Див.: Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання.— С. 187.

наявний. У багатого сотника виховувалася бідна дівчина-сирота Настя, яку покохав син сотника Петро. Коли ж старий сотник, мріючи сам одружитися з Настею, поспішно випроводжає сина до Києва, Настя тікає з Петром. У Броварах вони повінчалися, а сотник залишається самотнім, усіма забутим. Скоро після цього «на улиці сотника убито! А може, вмер неборака, од шинкарки йдучи?» Багатство сотника стало причиною його поведінки, яка суперечить народній моралі і призводить до трагічного кінця.

Поема «Москалева криниця» порушує питання про сенс людського життя. Вона має дві відмінні редакції. Перша написана в Орській фортеці 1847 р., друга — в Новопетровському укріпленні 1857 р. Героєм поеми є Максим. Він сирота, наймит, в образі якого поет втілює свої погляди на чесність, справедливість. Жити треба для людей, необхідно робити їм добро. Максим прагнув допомагати іншим, але часто не знаходив співчуття. Заздрісні люди спалюють його хату, дружина тікає з солдатами. Максим же залишається таким, як і був. Він виручає вдовиного сина; йде замість нього в солдати, а потім, повернувшись з війни інвалідом, продовжує служити людям, копає криницю коло дороги, щоб «заходили з криниці люде воду пити», як сказано в другій редакції.

Перша редакція має форму бесіди двох осіб. Друга соціально більш загострена. У ній наявні певні композиційні відмінності. Авторіві про москалеву криницю розповідає «старий недобиток варнак», якого він зустрів «аж за Уралом, за Елеком». Варнак тут показаний не як протестант, борець за справедливість, а як звичайний злочинець. Із заздрощів він дає волю своїм пристрастям, що й призводить його до морального розкладу, а потім і злочинів. Саме варнак за другою редакцією підпалив хату Максима, а його втопив у криниці. У поемі ці два образи різко протиставлені.

Образ Максима в обох редакціях залишився без змін. Це не борець проти кріпаччини, не протестант. Він чесна людина, яка прагне робити добро таким же людям. Чесною працею він нажив своє власне господарство. Незважаючи на прикрощі, причинені Максимові злими, заздрісними людьми, він не нарікає на них, а залишається лагідним і привітним до інших. Для нього характерні такі риси, як працьовитість, моральна стійкість, бажання зробити добро іншим. Тому в поемі Максим і названий святим, «мучеником праведним».

Поема заперече пануючу тогочасну мораль, яку породжує багатство, показує вищість народної моралі.

У поемах, як пише Ю. Івакін, «поет утверджував високі моральні ідеали життя «по правді», як її розумів народ, і водночас осуджував те негативне в народному житті, що суперечило моралі трудящої людини»¹.

¹ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання.— С. 120.

Другий період заслання (1850—1857)

У Новопетровському укріпленні. До Новопетровського укріплення Шевченко прибув у жовтні 1850 р. На той час це невеликий форт, в якому були комендантський і караульний будинки, кілька кам'яних флігелів для офіцерів, казарми, шпиталь та невеличка кам'яна церква. Все це, пофарбоване в казенний жовтий колір, мало похмурий вигляд. Поблизу фортеці під горою розкинулось кілька вірменських крамничок, а навкруги — голий степ.

За Радянської влади форт виріс у місто Форт Шевченка. Це районний центр Мангишлацької області Казахської РСР. У 1929 р. там відкрито пам'ятник Шевченкові, пізніше музей. Центральна вулиця міста названа ім'ям українського поета.

Форт зустрів Шевченка суворо. Командував четвертою роту Потапов — непривітна людина, яка зневажливо ставилася до солдат. До Шевченка він призначив дядька, якого змусив навчати поета рушничним прийомам і маршируванню. Є. Косарев так характеризував Потапова і його ставлення до Шевченка: «Необразованный, несердечный да, при том... часто и неуместно грубый и строгий был этот человек... Бывало, ни с того, ни с другого, начнет у него (Шевченка.— Г. Н.) выворачивать карманы, чтобы посмотреть, нет ли у него там карандаша, либо чего писанного или рисованного. То станет издеваться над ним за не совсем громкий и солдатский ответ на вопрос или за опущенные при этом вниз глаза и т. п. Но больше всего он изводил Тараса требованием тонкой выправки, маршировки и ружейных приемов...»¹.

Про становище, в якому знаходилися солдати, свідчить такий випадок, описаний в щоденнику Шевченка. Рядовому Скобелеву стало відомо, що підпоручик Обрядин забрав собі вислані Скобелеву його колишнім товаришем 10 карбованців. Скобелев почав вимагати ці гроші. Коли підпоручик вдарив по обличчю свого денщика, той відповів йому тим же. За це Скобелева покарали шпіцрутенами і заслали в арештантську роту. «Печальное и, к несчастью, не единственное в этом роде происшествие», — пише Шевченко в щоденнику 8 липня 1857 р.

Близько зійшовся Шевченко із своїм земляком рядовим Андрієм Обеременком, спочатку пекарем, а потім городником військового госпіталю. Він добре співав українські пісні, розмовляв милозвучною українською мовою, багато розповідав про рідну Звенигородщину. Товариш Шевченка був простим у взаєминах, мав благородний характер. Поет полюбив його ще й за те, що він протягом двадцятирічного огидного і мерзенного солдатського життя не принизив своєї національної і людської гідності. Для Шевченка в його багаторічному засланні зустрічі з своїми земляками приносили щасливі хвилини. Особливо любив поет ходити з друзями за укріплення, милуватися природою.

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— С. 163.

По шляху із Орського укріплення в Гур'єв Шевченко підняв вербову палицю і привіз в Новопетровське укріплення. Він посадив її і забув про це. Навесні вербова палиця, на велику радість Тараса Григоровича, пустила паростки і почала рости. Поет дбайливо її вирощував, щедро поливав. Через деякий час встромлена палка стала великою розлогою вербою, під якою Шевченко любив відпочивати, малювати її. Ця верба і в наш час прикрашає парк імені Шевченка, який у 1925 р. постановою уряду Радянського Казахстану оголошено недоторканим. У цьому парку зберігається землянка і стіл, де Шевченко малював і писав.

Із Новопетровська Шевченко писав листи В. Репніній і А. Лизогубу. В листі В. Репніній від 12 січня 1851 р. він просить її писати йому на ім'я коменданта укріплення А. П. Маєвського. Це свідчить про те, що поет був у добрих взаєминах з ним. А. Лизогубу Шевченко пише, що це його не перший лист із Новопетровська, але відповіді на попередній лист (а може й листи) не одержав. Він не знав, що обом адресатам було суворо заборонено листуватися з поетом-засланцем.

У травні 1851 р. до Новопетровська прибула експедиція для обслідування урочища Ханга-Баба, підніжжя Західного Каратау і іншої місцевості. Експедиція, якою керував штабс-капітан О. Антипов, мала своїм завданням виявити кам'яне вугілля. До складу експедиції входили знайомі Шевченка — Бр. Залеський і Л. Турно. Це було великою радістю для поета. Його друзі привезли з собою книжки і журнали, розповіли багато новин, передали привіти від старих знайомих. Вони ж умовили Антипова взяти в експедицію Шевченка. У травні експедиція вирушила в гори Каратау.

Про неї цікаво розповів Бр. Залеський у листах до А. Венгжиновського і З. Сераковського. Він повідомив, що їдуть вони не дуже втомлюючись, від колодязя до колодязя по шляху не більше 25 верст, а іноді і 10—12. Мають кибитку, яку займають разом із Шевченком і топографом. Залеський писав: «Тарас з нами в числі солдат, виділених для гірничих робіт. Дуже ми раді з його товариства, як то легко можете зрозуміти. Він тебе, мій Зігмунте, наказав обняти, дуже шкодував, що ви розминулись, але якщо його переведуть до Оренбурга, то познайомитесь»¹.

Під час експедиції Шевченко багато малював. До нас дійшло біля 70 його творів, виконаних олівцем і аквареллю. Тут і пейзажі, автопортрети, жанрові композиції тощо. Найбільше — це краєвиди місцевості, де проходила експедиція. Про цей час Шевченко пізніше писав у листі до Бр. Залеського: «Я вспоминал наш каратавский поход со всеми его подробностями, тебя, Турно... Поход в Каратау надолго у меня останется в памяти, навсегда».

Після повернення до Новопетровська Шевченко стає учителем дітей коменданта Маєвського. Це, безумовно, позначилося на становищі поета. Вільний від муштри час він використовує тепер так, як хотів.

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— С. 164.

Із Новопетровського укріплення Шевченко посилав свої малюнки для продажу старим знайомим. З метою конспірації у листах він називав малюнки «кусками матерії». Гроші, виручені за картини, поет просить надсилати на ім'я Маєвського з передачею Шевченкові.

Прихильне ставлення Маєвських дало можливість Шевченкові надіятися на деяке поліпшення свого становища. Про можливість переведення Шевченка до Оренбурга почали думати і його друзі. Але ніяких реальних наслідків це не дало.

У 1852 р. командир роти М. Потапов, який з особливою жорстокістю ставився до Шевченка, переведений до іншого батальйону. Замість нього командиром роти призначений Є. Косарев. Шевченко з неприязню ставився до нового командира і не один раз згадував його у щоденнику. Тут є запис про те, як Косарев одного разу на муштрі заявив поетові, що зробить з нього відмінного правофлангового. Все ж Косарев, який був запобігливим перед начальством, знаючи ставлення коменданта до Шевченка, дещо поблажливіше поводився з українським солдатом.

Шевченко стає учасником хору і аматорського драматичного гуртка. Для першої вистави взята п'єса О. Островського «Свої люди — поквітаємось». Обрана вона не випадково. Адже Тарас Григорович, який власне і добирав твори для постановки, назвав її зразком благородної сатири.

Поет брав найактивнішу участь у постановці, виконував роль Рісположенського. І одяг, і гра Шевченка викликали захоплення. «Він був одягнений в досить поношений, старий і дещо вузький на нього фрак із синього сукна, короткі панталони невідомої матерії горохового кольору, теж поношені, латані чоботи, а один — стоптаний на один бік, жилет, колись зеленого кольору з бавовняної матерії з обтягнутими гудзиками. На голові надітий старечий, пом'ятий пуховий капелюх. Відповідно до такого костюма й обличчя Шевченка було розмальовано фарбами. Одним словом, він зображав із себе приказного, який наче з'явився з похмілля і недоспавав після сильного перепою»¹.

Під час одного із антрактів музика заграла українську мелодію і Шевченко з великим захопленням виконав український танок.

У грудні 1852 чи в січні 1853 р. помер комендант укріплення А. Маєвський. Становище Шевченка тепер значно погіршало. Його пригнічувала самотність. «...Неволя давить мене в этой пустыне, одиночество, вот мой лютейший враг!» — пише Шевченко до А. Лизогуба (16 лютого 1852 р.). Листи поет раніше одержував через коменданта. Тепер він був позбавлений такої можливості. Це ще більше гнітило його.

Єдиною відрадю Шевченка в цей час було ліплення. Недалеко від укріплення він знайшов добру глину і алебастр. Але умов для занять скульптурою не було ніяких.

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— С. 177.

Новим комендантом укріплення призначений І. О. Усков, який прибув на місце служби в кінці квітня або на початку травня 1853 р. Перед від'їздом до Новопетровська про Шевченка йому говорив В. Перовський, ад'ютантом якого був Усков. До Ускова почали звертатися з проханням прихильно поставитися до Шевченка друзі поета К. Герн, Ф. Лазаревський, Ю. Матвеев. Усков, як людина обережна, недовірливо спочатку поставився до політичних засланців і зокрема до Шевченка. Але поступово поет зблизився з сім'єю коменданта.

Дружина коменданта згадувала, що Шевченко справив на неї з самого початку приємне враження. Пізніше поет часто бував у їхній сім'ї. «Бувало, довгими зимовими вечорами він принесе журнал і вибере, що йому до смаку, й починає читати; якщо ж твір йому особливо подобається, то він одкладе книжку, підведеться, ходить, розмірковує, потім знову візьметься за неї; а вірші, які йому дуже подобались, він завчав напам'ять і днів по три декламував.

Ближче познайомившись із ним, я знайшла в ньому чесну, правдиву, моральну людину»¹.

Особливо любив Шевченко дітей Ускових — трирічного сина Дмитрика (Митю) і дочок Наталку і Надійку. Незабаром син Ускових помер. Тараса Григоровича глибоко вразила смерть дитини. Він тяжко переживав втрату маленького друга, приносить на його могилу квіти і гірко плакав. Шевченко намалював портрет Ускової з донькою Наталкою. Зацікавлений, дещо здивований погляд дівчинки виявляє її бажання збагнути навколишній світ. У руці в неї стеблинка, що символізує свіжість дитячих переживань.

У вільний час Тарас Григорович зустрічався з казахськими дітьми, про що свідчать і малюнки. З великою любов'ю до дітей виконано його малюнок «Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою». На ньому бачимо і самого художника, постать якого дана для того, щоб висловити ставлення до маленьких друзів.

Малюнок «Щасливий ловець» передає радість казахського хлопчика, який спіймав кілька риб і тут же задрімав. Він втомлений, для нього ловля риб не тільки розвага, а й необхідність.

Шевченко бачив і іншу сторону життя казахських дітей. Хлопчики-жебраки відображені на картинах «Байгуші під вікном» та «Шевченко і байгуші». Обидва ці малюнки близькі. І тематично і стилістично вони пов'язані між собою — у них узагальнено безрадісне життя казахських дітей. На першому із них зображено дітей-жебраків, яким з вікна кам'яниці погрожує кулак. Хлопчик, що дивиться у вікно, заховав свою мисочку, він не надіється щось одержати від людини, котра погрожує йому. Хлопчик же, який знесилено присів під стіною, простягає руку до людей на вулиці, очевидно, чекаючи милостині від прохожих. На малюнку «Шевчен-

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 236.

ко і байгуші» перед нами теж два хлопчики-жебраки. Тут художник не тільки зобразив малих знедолених дітей казахів, а й себе на другому плані, чим теж засвідчив любов до них. Ці малюнки, як і багато інших, свідчать, що український поет і художник близько сприймав долю казахського народу, його дітей.

Шевченко зблизився з Усковим, котрий прагнув полегшити долю поета-засланця. Комендант укріплення, як згадує Ускова, переконував своїх офіцерів, що із засланою поета не вийде справжнього солдата і радив їм звільнити його від муштри. Тарас Григорович зміг відновити листування з друзями і знайомими. Листи йшли через коменданта.

У січні 1854 р. Усков звернувся до ротного командира Косарева з запитом про поведінку Шевченка за час його перебування в Новопетровську. Через два дні Косарев повідомив, що будь-яких неординарних вчинків за Шевченком не помічалось. У цьому ж місяці Усков рапортом прохав начальника штабу корпусу дозволити Шевченкові намалювати олійними фарбами запрестольний образ для місцевої церкви. Однак навіть і це не дозволили.

У жовтні 1854 р. начальник артилерії гарнізонів Оренбурзького округу Г. А. Фрейман подав клопотання командирові Оренбурзького корпусу про підвищення Шевченка в унтер-офіцери, оскільки комендант Усков і командир роти свідчать, що Шевченко веде себе пристойно і зразково виконує службові обов'язки, не має ніяких зауважень. Але на запит командування майор Львов, який заміняв командира батальйону, відповів, що Шевченко не заслуговує підвищення в унтер-офіцери, оскільки «по фронтовому образуванню слаб», це і вирішило справу.

Час від часу Новопетровську фортецю відвідували вчені та службові особи, які привозили для поета книжки, листи чи просто привіти від знайомих. Зустрічі з ними були для Тараса Григоровича великою радістю, хоч якось урізноманітнювали його монотонне, сумне життя, відволікали на деякий час від брудних казарм, іноді в думках переносили його на рідну Україну чи до Петербурга, викликали образи близьких людей.

У травні 1852 р. із Уральська прибув офіцер Уральського козацького війська М. Савичев, який привіз Шевченкові листи від польських друзів і від петрашевця О. Ханикова. Савичев у 1849 р. з військовою частиною, в якій служив, деякий час був у шевченківських краях. Штаб полку стояв у Звенигородці. Був Савичев і в Кирилівці. У розмовах Шевченка зі Савичевим згадувалися рідні місця поета, який тепер ніби переносився в своє дитинство. Однак Шевченко мало знав Савичева, не висловлював ніяких політичних міркувань і взагалі був стриманим у розмовах. Савичев пише, що поет жив у цей час дуже бідно і скаржився на відсутність книжок¹.

Восени 1852 р. Шевченко зустрівся з А. П. Головачовим — ученим-зоологом, який цікавився літературою, підтримував зв'язки

¹ Див.: Спогади про Тараса Шевченка.— С. 255—264.

з письменниками. Для поета-засланця ця зустріч була великою радістю, про що пише у листі до О. Бодянського: «Нынешнюю осень посетил наше укрепление некто г. Головачев, кандидат Московского университета... Я с ним провел один только вечер, т. е. несколько часов, самых прекрасных часов, каких я уже давно не знаю. Мы с ним говорили, говорили, и, боже мой, о чем мы с ним не переговорили! Он сообщил мне все, что есть нового и хорошего в литературе, на сцене и вообще в искусстве».

У вересні 1853 р. до Новопетровського укріплення прибув російський природодослідник, академік К. М. Бер, який очолив експедицію по дослідженню Каспійського моря. Жив він на квартирі Ускова, де з ним і познайомився Шевченко. У складі експедиції був природодослідник і публіцист М. Данилевський, якого за причетність до гуртка Петрашевського заарештовували і вислали із Петербурга. Про зустріч з Данилевським Шевченко писав 9 жовтня 1854 р.: «Такое явление, как Данилевский, в нашей пустыне может скружить и не мою голову. В продолжении его пребывания здесь я почти с ним не разлучался. Он своим присутствием оживил во мне, одиноком, давно прожитые прекрасные дни». Пізніше Данилевський став ідеологом панславізму, перейшов на реакційні позиції. Після зустрічі вони не листувалися, стосунки між ними не встановилися. Очевидно, висловлювання Шевченка — це були перші враження про зустріч у пустельних краях.

Влітку 1854 р. Шевченко познайомився з помічником начальника експедиції, природознавцем М. М. Семеновим. Напередодні від'їзду поет передав через нього О. Бодянському автопортрет і лист, у якому писав: «...Про мою погану долю розпитай у г. Семенова, він тобі розкаже про мене, про такого, як мене добре бачив».

Весною 1856 р. Шевченко познайомився з російським письменником О. Писемським, який відвідав Новопетровське укріплення в складі експедиції К. Бера. В одному із листів до Шевченка Писемський писав про велику популярність творів нашого поета серед його земляків, про те, що він написав лист до А. Толстої про Шевченка. Однак на початку 60-х років ставлення Писемського до українського поета змінилося. Він почав виступати з нападками на учасників революційного руху. Журнал «Библиотека для чтения», який редагував Писемський, навіть не відгукнувся на смерть Шевченка.

У 1856 і 1857 рр. на Каспійському морі проводила роботу експедиція під керівництвом вченого-гідрографа, контр-адмірала М. О. Іващинева. Він був близьким до гуртка петрашевців. Шевченко познайомився з ним у Новопетровському укріпленні.

Російський поет О. Плещеев, якого за участь у гуртку петрашевців засудили до смертної кари, що була замінена засланням в солдати в Окремий Оренбурзький корпус, в колі польських політичних засланих познайомився з поезією Шевченка і написав йому листа: одного, а потім другого. Тарас Григорович відповів

йому 6 квітня 1855 р. У листі-відповіді поет дякував незнайомому другу за його побажання «вырваться из этой пустыни», говорив, що кожний рядок його листа сприймав як слово брата, як слово справжнього друга. Ділиться Шевченко і своїми думками, розповідає про тяжке становище, скаржиться на муштру: «из меня, теперь пятидесятилетнего старика, тянут жилы по осьми часов в сутки!»

У цьому ж листі Шевченко просить Плещеева переглянути «Отечественные записки» і, якщо там не надрукована повість «Княгиня», то через знайомих забрати рукопис в «Отечественных записках» і передати для друкування в журнал «Современник».

Відірваний від культурних центрів Шевченко продовжує цікавитися літературним життям країни. У листах він запитує, чи надрукована п'єса Я. Кухаренка «Чорноморський побит», згадує збірку А. Метлинського «Думки і пісні та ще дещо», задумує перекласти українською мовою «Слово о полку Ігоревім». Для цього він прохає А. Козачковського в листі від 14 квітня і О. Бодяньського в листі від 1 травня 1854 р. прислати «Слово» в оригіналі, а якщо немає, то в перекладі М. Максимовича або О. Шишкова.

Друзі продовжували висилати Шевченкові книжки.

У листопаді 1856 р. Шевченко задумав серію малюнків «Притча про блудного сина». Про це він сповістив Бр. Залеського листом 18 листопада. «Притчу...» він схарактеризував у записі в щоденнику 26 червня 1857 р. У зв'язку з роботою над серією «Блудний син» Шевченко у щоденнику висловлює свої погляди на сатиру: «Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как «Жених» Федотова или «Свои люди — сочтемся» Островского и «Ревизор» Гоголя».

Перші п'ять малюнків показують шлях купецького сина від пияцтва і гри в карти до розбійництва, вбивства людини («Програвся в карти», «У шинку», «На кладовищі», «У хліві», «Серед розбійників»). На наступних малюнках («Кара колодкою», «Кара шпіцрутенами», «У в'язниці») зображена жорстока кара. Цими малюнками Шевченко викликає ненависть до мучителів, відтворює тогочасні порядки в царській Росії. На малюнку «Кара шпіцрутенами» відтворено поширене в тогочасній армії покарання. Так був покараний рядовий Скобелев, про що поет записав у щоденнику 8 липня 1857 р.

18 лютого 1855 р. помер Микола І. Це зародило в Шевченка якусь надію на своє визволення. Листовно 12 квітня 1855 р. він звертається до віце-президента Академії мистецтв Ф. П. Толстого, в якому розповідає про своє тяжке життя, утиски і просить порушити клопотання про визволення. «Только предстательство ваше,— пише Шевченко,— может возвратить мне потерянную свободу, другой надежды я не имею». У цьому ж листі він просить Толстого звернутися до В. О. Перовського — оренбурзького генерал-губернатора і командира Окремого Оренбурзького корпусу — про по-

легшення своєї долі. З аналогічним проханням Шевченко звернувся і до конференц-секретаря Академії мистецтв В. І. Григоровича.

Дружина Ф. Толстого Анастасія Іванівна у листі від 20 лютого 1856 р. повідомила Шевченкові про те, що друзі клопочуться про його визволення. Цей лист, одержаний Шевченком 15 квітня, вселив йому віру в швидку свободу або полегшення його долі. Тепер Шевченко чекав вістей з Оренбурга. Але замість цього з'ясувалося, що маніфест Олександра II при вступі на престол не приніс українському поетові ніякого полегшення. Шевченко тяжко переживав це. «Я близок был к отчаянию, так меня ошеломило это безнадежное известие»,— писав він.

Незважаючи ні на які труднощі, друзі українського поета продовжують клопотатися про його свободу. Бр. Залеський в листі від 3 липня 1857 р. з Оренбурга, сповіщаючи про це поету, пише: «Я тішуся, що в хвилину моєї щирої радості і щастя я можу й тобі послати хоч один світлий промінь надії»¹. В кінці листа зроблена приписка З. Сераковського, в якій висловлюється надія на зустріч у Петербурзі чи в Києві, на те, що доля політичних засланих поліпшиться.

У Шевченка знову з'являється віра в своє швидке визволення. У листі від 9 січня 1857 р. він дякує А. І. Толстой за турботи про нього, планує поїхати на Україну і на хуторі одного із своїх скромних прихильників зайнятися гравюрою.

7 квітня 1857 р. Шевченко одержав листа від М. Лазаревського, в якому повідомлялось про розпорядження увільнити Шевченка у відставку, про те, що вже дано таке розпорядження військовому міністру. Лазаревський радить поетові приїхати до Петербурга, де у нього є багато друзів. «Я трохи не одурів, прочитавши його (цей лист.— Г.Н.)»,— пише поет у листі-відповіді.

28 травня В. Перовський наказав звільнити Шевченка від військової служби і дозволити жити йому тільки в Оренбурзі під поліцейським наглядом.

12 червня Шевченко, чекаючи звільнення, розпочинає писати свій щоденник («Журнал», як він його назвав). З цього часу поет систематично записує свої роздуми, події. Вже в записах 13 червня він складає план повернення із заслання. Спочатку мріє повертатися через Кизляр, Ставрополь в Катеринодар, де жив Я. Кухаренко, потім через Крим, Харків, Полтаву, Київ, Мінськ в село Чирковичі до Бр. Залеського, а далі до Петербурга. Однак цей план зазнав змін. У листі до М. Лазаревського від 1 липня 1857 р. Тарас Григорович пише про те, що має намір їхати Волгою через Астрахань, Нижній Новгород, Москву до Петербурга.

У щоденнику Шевченко часто записує, з яким нетерпінням чекає звільнення, але офіційного розпорядження довго не було. У Новопетровському укріпленні воно одержане тільки 21 липня 1857 р. Якщо із Петербурга до місця заслання Шевченко був доставлений за вісім днів, то розпорядження із того ж Петербурга

¹ Листи до Т. Г. Шевченка.— С. 87.

про звільнення поета від солдатчини йшло майже три місяці. Із звільненням Шевченка не поспішали.

Тарас Григорович записав у щоденнику: «...Встретил смотрятеля полугоспиталя Бажанова, и он первый поздравил меня с свободой. 21 июля 1857 года в 11 часов утра». Наступного дня комендант укріплення повідомив Шевченкові, що оскільки немає наказу по корпусу, то він не може дати дозвіл на виїзд до Петербурга через Астрахань, і доведеться їхати через Оренбург.

Незважаючи на це, радості Шевченка не було меж. 26 липня в щоденнику він записує чорновий варіант листа Ф. Толстому, в якому є слова: «Я не мог себе отказать в радости подписать под этим черновым письмом «художник Т. Шевченко». В продолжение 10 лет я писался и подписывался «рядовой Т. Шевченко». И сегодня в первый раз написал я это душу радующее звание».

31 липня Усков погодився дати документи поетові на проїзд до Петербурга через Астрахань. Причини зміни попереднього рішення невідомі.

2 серпня 1857 р. Шевченко «на самой утлой рыбацьей ладье» о 9 годині вечора виїхав із Новопетровського укріплення до Астрахані.

ПОВІСТІ

Порушуючи царську заборону, Шевченко продовжував писати й малювати і в Новопетровському укріпленні. Із поезій цього періоду до нас дійшли тільки друга редакція поеми «Москалева криниця» (1857), поезія «Мій боже милий, знову лихо!..», яку Шевченковознавці датують 1859 роком.

У другий період заслання Шевченко написав біля двадцяти повістей (російською мовою). До нас дійшло їх тільки дев'ять. За життя автора повісті не друкувалися. Після смерті Шевченка вони перейшли до М. Лазаревського, який в журналі «Основа» (1862) опублікував повідомлення про їх розпродаж, але без права видання, яке зберігалося за спадкоємцями поета. Пізніше рукописи повістей Шевченка були у Костомарова, в якого пролежали біля двадцяти років.

Першою публікованою (у журналі «Исторический вестник» за 1881 р.) була повість «Несчастный» з невеликою передмовою Костомарова. В тому ж році у київській газеті «Труд» літературознавець і мистецтвознавець В. Горленко опублікував уривки з повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», а в наступному році — повість «Музыкант». У журналі «Киевская старина» за 1886—1887 рр. надруковані інші повісті письменника. У 1888 р. редакція цього ж журналу видала повісті окремою книжкою разом із поетичними творами, написаними російською мовою.

Повісті Шевченка тісно пов'язані з його поетичною і живописною творчістю. У деяких повістях автор використав сюжети поем («Наймичка», «Княжна», «Варнак»). Окремі спільні мотиви зустрічаємо в повістях і на малюнках Шевченка («Кара шпіцрутенами», «Джангисагач» тощо). У повістях в порівнянні з поемами

автор збагачує сюжети новими епізодами, ширше вмотивовує поведінку героїв, міняє композицію, вводить нові персонажі.

У прозових творах Шевченко використовує досвід М. Гоголя. Як і російський письменник, він сатирично змальовує життя поміщиків, засуджує їх жорстокість у ставленні до кріпаків, показує моральну вищість представників народу над панами.

Тематично проза Шевченка різноманітна. У повістях розробляється одна із головних тем поезії Шевченка — доля жінки. Першим прозовим твором є повість «Наймичка», написана за сюжетом однойменної поеми. Дата, що стоїть під повістю, «25 февраля 1844. Переяслав», фіктивна. У цей час автор був у Москві, де 19 лютого написав поезію «Чигрине, Чигрине...». Дата, поставлена в кінці повісті, мала свідчити, що твір написано ще до заборони Шевченкові писати й малювати. З метою конспірації автор підписує прозові твори псевдонімом Кобзар Дармограй. У повісті дається нове трактування образу наймички, вводиться образ спокусника-офіцера, підкреслюється вищість героїні над спокусником.

Повісті Шевченка мають антикріпосницький характер. У них викривається гнобительська суть феодально-кріпосницької системи, засуджується низька мораль поміщиків. Набагато вищі в моральному відношенні представники простого народу. Це яскраво показано в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Высокогуманними є герої твору — Олена і її брат Обеременко, учасник оборони Севастополя. Герой повісті на запитання, що він бажав би одержати в нагороду за проявлений героїзм, заявив: хоче, щоб звільнили його сестру від кріпаччини.

Образ колишнього солдата, який одружується з дівчиною, збещеною офіцером, і виховує її дочку, створив Шевченко у повісті «Капитанша». Образ цього представника народу протиставлений розбещеним офіцерам.

Антикріпосницький характер має повість «Варнак». У ній дано образ скривдженої людини — кріпака, який стає месником. У повісті «Княгиня», що теж має антикріпосницьке спрямування, Шевченко викриває розпусне життя князя Мордатого. Розповідь ведеться від імені няньки Микитівни, в уста якої вкладено погляди народу. У повісті наявні автобіографічні елементи. Починається вона спогадами автора про рідні місця, про своє дитинство.

Ідкою сатирою на життя поміщиків і виховання в поміщицьких сім'ях є повість «Несчастный». Поміщик ротмістр Хлюпін, який вдруге одружився з вуличною жінкою, змальований безвольною людиною. Він більше любив собак, ніж людей. Поміщиця Марія Федорівна знущається з нерідних дітей. Лізу відвезла в столицю і під ім'ям кріпачки видала в будинок розпусти. Нелюдських знущань зазнав і брат Лізи Микола, доведений мачухою до сліпоти.

Засуджує Шевченко систему виховання поміщицького сина Іполітушки, якого задовбувала Марія Федорівна. Вона його розбестила і нарешті змушена була віддати в солдати «на вихован-

ня». Солдати називали Іполітушку «несчастным». Звідси й іронічна назва повісті.

Проблема виховання порушена і в повісті «Близнець». У ній ідеться про вплив середовища на формування людини. Починається повість повідомленням про те, що із міста Переяслава виступив гусарський полк, а наступного дня заможній родині Сокир було підкинуто двох близнят. Матір знайшли втопленою в річці. Долю близнят і простежує письменник, звернувши головну увагу на їхнє виховання. До того часу, поки брати жили вдома, їхні характери були подібними. Пізніше шляхи братів розійшлися. Зосима віддала в офіцерську школу, де навчалися діти привілейованих верств суспільства. Тут і формується його характер. Він починає із зневагою ставитися до бідних, докоряє батькам за те, що серед інших вихованців кадетського корпусу він «почти нищий». Листи батькам Зосим тепер підписує Сокирін, бо Сокира, на його думку, прізвище грубе для офіцера. Дальший шлях Зосима — це шлях падіння. Із гвардії його переводять в армію, а потім відправляють рядовим в Окремий Оренбурзький корпус. Врешті-решт його спотворене тіло знаходять у якійсь пустці.

По-іншому склалося життя Саватія. Він навчався в гімназії, якою керував І. П. Котляревський, а потім — в Київському університеті на медичному факультеті. У цих навчальних закладах і продовжують формуватися кращі риси, зароджені ще в домашніх умовах під впливом батька і домашнього вчителя Степана Мартиновича. Саватій працює в Оренбурзькому краї, а потім повітовим лікарем у Переяславі. Він прагне бути корисним людям, з повагою ставиться до інших. Це передова людина, представник різночинної інтелігенції, справжній патріот. Він цікавиться мистецтвом, літературою. У його кімнаті висить портрет Богдана Хмельницького, на столі лежить один з передових журналів того часу — «Отечественные записки».

У повісті розповідається про Переяслав, згадується «Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского».

Автобіографічними у повісті є описи життя Саватія в Оренбурзькому краї, подорож до Орської фортеці, на Раїм, пожежа в степу.

Важка доля артистів — тема повісті «Музикант». У ній ідеться про життя талановитого кріпака Тараса Федоровича і артистки Марії Тарасевич. Тарас Федорович — музикант-віолончеліст. З дитинства сирота, мандрував із сліпим кобзарем, деякий час був в Італії, нарешті потрапив у поміщицький маєток. Талановита людина змушена була виконувати обов'язки лакея. Для справжнього митця, який майстерно виконував найскладніші класичні речі, відчував у всіх тонкощах музику — це була справжня трагедія.

Такою ж була і доля артистки Марії Тарасевич — вихованки

«благородного пансіону» Арновського. Тарасевич — співачка, яку високо оцінив М. Глинка. Вона мріє про петербурзьку сцену. Щоб потрапити в столицю, молода артистка змушена була стати коханкою пана. У Петербурзі, куди привіз її Арновський, Тарасевич народила мертву дитину, захворіла, і пан віддав її, вільну жінку, до лікарні під ім'ям «крепостной девки» Арновського.

У повісті Шевченко засудив кріпосницький лад, який не давав можливості розвиватися талантам із народу, створив образ жорстокого поміщика Арновського, під яким легко можна пізнати Г. С. Тарновського, власника маєтку в селі Качанівка.

Публікуючи повість, редакція київської газети «Труд» замінила в тексті твору ім'я «Арновський» на «Кленовський», а село цього поміщика «Качанівку» на «Кленовку». Ця фальсифікація виправлена тільки в 1936 р. дослідником творчості Тараса Шевченка Є. П. Кирилюком¹.

Доля героїв повісті була близька Шевченкові. Не випадково, очевидно, дані й імена героям — Тарас Федорович, який, до речі, був викуплений за таку ж суму, що й Шевченко (2500 крб.), і Марія Тарасевич.

У повісті порушується чимало мистецьких проблем. Високо оцінюється творчість Л. Бетховена, Шевченко називає композитора божественним, а його сонати божественними, неодноразово згадуються великий М. Глинка, друг Шевченка художник В. Штернберг та інші митці.

Повість «Художник» написана в 1856 р. У ній Шевченко показав, як в умовах феодально-кріпосницького суспільства гинуть обдаровані люди, вихідці із кріпаків. Образи кріпаків-інтелігентів виведені в багатьох творах російської літератури. Їх життя відобразили В. Белінський («Дмитро Калінін»), В. Наріжний (Нарежний) («Марія»), М. Некрасов («В дорозі»), О. Герцен («Сорока-злодійка»), І. Тургенев («Малинова вода»), М. Лесков («Тупейний художник») та ін.

Шевченко знав багато конкретних випадків тяжкого життя кріпосних інтелігентів. Як зазначає Л. Кодацька, «його друзі й знайомі у рисувальних класах Академії — І. Зайцев, І. Каширін, В. Раєв, Г. Михайлов, А. Мокрицький та багато інших — також були колись кріпаками»². А відомі художники Тропінін, Мірошніченко і після закінчення Академії мистецтв не одержали свободи.

Головним персонажем повісті Шевченка є художник-кріпак, якого зусиллями визначних діячів культури було викуплено з неволі. Ім'я художника не названо, але в ньому легко можна пізнати самого Шевченка, його юні роки, прожиті в Петербурзі, та навчання в Академії мистецтв. Розповідь в повісті ведеться від імені оповідача — близького друга художника — І. М. Сошенка, ім'я якого в повісті не названо. У творі дано реалістичні образи

¹ Див.: Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. — С. 376.

² Кодацька Л. Ф. Художня проза Т. Г. Шевченка. — Київ, 1972. — С. 121.

багатьох художників, музикантів, артистів, з якими Шевченко був близько знайомий. Це — К. Брюллов, О. Венеціанов, В. Жуковський, В. Штернберг, В. Ширяев. Розповідаючи про них, автор виступає як мемуарист. Значна частина повісті написана у формі спогадів.

— Однак повість «Художник» — це не автобіографія Шевченка. Використовуючи факти з власного життя, письменник не дотримується хронології. Художник-кріпак знайомиться з Сошенком у значно молодшому віці, ніж це було насправді. Як свідчив Сошенко, їх знайомство відбулося не так, як його описав Шевченко¹. Повість — це твір, в якому наявний творчий домисел, навіть у першій частині, де багато автобіографічного. Друга ж частина, в якій йдеться про одруження, божевілля і смерть художника, — це типові картини становища бідного митця в жахливій тогочасній дійсності.

Свої захоплення, погляди на життя, на мистецтво Шевченко висловив через постать самого художника і оповідача. Л. Кодацька справедливо зазначає, що у «повісті наявна своєрідна роздвоєність автора на головного героя й оповідача. В образі художника Шевченко розкрив свої юнацькі переживання й захоплення, наївну безпосередність у ставленні до людей, в оточенні яких перебував. Пізніші погляди на життя він втілює в образі оповідача, сприйняття реальної дійсності якого підпорядковане революційно-демократичному світоглядowi письменника»².

У творі йдеться про роботу художника в майстерні Ширяєва, про зустріч з Сошенком у Літньому саду, знайомство з Брюлловим й іншими художниками. Головна увага приділена навчанню в Академії мистецтв. Опановуючи техніку живопису, молодий художник малює картини за сюжетом «Іліади», захоплюється творами Пушкіна, виростає в людину великої культури. Він був у захопленні від того, що Брюллов високо оцінив ескізи В. Штернберга, виконані на Україні, заявивши, що в одному ескізі Штернберга побачив всю Україну, задуманих земляків художника. Роль Брюллової у формуванні характеру юнака, у виробленні його естетичних поглядів розкрито широко, всебічно. Молодий художник відвідує виставки, цікавиться театром.

Друга частина повісті — це листи головного героя твору та його знайомого до оповідача. Тут йдеться про зіткнення бідного митця з жорстокою дійсністю. В цій частині розповідається про взаємини художника з молододу дівчиною-сиротою Пашею. Між ними з'являється розпусник мічман, який збездечив Пашу. Але герой повісті не відвернувся від неї і, щоб врятувати дівчину, одружується з нею.

Далі все більше й більше виникає неприємностей на тернистому шляху героя, що призводить до конфлікту між прагненням митця і дійсністю. Взаємини з Пашею породжують творче піднесення

¹ Див.: Спогади про Тараса Шевченка. — С. 52.

² Шевченківський словник. — Т. 2. — С. 327.

юнака. Щира і весела дівчина викликала у нього захоплення. З юнки він малює картину «Весталка»¹, яка згодом набула великої популярності серед народу. Художник починає працювати над новою картиною — «Мадонна», «Начал он с своей жены и не с своего дитяти мадонну с предвечным младенцем. И если он кончит так хорошо, как начал, то это превзойдет «Весталку», — читаємо в повісті.

Але конфлікт з оточенням загострюється. Молодого художника не допускають до виконання академічної програми. Він змушений повторити «свою «Весталку» і повторяв до того, що и на толкучем перестали брать его копии. Потом принялся раскрашивать линографии для магазинов, а теперь не знаю, что он делает. Вероятно, пишет портреты по целковому...». Його «Мадонна» залишилася незакінченою. Велика творча напружена праця, конфлікт з оточенням призводять його до тяжкої хвороби, а потім і смерті.

Нешасливою була не тільки доля головного героя повісті. Це типове явище. Невдало склалося і життя К. Брюллової. Молодий Штернберг виїздить до Італії і там помирає, оповідач повісті змушений залишити Петербург. Цим Шевченко підкреслює тяжку долю митців у тогочасному суспільстві.

Художніми прийомами повість пов'язана з іншими прозовими творами Шевченка, але має і свої особливості. Характерною рисою її є дуже невелика кількість пейзажів. Однак ці пейзажі відіграють важливу роль, несуть у собі велике смислове навантаження. Наприклад, початковий пейзаж визначає місце дії, дається так, як він сприймається художником, а це допомагає розкрити внутрішній світ митця: «Летние ночи в Петербурге я почти всегда проводил на улице или где-нибудь на островах, но чаще всего на академической набережной. Особенно мне нравилось это место, когда Нева спокойна и, как гигантское зеркало, отражает в себе со всеми подробностями величественный портик Румянцевского музея, угол сената и красные занавеси в доме графини Лаваль. В зимние длинные ночи этот дом освещался внутри, и красные занавеси, как огонь, горели на темном фоне, и мне всегда досадно было, что Нева покрыта льдом и снегом и декорация теряет свой настоящий эффект».

У повісті майже відсутні портретні характеристики персонажів. Вони дуже стилі, найнеобхідніші. Так, розповідаючи про зустріч молодого художника з оповідачем, автор підкреслює, що художник був у «тиковом грязном халате... мальчик лет четырнадцати или пятнадцати».

Далі йде досить просторий діалог між оповідачем і художником, в якому характеризується головний персонаж, з'ясовує його становище. Мова героя допомагає розкрити його культурний рівень. У повісті часто зустрічаються імена відомих майстрів пензля, професійна лексика. У зв'язку з відсутністю розгорнутих описів

¹ Весталка — жриця Вести, богині домівки і вогню.

діалоги набувають особливого значення у створенні образів-персонажів. Широко використаний епістолярний стиль, що допомагає авторові розкрити характер героя.

Створюючи постаті негативних персонажів, письменник вдається до іронії й сатири. Так, про акуратно намальовані картини Волги, зроблені братами Чернецовими, Брюллов сказав: «Я здесь не только матушки-Волги, и лужи порядочной не надеюсь увидеть».

Для повісті характерний ліризм. З великим співчуттям розповідається про смерть бідного Демського, що помер як справжній праведник, за труною котрого йшло лише кілька чоловік.

Повість «Художник» — один із кращих прозових творів Шевченка, в якому розкрито виховне значення мистецтва, підкреслено його суспільну роль. Твір дає багатий матеріал для вивчення життя і поглядів Шевченка.

ЩОДЕННИК

З 12 червня 1857 до 13 липня 1858 р. Шевченко писав щоденник. У ньому послідовно, день за днем описуються події в житті поета, які відбулися від останніх днів заслання до прибуття в Петербург. В одному із перших записів Шевченко розмірковує, як на нього вплинули десять років солдатчини, обставини тяжких моральних і фізичних утисків. Перед письменником постало питання, чи все це не зламало, не змінило його поглядів на життя. І тут же відповідає: «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо». Шевченко і після заслання залишився таким же революціонером, яким був і раніше, тільки ще більше загартованим.

Щоденник поета дає багатий матеріал для вивчення його життя цього періоду, поглядів, переживань, мрій, взаємин з людьми, що його оточували. Але це не звичайні щоденні записи, це водночас твір науковий, суспільно-політичний і художній. У ньому Шевченко висловлює свої погляди на важливі суспільні питання, різко висміює Миколу I, називає його «неудобозабываемым тормозом», «коронованным палачем», «фельдфебелем».

Глибокі думки висловлює Шевченко про суспільно-економічний розвиток країни, про роль техніки, яку він пов'язує з розвитком революційного руху: «Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно».

У щоденнику неодноразово згадуються ватажки народних повстань на Україні і в Росії: Степан Разін і Устим Кармалюк, Кіндрат Булавін і Микита Швачка. Богдана Хмельницького Шевченко називає «гениальным бунтовщиком». Поет старанно записує оповідання про заворушення селян в приволзькому селі Зименки і на Україні (Катеринославщині) та про невдоволення селян у Борзенському повіті Чернігівської губернії в поміщика М. Білозерського.

У щоденнику з великою повагою говориться про декабристів, які поверталися із заслання, про революціонерів-демократів, зокрема О. Герцена.

Після повернення із заслання Шевченко багато читає, прагне ознайомитися з творами, що з'явилися за останнє десятиліття. У зв'язку з цим він записує цікаві думки про твори літературні, живописні, музичні. Майже завжди дає їм, хоч і стисло, але дуже влучну характеристику.

Щоденник дає багатий матеріал для з'ясування того, як Шевченко у своїх творах використовував відомі йому епізоди з життя. Ці записи показують тісний зв'язок письменника з народом, розкривають його творчу лабораторію.

У щоденнику маємо і художні описи подій, зарисовки з природи, портрети тих, з ким автору доводилося зустрічатися. Іноді вони становлять ніби вставні оповідання чи ліричні відступи.

Щоденник Шевченка публікувався в журналі «Основа» (1861—1862). Але там були великі купюри, зумовлені цензурними утисками. Вперше повний текст щоденника надруковано тільки 1925 р. у Харкові.

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ОСТАННІХ РОКІВ (1857—1861)

По дорозі до Нижнього Новгороду. Із Новопетровського укріплення до Астрахані Шевченко прибув 5 серпня 1857 р. Зупинився він у знайомого по Новопетровську плац-ад'ютанта укріплення Л. Бурцева, близького до родини Ускових. У перші дні поет знайомиться з містом. Його вражає убогість населення, бруд. Причину цього Шевченко вбачає в тогочасному суспільному ладові, про що записує в щоденнику: «Где же причина этой нищеты (наружной) и отвратительной грязи (тоже наружной) и, вероятно, внутренней? Где эта причина? В армяно-татарско-калмыцком народонаселении или в другой какой политико-экономической пружине?» На це запитання поет відповідає: «Последнее вероятнее. Потому вероятнее, что и другие наши губернские города ничем не уступают Астрахани...» Поета засмучує те, що в місті немає жодної книгарні, а фонди бібліотеки, яку він відвідував, дуже бідні.

Про перебування Шевченка в Астрахані стало відомо колишньому студенту Київського університету, тепер учителю історії і географії І. П. Клоповському. Він негайно розшукав поета.

Пізніше І. Клопотовський згадував про цю зустріч: «Костюм поета не витримував жодної критики: він приїхав до Астрахані в дощенту поношеному солдатському форменному одязі, подертих чоботях; білизни в нього майже не було, грошей — ні копійки»¹.

Клопотовський познайомив Шевченка з багатьма колишніми студентами Київського університету, капітаном В. В. Кишкіним. В їхню колі поет провів час в Астрахані. У Клопотовського часто збиралися друзі, організовувалися своєрідні літературні вечори, художні виставки творів Шевченка.

Про останній тиждень, проведений в Астрахані, Шевченко записав у щоденнику: «С 15 по 22-е августа был у меня в грязной и пыльной Астрахани такой светлый, прекрасный праздник, какого еще не было в моей жизни. Земляки мои, большей частью кияне, так искренно, радостно, братски приветствовали мою свободу и до того распростерли свое гостеприимство, что лишили меня свободы самому вести свой журнал и взяли эти обязанности на себя. Благодарю вас, благородные, бескорыстные друзья мои».

Під час подорожі по Волзі Шевченко милується мальовничими берегами Волги, малює краєвиди.

На пароплаві поет захоплюється грою на скрипці буфетника, колишнього кріпака Олексія Панова, називає його кріпацьким Паганіні, говорить, що із його скрипки «вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный мрачный глубокий стон миллионов крепостных душ».

У Кишкіна були всі російські журнали за останній час, твори К. Рилеева, М. Салтикова-Щедрина, М. Гоголя, В. Бенедиктова та ін. Шевченко з великою цікавістю читає їх. Захоплення викликають передусім твори Салтикова-Щедрина і М. Гоголя. Про них поет записав у щоденнику: «Я благоговею перед Салтыковым. О. Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!»

На пароплаві в каюті капітана влаштовувалися літературні вечори. На них читалися твори, надруковані в «Палярной звезде» за 1824 р. Захопили поета поеми К. Рилеева «Наливайко», «Войнаровский». Читали також твір ідеолога революційного народництва П. Лаврова «Російському народові», нелегальний вірш О. Хомякова «Росія», вірш французького поета-романтика Анрі-Огюста Барб'є «Собачий бенкет». Деякі з них Шевченко переписав собі в щоденник. Це і сатирична поезія Лаврова «Російському народові», написана у формі послання царя своєму народові. Звертаючись до народу, цар заявляє:

Гордитесь, русские, быть царскими рабами.
Закон ваш — мысль моя!

¹ Спогади про Тараса Шевченка. — С. 265

Отечество вам — флаг над гордыми дворцами,
Россия — это я.

Коли пароплав пропливав біля так званого пагорба Сеньки Разіна, Шевченко почув переказ про «твердыню славного лыцаря», якого боялися московський цар і персидський шах. Поет записав: простий народ вірить, що Разін і тепер живий, що з ним навіть розмовляли матроси. За переказами, «Разин не был разбойником, а он только на Волге брандвахту держал и собирал пошлину с кораблей и раздавал ее неимущим людям».

У Саратові Шевченко мріяв зустрітися з товаришем по Кирило-Мефодіївському товариству М. Костомаровим, але напередодні від саратовської пасажирки довідався, що Костомаров виїхав за кордон. Незважаючи на це, поет, як тільки пароплав зупинився, негайно відправився до матері вченого. Вона не відразу впізнала його, адже пройшло десять тяжких років. Мати Костомарова прийняла поета, як рідного сина, з поцілунками і сльозами. Тарас Григорович залишив схвильовану Тетяну Петрівну о першій годині ночі.

У Нижньому Новгороді. На світанку 20 вересня 1857 р. пароплав наближався до Нижнього Новгорода (тепер м. Горький). Шевченко милувався передмістям, освітленим ранковим сонцем. Об 11 годині ранку пароплав кинув якір.

За рекомендацією управителя контори пароплавства М. Брилкина Шевченко зупинився у співробітника компанії «Меркурій», архітектора за освітою П. Овсянникова. В перший же день від Брилкина поет довідався, що його розшукує поліція. Шевченкові загрожувала мандрівка етапом до Оренбурга за одержанням офіційної відставки і життя в Оренбурзі протягом невизначеного часу. В'їзд в обидві столиці йому був заборонений.

Виручили поета його нові друзі. Брилкін і Овсянников організували медичний огляд Шевченка. До поета прийшли поліцеймейстер і лікар А. Гартвіг. Останній, як пише Шевченко в щоденнику 1 жовтня 1857 р., «без малейшей формальности нашел меня больным какой-то продолжительной болезнью». Це врятувало поета від повернення до Оренбурга. За Шевченком був встановлений нагляд поліції. «Хороша свобода, — пише він у щоденнику 23 жовтня 1857 р. — Собака на привязи. Это значит, не стоит благодарности, ваше величество».

У Нижньому Новгороді Шевченко швидко зійшовся з передовими людьми. Тут панувала ліберальна обстановка. Значною мірою це було зумовлене тим, що генерал-губернатором з 1856 р. був О. М. Муравйов, декабрист, один із засновників «Союзу порятунку», член «Союзу благоденствия». Шевченка цікавила його діяльність. Серед нових знайомих поета була М. О. Дорохова — педагог, двоюрідна сестра декабристів Ф. Вадковського і З. Чернишова.

У Нижньому Новгороді Шевченко познайомився з декабристом І. О. Анненковим, який був засуджений до смертної кари, замієної потім на 20 років каторги. Він 1836 р. з дружиною поселився

в Сибіру. Після амністії 1857 р. переїхав до Нижнього Новгорода. З Шевченком зустрічався протягом усього перебування поета в цьому місті.

З пошаною ставився Шевченко до В. О. Трубецького, який очолював губернську карну палату, називав його «весьма милым князем-человеком». Сім'я Трубецького жила в будинку, який належав батькові М. Добролюбова. Не виключена можливість, що Шевченко у Трубецького ознайомився зі статтями російського критика, які публікувалися тоді в «Современнике»¹.

Близько сходиться Шевченко з К. А. Шрейдерсом, чиновником для особливих доручень при генерал-губернаторі. Шрейдерс намагався, чим міг, допомагати поетові, привозив з Петербурга йому книжки. Не пориває Шевченко дружніх стосунків і з В. Кишкіним, знайомиться з російським музикознавцем О. Д. Улибишевим, відвідує відомого російського лексикографа В. Даля.

У Нижньому Новгороді поет багато читає. Тут він вперше побачив «Полярную звезду» за 1856 р., на обкладинці якої були поміщені портрети повішених декабристів. Поету прийшло на думку, що було б добре вибити медаль, де «с одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью «Не первый русский коронованный палач».

Де б не бував Шевченко, скрізь бачив тяжке становище кріпаків. Одного разу у Нижньому Новгороді він бачив таку хвилюючу картину: кріпаки поміщика Демидова прийшли скаржитися губернаторові на непосильну панщину, а той наказав їх висікти².

Шевченко повертався із заслання в той час, коли в Росії готувалася селянська реформа. Йшли суперечки про шляхи її проведення. Між демократами і лібералами точилася боротьба навколо питань про те, як звільняти селян від кріпацтва. Революційні демократи відстоювали революційний шлях звільнення селян. Таких поглядів дотримувався і український поет. Це питання Шевченко вважав головним для того часу. У листі до І. Ускова від 12 листопада 1857 р. він писав: «Занимает теперь всех самый животрепещущий вопрос о том, как освободить крестьян от крепостного состояния».

Поет бере активну участь у культурному житті міста. Він відвідує театр, буває на репетиціях, дає поради акторам, допомагає в оформленні постановок як художник.

Великою радістю для Шевченка було те, що його старий друг М. С. Щепкін на пропозицію зустрітися десь під Москвою (в'їзд у Москву поетові був заборонений) пообіцяв сам приїхати до Нижнього Новгорода. Тарас Григорович із запалом почав готуватися до цієї зустрічі, допомагав місцевим артистам розучувати ролі

¹ Див.: Т. Г. Шевченко: Біографія.— С. 343—344.

² Докладно про цю подію і її наслідки див.: Б о л ь ш а к о в Л. Н. Іхав поет із заслання.— Київ, 1977.— С. 88—91.

з п'єс, які передбачалося поставити з участю великого актора. Приїзд Щепкіна для Шевченка був «праздникам праздник и торжество... из торжеств! В три часа ночи приехал Михайло Семенович Щепкин»,— записує поет у щоденнику 24 грудня 1857 р. 25—29 грудня 1857 р. Щепкін виступав на сцені Новгородського театру в ролях городничого («Ревизор» М. Гоголя), матроса («Матрос» Саважа і Делюр'є), Чупруна («Москаль-чарівник» І. Котляревського), Любима Торцова («Бідність не порок» О. Островського). Шість днів зустрічей із Щепкіним для Шевченка були сповнені «радостно-торжественной жизни!»

Чекаючи приїзду актора, Шевченко присвятив йому поему «Неофіти». У присвяті він писав:

Возлюблену муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

29 грудня о 12 годині ночі Щепкін виїхав із Нижнього Новгорода. Шевченко проводжав його до наступної станції. Попрощавшись з великим артистом, він записав у щоденнику 30 грудня 1857 р.: «Я все еще не могу прийти в нормальное состояние от волшебного, очаровательного видения».

Після десятилітнього заслання душа поета потребувала ніжності, сердечної теплоти. Він знайомиться з молодою актрисою Катериною Піуновою. Чекаючи Щепкіна, починає розучувати з нею роль Тетяни в п'єсі Котляревського «Москаль-чарівник», прагне виробити в неї інтерес до кращих творів російської і зарубіжної літератури, радіє з успіхів на сцені. В газеті «Нижегородские губернские ведомости» надрукував схвальний відгук на бенефіс Піунової. Шевченко все сильніше захоплюється своєю обраницею. Він буває в сім'ї Піунових майже щодня. Закоханий поет запропонував Катерині стати його дружиною, але батьків дівчини, очевидно, не влаштовувало те, що Шевченко був політичним засланим, що в нього, крім чобіт та кожуха, нічого не було. До того ж Піунова виявилася непорядною у ставленні до Тараса Григоровича. Виконуючи її бажання, поет прохав Щепкіна допомогти молодій актрисі влаштуватися в Харківському театрі, але ще не одержавши відповіді, Піунова підписала контракт з директором місцевого театру. Це обурило Шевченка.

У Нижньому Новгороді Шевченко ознайомився з «Народними оповіданнями» Марка Вовчка, які надіслав йому П. Куліш. Поет був у захопленні від цих творів. У щоденнику 18 лютого 1858 р. він записує: «Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина... Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги».

Питання про дозвіл жити Шевченкові у Петербурзі нарешті було розв'язано позитивно. У день свого народження він одержав листа від М. Лазаревського, в якому повідомлялося про дозвіл приїхати жити в Петербург. «Лучшего поздравления с днем ангела нельзя ждать»,— записує Шевченко у щоденнику. У цей

день друзі влаштували на квартирі у Шрейдерса прощальний обід. Офіційне повідомлення про дозвіл жити в Петербурзі, але під наглядом поліції, надійшло до Нижнього Новгорода 1 березня. Наступного дня поет одержав лист від А. І. Толстої, в якому повідомлялося, що з нетерпінням чекає його приїзду і запрошує до себе. 7 березня Шевченко готувався до від'їзду і до півночі прощався з друзями.

8 березня поет виїхав із Нижнього Новгорода.

У Нижньому Новгороді Шевченко напружено працює. Багато уваги приділяє редагуванню повісті «Матрос», яку тепер назвав «Прогулка с пользой и не без морали», а пізніше — «Прогулка с удовольствием и не без морали». Поет працює також над поемою «Княжна» («Зоре моя вечірняя...»), готує до друку поему «Відьма», написану ще в Седневі 1847 р., редагує балади «Лілея», «Русалка».

У листах до друзів зізнається, що у нього є багато дечого, тільки воно все неподороблене, а в листі до П. Куліша від 26 січня 1858 р. заявляє, що для друку у нього є наготовлено на добрих дві книжки. Велику редакційну роботу проводить поет з своєю «невільничою музою». 21 лютого 1858 р. він записав у щоденнику: «Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половины доброго зерна». Так з'явилася «Більша книжка».

У Нижньому Новгороді Шевченко пише нові твори. Думки про поезію, про свій творчий шлях він висловив у триптиху «Доля», «Муза», «Слава», написаному протягом одного дня. У вірші «Доля» на відміну від деяких попередніх творів відсутні скарги на нещасливу долю. Поет усвідомлює, що в житті йшов шляхом правди, у нього немає лукавства, фальші.

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою,—

пише поет. Як стійкий борець-революціонер, він заявляє, що й далі йтиме цим же шляхом і закликає до цього свою долю.

Вірш «Муза» є центральним у циклі. Образ музи тут набирає ліричного характеру. З великою ніжністю поет звертається до своєї музи, називає її пташечкою, яка йому «мов живучою водою душу окропила». Поет бажає, щоб муза і надалі не покидала його, щоб вона вчила його твердо стояти за правду:

...Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду.

Відданим борцем за правду Шевченко залишився до останніх днів свого життя.

В останньому вірші триптиха «Слава» протиставляється дві слави. З одного боку, засуджується слава царів, яка «у Версалі над злодієм набор розпустила». Це, натяк на Наполеона III. Не

краща й слава Миколи I, яка по шинках хиялася у Севастополі. У цій частині вірша Шевченко використовує бурлеск, поєднуючи його з сатирою.

З другого боку, Шевченко знав і іншу славу, славу народну. Звертанням до неї і закінчується весь триптих:

Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.

«Неофіти». Поему «Неофіти»¹ Шевченко писав з великим творчим піднесенням. «В продолжении этих четырех дней писал поэму, название которой еще не придумал. Кажется, я назову ее «Неофиты, или первые христиане»,— записав Шевченко в щоденнику 8 грудня 1857 р. «Неофіти» — перший твір поета, написаний після звільнення із заслання.

Поема розпочинається посвятою «М. С. Щепкину. На память 24 декабря 1857», в якій Шевченко називає актора чудотворцем, великим другом. Тут же висловлюється бажання, щоб поема «притчею стала розпинателем народним, грядущим тиранам». У пролозі йдеться про умови, в яких писалися «Неофіти». Умови ці були тяжкі. Автор сидить «в неволі», «взаперті», бачить тільки поле та «ворону на хресті», а більш нічого не видно «з тюрми». Так характеризує Шевченко своє становище в Нижньому Новгороді.

У кінці прологу висловлюється думка про те, яким має бути слово митця:

...Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, божее кадило,
Кадило істини. Амінь.

У поемі йдеться про часи занепаду Римської держави в період кризи рабовласницького ладу, коли на зміну старій релігії приходило християнство. Поет зовні намагається дати картини життя Стародавнього Риму, відтворити тогочасний колорит. Цьому служать і географічні назви — Тібр, Афіни, Сіракузи, Скіфія, Палестина, і історичні постаті — Нерон, Децій, і міфологічні — Гіменей (бог шлюбу), Венера (богиня краси кохання), Вахх (бог вина і гулянки). Широко представлена побутова лексика — чертоги (розкішна будівля, палац), катакомби, гінекей (жіноча опочивальня), мірра (ароматна смола деяких тропічних дерев, яку використовували під час релігійних обрядів). Тут діють кесарі, сенатори, глadiatorи, плебей.

¹ Неофіт — новонавернений, новий прихильник релігії, якого-небудь учення, суспільного руху або новак у кому-небудь.

Поряд із представниками привілейованих верств римського суспільства діють і протиставлені їм персонажі: Алкід, його мати, неофіти. Сюжет поеми нескладний. Алкід виростає і пристає до народжуваного в ті часи християнства, стає неофітом. Нерон жорстоко розправляється з представниками нової віри. Їх пригнали в Рим у Колізей, де віддають на розтерзання леопардам. Трупам неопітів годували рибу в Тібрі для царського столу. Після смерті Алкіда мати стала на шлях, яким ішов її син.

Розповідаючи про Стародавній Рим, поет мав намір спрямувати погляд читача на сучасні йому події в Росії і на Україні. Він сам казав, як треба сприймати зміст його твору. В листі до Я. Кухаренка від 16 лютого 1858 р. Шевченко писав: «Скомпоновав ще я тут з нудьги одну штуку, поему «Неофіти», ніби із римської історії. Але вона ще не вироблена...» Вже цим поет засвідчив, що твір не може розглядатися буквально як із римської історії. Поема має алегоричний зміст. Перший розділ починається словами:

Не в нашім краю, богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в римській ідолській землі
Се беззаконіє творилось...
Росії
Тойді й на світі не було...

Для чого Шевченко вжив форму заперечення? Мета поета зрозуміла — спонукати читача задуматися над тим, а що ж робиться в Росії і на Україні, встановити аналогію між подіями, відтвореними в поемі, і тими, які були за часів Шевченка в царській Росії. Цьому служить і вдавана помилка, яку поет тут же виправляє: мати заарештованого Алкіда йде шукати сина

...В Сибір
Чи тее... В Скіфію...

Не визначено точно і час подій. Вони відбуваються

Либонь за Декія царя?
Чи за Нерона сподаря?
Сказать запевне не зумію.
Нехай за Нерона.

Але ж Нерон царював у 54—68 роках, а Декій (Децій) у 249—251 роках. Отже, між їхнім царюванням лежить відрізок часу понад сто років. Все це свідчить про те, що для Шевченка головним було викликати аналогію подій у самодержавній Росії до Стародавнього Риму.

Так сприймали поему і сучасники Шевченка. П. Куліш, наприклад, у січні 1858 р. писав Шевченкові: «Твої «Неофіти», брате Тарасе, гарна штука, да не для друку! Не годиться нагадувати доброму синові про ледачого батька, ждучи від сина якого б не було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнуть нам не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло»¹. Отже, Куліш добре розумів, проти кого спрямована поема.

¹ Листи до Т. Г. Шевченка.— С. 123.

Визначаючи час подій, поет зупиняється на епосі Нерона. Нерон був свавільним деспотом, йому властиве шанобство. Ще за життя царя Нерона оголосили Юпітером-богом. Чимало рис, властивих Неронові, що їх Шевченко відтворив у поемі, характеризувала й Миколу I, який розправився з декабристами, як і Нерон з неофітами. Нерона Шевченко називає «лютим», «собакою», «людодом», «деспотом скаженим».

У час написання твору Шевченко перебував в оточенні, близькому до декабристів. З листопада він записав у щоденнику враження від «Полярної зvezди», виданої Герценом 1856 р. в Лондоні, на обкладинці якої були поміщені портрети п'ятьох повішених декабристів: П. І. Пестеля, К. Ф. Рилеева, П. Г. Каховського, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна. Зустрічався Шевченко і з декабристом І. О. Анненковим, з великою увагою слухав розповіді про декабриста М. Тургенева. Все це наштовхнуло поета написати поему, в якій розповідається про розправу Нерона з неофітами, що викликало в уяві читачів розправу Миколи I з декабристами. Але у творі йдеться не тільки про декабристів. Автор узагальнює порядки в царській Росії, зокрема пише і про віддання непокірних в солдати у віддалені гарнізони. Покарання набували масового характеру:

Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні,
В британських, гальських легіонах
Не муштровались!

Неофіти проповідують «нову правду», виступають проти римської тиранії. Вони «слово правди понесли по всій невольничій землі». Разом з ними виступає і Алкід. Він сміливий, відважний. Мати бачила, як на галері прикованого до щогли везуть в кайданах Алкіда, а він співає «псалом новий» про те, як покарають неправих, як окують царів неситих «в залізній пута».

Алкід сміливо дивиться смерті у вічі, «гине в неволі, в кайданах», але не скоряється ворогові. Таким він і сприйняв смерть, «гордо на арену, псалом співаючи, ступив».

У наведених словах Алкіда той же революційний зміст, який висловлює поет і від свого імені:

...Лютуй! лютуй,
Мерзенний старче. Розкошуй
В своїх гаремах. Із-за моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

Слова «мерзенний старче» звернені до Нерона, а тим самим і до російського царя. Образом святої зорі, на думку Є. Ненадкевича, Шевченко натякає на «Полярну зvezду» Герцена, яка

«із-за моря» (видавалася в Лондоні) — з еміграції — «розхитує підвалини влади самодержця...»¹.

Поема «Неофіти» є прямим продовженням таких творів, як «Гайдамаки», «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ» та ін. В уяві Шевченка знову виникає образ ножів. Але тепер вони занесені не над головами окремих жорстоких панів, а над головою самого деспота-царя, над самодержавством. Поряд з образом ножа називається новий для поета образ сокири (обуха), поширений у революційно-демократичній літературі. Він тісно пов'язаний з революційним піднесенням і символізує селянську революцію. Не випадково цей образ з'являється в літературі напередодні реформи 1861 р., коли в країні склалася революційна ситуація.

Образ сокири часто зустрічається в російській літературі, зокрема в творах О. Герцена, з якими був знайомий і Т. Шевченко. Герцен говорить, що коли селяни не будуть звільнені, їх звільнить сокира.

У відомому «Листі з провінції», вміщеному в «Колоколе» (1860), автор або, можливо, автори, що підписалися псевдонімом «Русский человек», звертаючись до Герцена, закликали до рішучих дій проти самодержавства: «Хай ваш «Колокол», — писалося тут, — ... б'є на сполох. До сокири кличте Русь!»

Образ сокири був настільки популярним, що з'являвся навіть у народних варіантах творів відомих письменників. Так, в одному із студентських варіантів некрасовської «Пісні Єрьомонці», написаній поетом в 1859 р., є такі слова:

«И на головы боярские
Он наточит свой топор»².

У поемі створюється величний образ матері. Шевченко підносить її благородство. Про високі материнські почуття говорить уже в пролозі до поеми:

І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кровавої лила...

Поет показує, як схвильована мати розшукувала сина, коли його схопили вороги, тяжко переживала страту, а «кесаря святого нишком проклінала». Але провівши прах Алкіда до Тібра, куди повкидали трупи неофітів, мати прозріває «і помолилась в перший раз» (прийняла нове вчення) та почала поширювати ідеї свого сина:

І ти слова його живії
В живу душу прийняла.
І на торжища і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла.

Образ матері Алкіда є дальшим розвитком цілої галереї образів матерів, створених Шевченком у поемах «Катерина», «Най-

¹ Ненадкевич Є. О. Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858). — Київ, 1956. — С. 27—28.

² Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. — С. 515.

мичка», «Слепая» та ін. В поемі «Неофіти» поет дав новий образ, показав пробудження революційної свідомості жінки-матері.

«Юродивий». Ще на засланні Шевченко задумав написати поему «Сатрап і Дервиш», у якій хотів показати події на Україні за часів царювання Миколи I. У щоденнику 15 липня 1857 р. він записав, що ввісні бачив східне місто з великими мінаретами і в ньому високопоставлених правителів України в турецьких костюмах. «В ожидании утра я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы вроде «Анджело» Пушкина, перенеся место действия на Восток. И назвал ее «Сатрап и Дервиш». При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проектированный план». У поета був ще один план: зобразити подію, яка відбулася в «Оренбургской сатрапии», приєднати її до «Сатрапа и Дервиша». Важливу роль у поемі повинні були відігравати жінки. Але такої поеми Шевченко не написав. За змістом до цього задуму близький уривок, очевидно вступ до поеми «Юродивий» (1857). Ймовірно, що у процесі роботи над твором автор змінив його план і заголовок.

Уже перші рядки поеми переносять читача в конкретні умови і в певний час. Тут називаються державні діячі, які правили на Україні:

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили.

Першим згаданий капрал Гаврилович Безрукий, тобто київський, подільський і волинський генерал-губернатор Бібіков Дмитро Гаврилович, який в час війни 1812 р. втратив ліву руку. На Україні він проводив політику царизму, придушував всяку вільну думку, переслідував українську мову:

Не сотні вас, а мільони
Полян, дулебів і древлян
Гаврилич гнув во время оно...

«Унтером п'яним Долгоруким» Шевченко називає полтавського, чернігівського і харківського генерал-губернатора князя М. А. Долгорукова. Згадується і всесильний правитель канцелярії Бібікова М. Є. Писарев, який очолював Археографічну комісію, співробітником якої був Шевченко. Писарев брав активну участь у слідстві в справі Кирило-Мефодіївського товариства. Тут же поет дає вбивчу сатиричну характеристику цим правителям:

...Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра.

Різко висміює поет і Миколу I. Шевченко називає його фельдфебелем, безбожним царем, творцем зла, гонителем правди, говорить про «смітничок Миколи».

Шевченко не обмежується тільки критикою царя і його сатрапів, а продовжує картати і українських панів-лібералів. В «Юро-

дивому» пани-ліберали названі «німими подлими рабами», «підніжками царськими», «лакеями капрала п'яного». Викриваючи лібералів, Шевченко звертається до гострої сатири, з обуренням говорить, що вони навчені тільки «розпинать, а не любить... брата!» Звідси й гнівне риторичне запитання:

О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохлаеш?

Продовжує викривати Шевченко і церкву. Поет переосмислює релігійний образ «всевидячого ока», говорить, що воно байдуже дивиться на те, як сотнями в Сибір женуть «невольників святих». Це «всевидяще око» не хвилює доля народу, воно спить.

У цій задушливій атмосфері з'являється один козак, який не побоявся виступити проти гнобителів. Він сміливо «сатрапа в морду затопив» та «ще й у церкві». (Тут Шевченко натякає на випадок у Петрозаводську з Писаревим, якого було переведено губернатором в Оленецьку губернію. Поет цю подію приписав Бібікову. В щоденнику помилково місцем дії назвав Вологду.)

Лицаря ж, який не побоявся ударити губернатора, оголосили юродивим, і фельдфебель, тобто цар, заслав його на каторгу до Сибіру. Шевченко висловлює своє невдоволення пасивністю оточення, яке не стало на захист сміливого козака:

...І вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...

У цих рядках вдруге вжито в поезії Шевченка образ рогачів. Вперше Шевченко використав його в поемі «Гайдамаки» для висловлення всенародної ненависті до панів, підкреслюючи, що на боротьбу піднялися всі, навіть жінки, які ніколи не брали зброї до рук. Під час гайдамацького повстання в селах

...Осталися
Діти та собаки,—
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Події, описані в «Юродивому», свідчать про широкий творчий задум поета. Юнака засилають до Сибіру, де відбувають покарання «споборники святої волі», тобто декабристи. У Сибіру, очевидно, повинні були «зійтися» дві сюжетні лінії — життя і боротьба декабристів і нового покоління протестантів, уособлене в образі сміливого юнака. Цей здогад впливає з останніх рядків уривка:

А я долину на Сибір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада і з неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

Три крапки в кінці свідчать, що твір незакінчений. Весь твір пройнятий революційними ідеями, критикою царату і його прислужників. З нього випливає необхідність рішучої боротьби проти самодержавства.

У Москві. На шляху із Нижнього Новгорода в Москву Шевченко у Володимирі зустрівся з О. Бутаковим, під керівництвом якого брав участь в Аральській експедиції. Згадка про експедицію, незважаючи на те, що під час заслання вона була для поета певним полегшенням, тепер викликала тяжкі спогади. «У мене при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет,— пише Шевченко в щоденнику 10 березня 1858 р.,— а он, кажется, готов навсегда там поселиться».

10 березня ввечері Шевченко приїхав до Москви. Наступного дня розшукав М. Щепкіна і поселився у нього. В дорозі поет застудився і тиждень не виходив з квартири. У свого друга поет зустрівся з М. Максимовичем, російським письменником І. Бабстом, істориком літератури і фольклористом О. Афанасьєвим. Щепкін запрошував до себе для Шевченка співачку І. Грекову, яка співала українські народні пісні.

Але й хворим Шевченко працює над своїми творами, перепишує до «Більшої книжки» поезії «Іржавець» («Наробили колись шведи...»), «Полякам» («Ще як були ми козаками...»), «А. О. Козачковському», «Чернець».

Як тільки поет відчув деяке полегшення, почав відвідувати близьких і знайомих. Одного вечора він «втихомолку навестил давно невиданного друга» В. М. Репніну. Разом із Щепкіним відвідав М. Максимовича. Дружина вченого виконала для поета кілька українських пісень. Він подарував співачці поезію «Весенний вечер» («Садок вишневий коло хати»). В цей же день 18 березня 1858 р. заїхав до А. Мокрицького. Потім був у книгарні сина М. Щепкіна, де російський етнограф Є. Якушкін — син декабриста, подарував Шевченкові портрет письменника-просвітителя М. Новикова. Ввечері Шевченко відвідав О. Бодяньського.

Відвідав поет також С. Аксакова, який запросив його на літо до себе гостювати. У його сім'ї Шевченко з насолодою слухав рідні пісні у виконанні Надії Сергіївни. «Все семейство Аксаковых,— записав Шевченко 25 березня 1858 р. у щоденнику,— непритворно сердечно сочувствует Малороссии и ее песням и вообще ее поэзии».

У російського публіциста і громадського діяча О. І. Кошелява Шевченко познайомився з декабристом С. Волконським, дядьком В. Репніної. Волконський був засуджений до смертної кари, яку потім замінили 20-річною каторгою. 1856 р. Волконський повернувся з Сибіру. В щоденнику Шевченка 25 березня 1858 р. з'явився такий запис: «Кротко, без малейшей желчи рассказал он мне некоторые эпизоды из своей 30-тилетней ссылки и в заключение прибавил, что те из его товарищей, которые были заточены поодиночке, все перемерли, а те, которые томилась по несколько вместе, пережили свое испытание, в том числе и он».

На честь Шевченка влаштовували урочисті обіди М. Щепкін і М. Максимович.

26 березня вранці Шевченко попрощався з М. Щепкіним, який поїхав до Ярославля, і його сім'єю, а вдень залізницею виїхав до Петербурга. Про перебування в Москві Шевченко записав того ж дня (26 березня) у щоденнику: «В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии».

У Петербурзі (1858—1859). 27 березня ввечері Шевченко приїхав до Петербурга. Наступного дня він разом із М. Лазаревським, у якого поселився, відвідав сім'ю Толстих. Дочка Толстих Катерина Юнге (прізвище за чоловіком) у своїх спогадах про цю зустріч писала: «І ось восени 1857 року, одного вечора, коли ми вже міцно спали, нас розбудили словами: «Вставайте, діти! велика радість!» Ми, одягнувшись нашвидкоруч, вибігаємо в зал, а там — батько, мати, художник Осипов, усі домашні; на столі розлиті, шумуючі келихи шампанського... «Шевченко звільнений!» — кажуть нам, цілуючи нас (як на великдень), і ми з несамовитим криком радості стрибаємо й кружляємо по кімнаті...

...Нарешті настав жаданий день, коли ми мали побачити його. Ми з матір'ю не поїхали на залізницю, хотіли зустріти його дома. Із завмиранням серця чекали. Пролунав дзвінок, увійшов він, з довгою бородою, з добродушною усмішкою, з очима, повними любові і сліз. «Серденьки мої, друзі мої, рідні мої!» Уже й не знаю, що тут було: всі цілувалися, всі плакали, всі разом говорили...»¹.

В сім'ї Толстих був влаштований обід в зв'язку з поверненням поета, на його честь виголошені гости Ф. Толстим, учителем дочок господаря, прихильником Белінського і Чернишевського М. Старовим, М. Щербиною і в кінці самою А. Толстою. Шевченко ніяковів від такої честі.

У Толстих зустрівся Шевченко з М. Щепкіним, який приїхав до Петербурга. Разом з ним поет відвідував своїх знайомих, часто бував у сім'ї Толстих, яка, за висловом Шевченка, приймала його як жаданого гостя, проводив там вечори. На одному з них були влаштовані читання. Щепкін декламував монолог із «Скупого лицаря» О. Пушкіна, Шевченко — поему «Неофіти».

Невлаштованість не давала змоги Шевченкові систематично, зосереджено працювати. Поет звернувся до А. Толстої з проханням допомогти йому з житлом. За її допомогою в червні 1858 р. письменник переселився в свою останню квартиру в Академії мистецтв, де йому відвели велику кімнату з антресолями. Тепер у цій кімнаті музей Т. Г. Шевченка.

У Толстих Шевченко познайомився з російським письменником-декабристом В. Штейнгелем, який був засуджений до каторжних робіт і звільнений тільки в 1856 р.

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 280.

Влітку 1858 р. із Саратова до Петербурга приїхав для роботи в архівах М. Костомаров. Він відвідав поета в Академії мистецтв. Тарас Григорович спочатку не впізнав свого старого знайомого. Костомаров назвав себе. Тоді «Шевченко дуже розхвилювався, заплакав і почав обнімати мене й цілувати»¹, згадував Костомаров. Вони ще зустрічалися, але Костомаров скоро виїхав до Саратова.

У цей час, як вважають автори наукової біографії Шевченка, український поет познайомився з М. Чернишевським². Коли і де відбулося це знайомство, невідомо. Можливих шляхів їх знайомства декілька. Нашого поета з Чернишевським міг познайомити З. Сераковський, з яким Шевченко зблизився вже в перші дні перебування в Петербурзі. Це могло статися й на квартирі у Костомарова, який протягом місяця жив у Петербурзі і зустрічався з Чернишевським як старий знайомий по Саратову. Не виключена можливість і інших шляхів знайомства Шевченка з Чернишевським. Але незаперечним є те, що Шевченко і Чернишевський були особисто знайомими.

П. Пипіна — двоюрідна сестра російського критика О. М. Пипіна — 22 вересня 1859 р. у листі до батька засвідчила, що Шевченко бував у Чернишевського: «Сьогодні, можливо, будемо в Костомарова, знову побачу Шевченка, один раз уже бачила в нас»³.

Очевидно, у цей же час Шевченко познайомився і з М. Добролюбовим. З російським критиком він міг познайомитися через З. Сераковського, М. Курочкіна, М. Костомарова, О. Плещеева. Шляхів таких було багато, адже всі ці діячі були в колі журналу «Современник».

У листопаді 1858 р. в Петербурзі розпочалися виступи негритянського актора Айри Олдріджа. Його гра справила велике враження на глядачів. Шевченко, який регулярно відвідував його вистави, у листі до Щепкіна від 6 грудня 1858 р. писав: «У нас тепер африканський актор, чудеса виробляє на сцені. Живого Шекспіра показує». Шевченко познайомився з Олдріджем у Ф. Толстого. Їх знайомство переросло у справжню щирю дружбу. Обидва генії терпіли від соціальної несправедливості, ненавиділи гнобителів, співчували пригнобленим, були прихильниками реалізму в літературі і мистецтві. К. Юнге розповідає про їх знайомство: «Пам'ятаю, як одного вечора обидва вони були розчулені, коли я розповіла Олдріджу історію Шевченка, а останньому перекладали з його слів життя трагіка»⁴. П'ятнадцятирічна дочка Толстих була постійним перекладачем при зустрічах Шевченка з Олдріджем. Шевченко намалював портрет свого негритянського друга. Разом з іншими він підписав заяву про дозвіл продовжити гастролі актора. Однак дозволу на це не дали.

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 151.

² Т. Г. Шевченко: Біографія.— С. 462.

³ Там же.

⁴ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— С. 225.

Шевченко познайомився і подружив з братами Василем і Миколою Курочкінами. Поезії В. Курочкіна він читав ще на засланні. Поета приваблювала їх демократична спрямованість. М. Курочкін перекладав поезії Шевченка («Один у другого питаєм...», «Доля», «Муза», «Огні горять, музика грає...»), написав рецензію на російський переклад «Кобзаря» (1860).

Часто зустрічався Шевченко із С. Гулаком-Артемівським, з яким відвідував виставки в Академії мистецтв, театральні постановки.

22 січня Марко Вовчок із Москви прибула до Петербурга. Наступного дня Шевченко познайомився з нею. 17 лютого він написав вірш «Марку Вовчку. На пам'ять 24 генваря 1859». Цей вірш є першим відгуком на «Народні оповідання», даним революційно-демократичним письменником. Шевченко назвав Марку Вовчка пророком, «обличителем жестоких людей неситих». З почуттям глибокої поваги звертається поет до Марку Вовчка:

...Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее.

Автор вірша називає письменницю своєю донею. Дійсно, Марку Вовчок була літературною дочкою Кобзаря, продовжувачем його великої справи.

Марку Вовчок познайомила Т. Шевченка з І. Тургеневим. Російський письменник про це писав: «Перша наша зустріч відбулася в Академії мистецтв... Я приїхав в академію разом з Марією Олександрівною Маркович (Марку Вовчок), яка незадовго перед тим теж переселилася в нашу північну столицю і була окрасою і основним центром невеличкої групи малоросів... Нарешті прийшов Тарас Григорович — і, певна річ, перш ніж будь-кого з нас привітав пані Маркович; він уже зустрічався з нею, був щиро їй відданий і високо цинив її талант»¹.

Шевченко подарував Марку Вовчку автограф поеми «Неофіти», радив їй зайнятися обробкою народних казок. Після від'їзду письменниці за кордон Шевченко часто з великою пошаною згадував її.

У Петербурзі Шевченко зустрічався із знайомими йому вже польськими політичними засланцями, котрі тепер перебували в столиці: З. Сераковським, Я. Станевичем, Е. Желіговським. Зустрічі з ними були для Шевченка великою радістю.

Та поета засмучувало те, що він під наглядом поліції, і вже з перших днів по приїзді в столицю змушений був з'явитися до управителя канцелярії петербурзького обер-поліцеймейстера І. Мокрицького, а пізніше відвідати і самого обер-поліцеймейстера графа

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 334—335.

П. Шувалова та шефа жандармів князя В. Долгорукова і вислухати, як згадує поет, «приличное случаю, но вежливое наставление».

З приїздом до Петербурга Шевченко задумується над виданням своїх творів. Він зв'язується з українським фольклористом і етнографом Д. Каменецьким, який завідував друкарнею П. Куліша. За дорученням Шевченка Каменецький з'ясовував у Петербурзькому цензурному комітеті можливість нового видання творів поета. Він же повідомив Шевченкові, що поезії переписані Кулішем. Після цього Шевченко записав у щоденнику 4 квітня 1858 р.: «Нужно будет сделать выбор и приступить к изданию. Но как мне приступить к цензуре?»

У грудні 1858 р. Шевченко подає прохання куратору Петербурзького навчального округу І. Делянову дозволити перевидати раніше опубліковані твори в «Кобзарі» і поему «Гайдамаки». Ще раніше він подав заяву В. Долгорукову про зняття заборони з раніше опублікованих творів.

У січні 1859 р. цензор О. Тройницький — член Головного управління цензури — розглянув «Чигиринський Кобзар і «Гайдамаки» та поему «Гамалія» і висловив думку, що їх друкувати можна, крім поезії «Думи мої, думи мої...» Та справу ускладнювало те, що стало відомо про підготовку видання творів Шевченка за кордоном. У зв'язку з цим поет був змушений звернутися до начальника III відділу Долгорукова з заявою, що він ніяких творів для друкування за кордоном не передавав¹. Починається довга тяганина в цензурі з приводу видань творів поета.

16 квітня Шевченко подав заяву до Ради Академії мистецтв з проханням присвоїти йому звання академіка або дати програму для одержання цього звання. При цьому він представив на розгляд Ради дві гравюри: одну з картини Рембрандта, на якій зображено «Притчу про робітників на винограднику», другу з картини Соколова «Приятелі».

Після 12-річної розлуки з Україною Шевченко рветься в рідні краї, хоче побачитися з сестрою, братами. 5 травня 1859 р. він подає прохання до Академії мистецтв про видачу йому документів на 5-місячний виїзд у Київську, Чернігівську і Полтавську губернії для відновлення здоров'я і малювання. 23 травня такий дозвіл дали, але двома днями раніше на Україну пішло розпорядження III відділу про нагляд за поетом².

25 травня Шевченко поїздом виїхав до Москви.

Ще в Нижньому Новгороді Шевченко висловив думку, що звільнення селян від кріпацтва є головним питанням часу. У Петербурзі, перебуваючи в колі революційних демократів, поет ще глибше відчув наростання революційної ситуації в країні. Криза феодално-кріпосницької системи загострювалася. Все частіше спалахували селянські повстання і заворушення. У щоденнику

¹ Див.: Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.— Київ, 1969.— С. 54.

² Див.: Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 317.

Шевченка знаходимо записи про непокору селян поміщикам. Царат не міг більше правити по-старому, а селяни не мирилися з своєю неволею. Скасування кріпаччини стало на чергу дня.

Чекання важливих суспільних змін знайшло своє відображення в поезії Шевченка «Я не нездужаю, нівроку...» (1858). Це чекання поет висловив з великою силою хвилювання:

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години
Мабуть, ти ждеш?

Порівняння «мов негодована дитина», взяте з народної творчості, несе в собі великий емоційний заряд, передає схвилюваність, тривогу.

Що ж чекають люди, на що вони надіються, яка думка самого поета? У цей період царат розпочав підготовку до проведення селянської реформи. Новий цар Олександр II вважав, що краще звільнити кріпаків згори, ніж чекати, поки вони здійснять це низу. Були створені спочатку секретний комітет, який очолював сам Олександр II, а потім його замінив головний комітет з селянського питання та губернські комітети, до складу яких входили поміщики. Отже, готувалася реформа, яка мала проводитися в інтересах поміщиків. Це добре розуміли революційні демократи. На противагу лібералам, які вважали, що реформа може принести справжню волю селянам, революційні демократи закликали селян не надіятися на ласку царя.

І коли Шевченко, повертаючись із заслання, на пароплаві почув від поміщика-ліберала про майбутню реформу, він поставився з недовірою, оскільки ця реформа мала здійснюватися царем і поміщиками. У щоденнику 9 вересня 1857 р. він записав: «Он (поміщик Вознищин.— Г.Н.) хотя и либерал, но, как сам помещик, проговорил эту великолепную новость весьма не с удовольствием... И не разделив восторга, пробужденного этой великой новостью, я закутался в свой чапан и заснул сном праведника».

У поезії «Я не нездужаю, нівроку...» Шевченко з революційною пристрастю застерігає народ не чекати волі від царя, розкриває поміщицький характер майбутньої реформи, говорить, що вона буде проведена в інтересах кріпосників:

...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав.

Поет усвідомлював, що справжньої волі від царя селяни не одержать. Як і російські революційні демократи, він висловлював думку про необхідність звільнення селян революційним шляхом. У його вірші звучить сміливий заклик до повстання. Цей заклик набуває конкретних форм:

...А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух стальить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Аналізуючи композицію поеми, П. Сердюк відзначає, що вірш має кілька невеликих змістовних, мов би композиційних частин, не виділених за формою, але чітко визначених за змістом¹. Спочатку роздуми про те, що «серце жде чогось» і болить, далі застереження, що від царя не можна чекати справжньої волі, заклик до повстання і нарешті застереження, що буде, якщо народ не повстане і не боротиметься за волю.

Важливу функцію тут виконує перенесення (анжамбеман). Особливо виділяються слова перед перенесенням: «цар Микола», які, вказуючи на справжнього винуватця неволі народу, підсилюють експресію, усувають монотонність викладу. До перенесення Шевченко звертається кілька разів («Мабуть ти ждеш? // Добра не жди...», «Її приспав // А щоб збудить...»).

Таким чином, у невеликому вірші розгорнута ціла програма дій революційної демократії, намічені шляхи революційної боротьби.

Мрії про майбутнє. Логічним продовженням теми повстання, боротьби за свободу є змалювання майбутнього вільного суспільства, як уявляв його поет. Ці дві теми розвиваються паралельно, починаючи з поезії «Заповіт», де вперше прозвучали так сильно. Природним є те, що в період революційної ситуації в країні, напередодні реформи 1861 р. картини майбутнього з'являються в багатьох творах Шевченка.

Однією з поезій, в якій малюється жахливе сучасне і щасливе майбутнє, є «Сон» («На панщині пшеницю жала...», 1858). У ній немає безпосереднього вираження переживань і думок поета. Своєрідністю її є наявність певного сюжету, образів-персонажів, що властиве епосу. П. К. Волинський вважав цей твір «епічною віршованою мініатюрою або епічним віршованим образом»², як називав подібні твори І. Франко («Галицькі образки»).

У вірші створюються образи: матері, сина, згадується лановий. Твір має три картини. У першій дається картина тяжкої праці кріпачки на панському лані:

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку під снопом.

«Такий зачин,— писав Волинський,— розкриває не тільки зміст певної події, а й драматизм переживань героїні твору, супереч-

¹ Див.: Сердюк П. О. «І промовляє серцю думка...» // Укр. мова і літ. в шк.— 1983.— № 12.— С. 19.

² Волинський П. К. «Сон» («На панщині пшеницю жала...») Т. Г. Шевченка // Рад. літературознавство.— 1978.— № 3.— С. 46.

ності, в яких дається художнє вираження конфлікту між природними потребами людини, кріпака і жорстокими умовами праці на панщині»¹.

У картинах підневільної праці поет звертається до різних художніх засобів. Мати не просто пішла, а пошкандибала. Вже цим підкреслено виснажливу працю, те, що мати вибилася з сил і не може більше йти звичайною ходою. Після важкої праці людина прагне до відпочинку. Але такої можливості мати-кріпачка не має. Вона змушена йти-шкандибати годувати свою дитину, яка сповита, очевидно, давно не годована, кричала під снопом.

Поет зумів передати ніжність матері у ставленні до її сина. Вона розповіла, нагодувала його, попестила «і ніби, сном, над сином сидя, задрімала». Таким чином перша частина твору дає нам уявлення про становище кріпаків, про їхню виснажливу працю на панщині.

Мати задрімала, і їй сниться сон. Ця картина дана як протиставлення першій — кріпацькій дійсності:

І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.

Якщо перша частина твору дана в драматичному забарвленні, то друга — ідилічна. Це те життя, та вільна праця, про яку тільки мріють кріпаки. Навіть, побачивши таке життя вві сні, «усміхнулася небога». На жаль, це був тільки сон. Лише в короткочасному сні кріпак може бути щасливий. І поет повертає героїв до реальної дійсності. Мати проснулася — і нічого того, що бачила вві сні, немає. Вона

На сина глянула, взяла
Його тухенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

В останній частині поезії з'являється третій персонаж — лановий, як символ того ладу, що робить нестерпним життя поневолених, виведених у перших двох частинах твору. Не випадково поет виділив це слово. Слово лановий асоціативно пов'язане зі словами *нема нічого*. Слова, винесені в кінець рядків, підкреслюють гірке становище кріпаків і те, що над ними як один із тих, хто робить життя кріпаків нестерпним, стоїть лановий.

У поезії «Сон» Шевченко дає картини майбутнього у формі сну. До цього прийому для змалювання прийдешнього зверталися і інші письменники пізніших часів, зокрема М. Чернишевський («Що робити?»), Панас Мирний («Повія», «Сон»).

¹ Волинський П. К. «Сон» («На панщині пшеницю жала...») Т. Г. Шевченка // Рад. літературознавство. — 1978. — № 3. — С. 47.

Напередодні реформи 1861 р. було деяке полегшення щодо критики кріпаччини, тому цю поезію і опублікував журнал «Русская беседа» (1859, № 3) з присвятою Марку Вовчку як вияв великої пошани до письменниці, що в своїх творах відобразила життя кріпаків, передусім жінок. Поезія «Сон» в тому ж 1859 р. перекладена російською мовою О. Плещеевим і надрукована в «Московском вестнике» (№ 4—5).

Картини майбутнього суспільства постають в багатьох творах Шевченка останніх років його життя. Яскраву ідилічну картину прийдешнього поет зображує у вірші «Ісаія. Глава 35» (1859). У ньому використано матеріал з біблійної книги пророка Ісаї, який жив в Іудейському царстві у VIII ст. до н. е. Пророк розповідав про щасливе життя, яке буде колись. Але в біблійному тексті немає жодного натяку на соціальний протест. Вірш Шевченка набирає зовсім нового ідейного звучання, у ньому говориться про майбутнє, яке буде тоді, коли «святая на землю правда прилетить». Щасливе життя настане для «утомлених рук», тобто для трудящих, бідних людей, які раніше були «кайданами куті». В ті ж вимріяні часи «незрячі прозрять», «нічим одверзуться уста». В нове суспільство придуть колишні раби, для владик же там місця не буде. Оновлення настане і в житті суспільства і в природі:

Оживуть степи, озера,
І не верстовіі,
А вольні, широкіі
Скрізь шляхи святіі
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владыки,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселіі села.

Низка образів твору, зокрема таких, як «прорветься слово, як вода», «дебрь-пустиня неполита, зцілющою водою вмита, прокиньється», «потечуть веселі ріки» та інші мають і конкретне і символічне значення. Вони утверджують щасливе майбутнє життя. Літературознавці¹ відзначають, що подібну картину майбутнього вільного життя народу, який «визволений від оковів» «дозріє» і «густо заселить пустині узбережні», намалював пізніше М. Некрасов у вірші «Горе старого Наума» (1874).

Дещо пізніше за поезію «Ісаія. Глава 35» написав Шевченко вірш «І Архімед і Галілей...» (1860), який має дві частини, графічно не виділених. У першій частині — про Архімеда і Галілея — йдеться найімовірніше про людей, як про «апостолів прав-

¹ Див.: Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX века. — М. — Л., 1961. — С. 222; Івакім Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847—1861 рр. — С. 265.

ди і науки», як висловився Шевченко у вірші «І день іде, і ніч іде...» (1860), написаному десятима днями пізніше.

Згадавши видатних вчених минулого — Архімеда — давньогрецького математика і механіка (III ст. д. н. е.) і Галілея — італійського фізика, математика і астронома (XVI—XVII ст.), який своїми працями доводив правильність вчення М. Коперника про обертання Землі навколо сонця, за що переслідувався інквізицією, Шевченко переходить до змалювання майбутнього, в якому не буде царів і панів. Воно належатиме людям, про яких поет говорить піднесено:

...Умруть
Ще незначатиме царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

Ці слова геніального українського поета звучать урочисто, піднесено, вони славлять людину і ніби передують знаменитому вислову М. Горького: «Людина!.. Це звучить... гордо»¹. Слово *люди* у вірші Шевченка так і проситься написати з великої літери.

Про майбутнє говорить Шевченко і в поезії «Тим неситим очам...» (1860), в якій йдеться про те, що в майбутньому все належатиме «роботящим умам, роботящим рукам». Вони будуть перелогі орать, сіять, їм належить і «посіане жать».

На Україні 1859 р. Із Москви Шевченко разом із поміщиком-лібералом Д. Хрущовим, який був у Петербурзі як депутат дворянства Харківщини в справах скасування кріпаччини, виїхав по Харківському тракту на Україну. Під час подорожі поет зустрічався з Ф. Лазаревським, своїм приятелем ще з часів перебування в Оренбурзі.

На початку червня Шевченко прибув на Україну. Побував у Сумах, Лебедині, гостював у Хрущова на хуторі Нові (на березі Псла) та в Лихвині, де намалював кілька краєвидів. Тоді ж, у червні, написав поезію «Ой по горі роман цвіте...» Відвідав поет українського літератора П. Мокрицького-Таволгу в Пириятині, А. Козачковського — в Переяславі. Про ці відвідини Козачковський писав: «У червні 59 року, вранці, у двір, де я жив, в'їхав поштовий візок. Той, хто сидів у ньому, здався мені схожим на Шевченка. Я не помилюся; мовчки ми привіталися, мовчки він привітав мою сім'ю, мовчки кілька разів, помітно хвилюючись, пройшов по кімнаті, потім глянув у вікно на ярмаркову метушню і висловив бажання подивитися ярмарок; ми пішли... Зайшла мова про очікувану тоді волю... Я нагадав Шевченкові кілька невеличких його творів, забутих ним, він записав їх. Взагалі з розмови з'ясувалося, що з написаних до 46 року його творів чимало втрачено безповоротно»².

¹ Горький М. Собр. соч.: В 30 т.— М., 1950.— Т. 6.— С. 170.

² Спогади про Тараса Шевченка.— С. 79.

Із Переяслава Шевченко їздив у село Козинці, звідки на дубі переправився через Дніпро у село Прохорівку до М. Максимовича. Поет побував у навколишніх селах, зустрічався з селянами.

Наприкінці червня письменник з Прохорівки через Пекарі виїхав у Корсунь і Кирилівку, де зустрівся з сестрою Яриною. Про цю зустріч Ярина розповідає: «От ми сіли гарненько на призьбі; він, сердешний, положив голову на мої коліна та все просить мене, щоб я йому розказувала про своє життя гірке. От я йому й розказую...»¹.

Ця зустріч знайшла відображення у хвилюючому вірші «Сестрі»:

Ти...
На панщині, а я в неволі...
Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву!

Поет тяжко переживав злиденне життя кріпаків, його рідних, особливо його турбувала доля сестри.

Відвідав Шевченко Моринці, а потім поїхав до свого родича Варфоломія Шевченка в Корсунь. Побував Шевченко в Городищі, де зустрівся з підприємцем-цукрозаводчиком П. Смиреном — батьком видатного українського вченого помолога і плодовода, якого засиляли в Сибір за зв'язки з революційним гуртком. П. Смиреном позичив поетові 1100 крб. на видання «Кобзаря». Дмовились, що цей борг буде повернутий примірниками книжки. Це дозволило Шевченкові відмовитися від кабальних умов, запропонованих йому петербурзьким книговидавцем Д. Кожанчиковим. У Городищі Шевченко читав свої твори робітникам і службовцям заводу, зокрема поему «Сон», яка справила на присутніх сильне враження².

Поет мріяв оселитися на Україні. Особливо йому сподобалося місце над самісіньким Дніпром. З цього місця розкривалися чудові краєвиди на Дніпро, кручі, широкі українські степи. Тут був і невеличкий лісок. Та земля належала панові Парчевському. Тарас Григорович доручив Варфоломію Шевченкові вести переговори із власником землі і купити цю невеличку ділянку (біля двох десятин) та збудувати йому (Тарасові) хату.

У час перебування на Україні Шевченко часто зустрічався з селянами. У Корсуні він бачив тяжку їхню працю, говорив про необхідність впровадити машини, щоб «...якомога менш робили людські руки, а більш пара»³, машини. У розмовах з селянами висловлював свої антиурядові, антицарські погляди.

Царські посіпаки не залишали в спокою поета. Невдовзі Шевченка заарештували. Черкаський ісправник В. Табачников розпорядився залишити поета в квартирі пристава під особливим наглядом. Шевченка перевозили то в Черкаси, то знову в містеч-

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— с. 299.

² Див.: Ткаченко М. М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— С. 252.

³ Там же.— С. 31.

ко Мошни, звідки Тарас Григорович 22 липня 1859 р. писав Максимовичам: «Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу вам, як побачимось... Може, я ще заїду до вас, як вертатимусь у Петербург, а може й ні, я ще й сам добре не знаю». Поет ніби відчував, що України він більше вже не побачить.

Під вартою Шевченка доставили в Київ. Оселився він спочатку у священика Ю. Ботвиновського, який взяв його на поруки. Будинок знаходився в Георгіївському провулку. Скоро після цього Шевченко переселився до знайомого фотографа І. Гудовського в будинок на Маложиитомирській вулиці. Потім жив на Пріорці в будинку В. Пашковської — сестри української письменниці С. Лободи. Цей будинок зберігся (вул. Вишгородська, № 5).

По приїзді Шевченка в Київ генерал-губернатор І. Васильчиков наказав взяти поета під нагляд поліції. Чинивник для особливих доручень М. Андрієвський одержав розпорядження допитати Тараса Григоровича. Андрієвський поставився до поета прихильно і в рапорті генерал-губернатору дав позитивну оцінку його поведінки.

У Києві Шевченко зустрічався з молоддю, з студентами. Ф. Лебединцев — історик (літературний псевдонім Ф. Лобода), згадуючи ці зустрічі, писав, що молоді прихильники поезії Шевченка «пили чай, посадили на траві, й розмовляли про красу київської природи та України взагалі, про минувшину, про багатства народної поезії, про необхідність збирати пам'ятки народної творчості і т. інш. і т. інш.»¹.

Одержавши дозвіл на повернення до Петербурга, Шевченко 14 серпня залишає Київ і їде в Переяслав до А. Козачковського. Відвідує Прилуки, Качанівку, де зустрічається з дворовими людьми. На прохання сина Тарновського поет посадив дубок. В альбомі зробив запис:

І стежечка, де ти ходяла,
Колючим терном поросла.

Тут, на Чернігівщині, Шевченко попрощався з Україною, якої більше вже не побачив.

У Петербурзі (1859—1861). На початку вересня 1859 р. Шевченко приїздить до Петербурга. У цей час із Саратова до Петербурга повертається М. Чернишевський, який перед цим був у Лондоні і відвідав О. Герцена та М. Огарьова. Безумовно, Шевченко і Чернишевський тепер часто зустрічалися, вони були однодумцями, їх хвилювало те, якими шляхами буде розгортатися визвольний рух у країні. Шевченко і Чернишевський зустрічалися на квартирі у Костомарова, про це розповідав Д. Мордовцев². Отже, після повернення з України наш поет часто відвідував свого друга. Обидва революціонери-демократи з великою повагою ставилися один до одного. У селянських і національних питаннях

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 46.

² Там же.— С. 349.

Чернишевський часто спирался, за його ж словами, на «такий авторитет, як Шевченко»¹.

У цей час Шевченко відвідував редакцію журналу «Современник», де зустрічався з М. Некрасовим і М. Добролюбовим. Цей журнал український поет висилав своїм родичам. У «Современнике» друкувалися його твори в перекладі російською мовою, за що автору виплачували гонорар.

Шевченко, який зазнавав у молоді роки великої нужди, прагнув, чим міг, допомагати таким же, яким був і сам, виявив бажання бути членом-засновником «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым». Організаторами цього товариства були М. Некрасов, І. Тургенев, М. Чернишевський. Першим головою товариства обраний Є. Ковалевський — письменник, дипломат і мандрівник, близький до гуртка М. Петрашевського.

Особливо поета хвилювала доля його рідних, яких хотів бачити вільними. Здійснити бажання допомагав у цьому поетові і комітет, який звернувся до власника села Кирилівки В. Фліорковського у справі звільнення рідних Шевченка. Зокрема, у Кирилівку за дорученням комітету приїздив учасник революційно-демократичного руху, офіцер М. Новицький, який належав до оточення Чернишевського. Однак поміщик не погодився на звільнення родичів Шевченка з землею, чого добивалися Шевченко і його друзі. І тільки в 1865 р. рідні поета домоглися права на свою землю, але за викуп.

У січні 1860 р. вийшов у світ «Кобзар» Тараса Шевченка. Поет активно розсилав його своїм знайомим і друзям: А. Козачковському, М. Максимовичу, Ф. Лазаревському, Я. Кухаренку. У листі від 29 січня 1860 р. Шевченко просить Варфоломія надіслати «Кобзаря» в Городище і Кирилівку. Даруючи «Кобзар» Марку Вовчку, він робить напис: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович — і рідний і хрещений батько Тарас Шевченко». Нове видання «Кобзаря» поет через М. Я. Макарова, який їхав за кордон, адресує Герцену.

«Кобзар» Шевченка широко рецензувався в пресі. Журнал «Отечественные записки» (№ 3) вміщує рецензію М. Костомарова (без підпису), в якій відзначає, що «Шевченко належить к первоклассным поэтам славянского мира. Его место рядом с Мицкевичем и Пушкиным»². У третьому номері «Современника» надрукована рецензія М. Добролюбова, в якій дається глибокий аналіз поезій Шевченка. Критик відзначає народність і високу художність його творів, вказує на її близькість до народу. Значна увага приділена поемі «Гайдамаки». Тут же наводиться частина автобіографії Шевченка і балада «Тополя» в перекладі російською мовою М. Гербеля. Рецензії публікують М. Михайлов («Русское слово», № 4) та Д. Мордовцев («Русское слово», № 6).

¹ Див.: Спогади про Тараса Шевченка.— С. 334.

² Костомаров М. І. Твори: В 2 т.— Київ, 1967.— Т. 2.— С. 423.

В альманасі «Хата» (1860) вміщено ряд поезій Шевченка. З рецензією на альманах виступив О. Пипін. Він схвально оцінив твори поета.

На прохання редактора журналу «Народное чтение» О. Оболонського Шевченко написав автобіографію. Вона була відредагована і підготовлена до друку П. Кулішем. Цей варіант, авторизований Тарасом Григоровичем, був надрукований у журналі «Народное чтение» (№ 2) під назвою «Письмо Т. Г. Шевченко к редактору «Народного чтения»».

Готується видання творів поета російською мовою, переклади для якого здійснили М. Гербель, Л. Мей, М. Михайлов, О. Плещеев та ін. Твори поета російською мовою друкуються також у журналах «Современник», «Библиотека для чтения», «Русское слово».

У Петербурзі часто відбувалися літературні читання, започатковані з часу заснування Літературного фонду (1859). У них активну участь брав Шевченко. Так, у листопаді 1860 р. І. Тургенєв писав М. Макарову: «Поклоніться Шевченку і Білозерському, як читав Шевченко на публічному читанні і який справив ефект?»¹. Дочка відомого російського архітектора, професора Академії мистецтв, авторка записок про літературне життя Петербурга О. А. Штакеншнейдер про прийом Шевченка на літературних читаннях у Пасажі 21 листопада записала: «Шевченка вона (публіка.— Г.Н.) так прийняла, наче він геній, який зійшов у залу Пасажу просто з небес. Тільки-но він з'явився, як почали плескати в долоні... Бідолашний співець зовсім розгубився. Думаю, що невгамовний цей галас стосувався не стільки особисто Шевченка, скільки був демонстрацією. Вшановували мученика, який постраждав за правду»². Шевченко неодноразово виступав на літературних читаннях. Його виступи завжди сприймалися із захопленням.

Значні успіхи мав Шевченко і як художник. 2 вересня 1860 р. урочисті річні збори Академії мистецтв надали йому звання академіка. У дипломі зазначалося, що Академія «за искусство и познания в гравировальном искусстве признает и почитает художника Тараса Шевченко своим академиком, с правами и преимуществами в установлениях Академии предписанными»³.

У Петербурзі Шевченко зустрічається з молоддю різних національностей. На квартирі у Костомарова з поетом познайомився студент Акакій Церетелі, майбутній грузинський поет, один із основоположників нової грузинської літератури, відомий громадський діяч. Про цю зустріч він писав: «Я вперше зрозумів з його (Шевченкових.— Г.Н.) слів, як треба любити батьківщину і свій народ»⁴. Згодом Церетелі був учасником вечора, присвяченого 100-річчю від дня народження Шевченка, творчість якого знайшла

¹ Тургенев И. С. Полн. собр. соч. В 12 т.— М., 1962.— Т. 4.— С. 156.

² Спогади про Тараса Шевченка.— С. 297—298.

³ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 359.

⁴ Шевченківський словник.— т. 2.— С. 332.

свій відгук у поезії Церетелі. Спільними для обох поетів-гуманістів були мотиви боротьби своїх народів за соціальне і національне визволення та віра в їхнє щасливе майбутнє.

На дачі у Надії Забіли, сестри В. Білозерського, Шевченко познайомився з Ликерою Полусмаковою — колишньою кріпачкою М. Макарова, яка тепер працювала наймичкою в сестри Макарова, В. Карташевської. Поет мав намір одружитися з нею, мріяв про щасливе майбутнє життя, про що писав у листі до Варфоломія 22 серпня 1860 р.: «Я оце заходився жениться... Будущее подружје мое зоветься Ликеря — крепачка, сирота... Вона землячка наша із-під Ніжина». Поет присвятив своїй коханій кілька віршів, намалював її портрет. У поезії «Ликері» з підзаголовком «На пам'ять 5 апреля 1860 г.» він пише:

Моя ти любо! мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі!

Але до весілля справа не дійшла. У вересні між Шевченком і Полусмаковою стався розрив. Поет тяжко переживав це. У вірші, нав'язаному розлукою, він пише:

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розтилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

Так і залишився Тарас Григорович неодруженим.

Повернувшись з України, Шевченко багато працює. Тільки в 1860 р. він написав понад 30 поетичних творів. У них продовжують сильно звучати антицарські, антикріпосницькі мотиви («Саул», «Молитва», «Хоча лежачого й не б'ють...», «О люди! люди небораки!», «Бували війни й військовії свари...», «Дівча любе, чорнобриве...»). Поет критикує релігію, висміює церковників («Гімн черничий», «Світе ясний! Світе тихий!», «Умре муж велій в власняниці»). В багатьох творах прославляє вільну працю, говорить про те, що все, зроблене руками людей, повинно і належати їм («Тим неситим очам...»). Митець роздумує про майбутнє («Не нарікаю я на бога...»). Значна частина творів — це глибоко лірична поезія, інтимна і пейзажна.

Шевченко виконав низку офортів, автопортретів, портрети Ф. Толстого, Ф. Бруні, Л. Жемчужникова та ін.

Антирелігійні мотиви. Поезія Шевченка «Світе ясний! Світе тихий!» (1860) є одним із найгостріших антицерковних творів. Водночас вона викликає і певні труднощі щодо розуміння образу світа. Поет звертається до «Світа ясного! Світа тихого!» У критичній літературі було багато спроб пояснити слово «світ».

Його трактували як «світло», «освіту», «людство», «втілення добра» і т. д. Але повністю пояснити термін, вжитий Шевченком, цими поняттями не можна.

«Світе ясний! Світе тихий!» — це початок гімну Христу, написаного ерусалимським патріархом VII ст. Софронієм. Звертання Шевченка до образу Христа, до його сучасників, до перших християн не випадкове. Досить згадати поеми «Неофіти», «Марія» та ін. І. Франко писав, що «слова «бог», «божий» і т. п. суть у Шевченка радше поетичною фразою, образним реченням, а не мають ніякого догматичного, релігійного значення»¹.

Образ Христа використовувався не тільки Шевченком. До нього зверталися В. Белінський (лист до Гоголя, 1848), М. Огарьов (вірш «Ісус», 1836). В. Михайлов у 1859 р. у п'ятій книжці «Полярной звезды» опублікував вірш з Гейне про вільнодумця Христа².

Однак уже перша строфа свідчить, що поет створює цей образ із революційно-демократичних позицій. Адже Христос терпить від гнобителів. Шевченко називає його «вольним, несповитим», «світлом-братом», говорить, що його «оковано, омурано», «багрянцями закрито» і «розп'ятім добито». Це все ознаки, які характеризують реакційну політику царату по відношенню до народу, до передових діячів. Не випадковим є й те, що тут наявні і речі релігійного культу (багрянці, розп'яття).

Друга строфа починається з заперечення «Не добито!» Отже, ідеї, проголошені Христом, продовжують жити. Відразу ж заклик до дії, до боротьби: «Стрепенися! Та над нами просвітіся..!» Завершується вірш словами:

...Будем, брате,
З багрянців онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленніми піч топяти,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

У творі розгортається ціла програма революційних дій, побудови нового суспільства, в якому не буде місця релігії. Вірш насичений окличними реченнями, звучить по-бойовому.

Як вказує дослідник творчості Т. Шевченка Є. Кудрицький, «поет з винятковою силою користується тут антитезою (кадило і люлька; явленні і піч; кропило і віник — «вимітання хати»), підкреслюючи таким чином свою цілковиту впевненість у тому, що його віщування збудеться»³.

Антирелігійне, а також антицарське спрямування мають і деякі інші твори Шевченка останнього періоду. У вірші «Саул» (1860) поет пише, що релігія служить царям:

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т.— 1980.— Т. 26.— С. 164.

² Див.: Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847—1861 рр.— С. 348.

³ Кудрицький Є. М. До питання про ідейний зміст поезії Т. Г. Шевченка «Світе ясний! Світе тихий» // Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції.— Київ, 1960.— С. 116.

...І царі
Самі собі побудували
Храм, кумирні, олтарі.

У «Подраженні 11 псалму» (1859) Шевченко продовжує цикл «Псалмів Давидових», створених 1845 р. Використовуючи текст псалмів, поет критикує несправедливий сучасний йому лад, говорить про революційне слово, про його участь у боротьбі проти гнобителів:

...Возвеличу,
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Як бачимо, на мистецтво слова поет покладає важливі завдання — стати на сторожі прав поневоленого народу.

Глузливо відгукується Шевченко на смерть митрополита Григорія — відвертого реакціонера — у вірші «Умре муж велій в власяниці» (1860). Висміює заборону Григорієм оздобляти жіночі вбрання хрестиками. За це Шевченко назвав митрополита «юбкоборцем». У вірші засуджуються також однодумці Григорія — В. Аскоченський, який редагував журнал «Домашня беседа», та слов'янофіл О. Хом'яков з його журналом «Русская беседа». Викриває поет релігію і в інших творах. Атеїстичні поезії Шевченка були і залишаються гострою зброєю в боротьбі проти релігії і церкви.

Ще на засланні у Шевченка виникає задум написати поему про матір божу. У листі до В. Репніної від 1 січня 1850 р. він писав: «Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии, непорочной матери Христовой...» Тоді поет не здійснив свого задуму. Він його реалізував у Петербурзі, де й написав у 1859 р. поему «Марія».

Як ми вже знаємо, образ матері широко розроблений у багатьох творах Шевченка («Катерина», «Наймичка», «Неофіти»). У поемі «Марія» постає новий образ матері, який стоїть у ряді найвеличніших у світовій літературі.

Шевченко використав євангелійську фабулу і тому змушений був зберігати її в цілій низці епізодів. Однак поет значною мірою домислює. Після вступу, написаного у формі звертання до Марії, у поемі йде розповідь про життя Марії. Росла вона у наймах. Не мала ні хати, ні родини. У тихе життя сім'ї ясним світлом входить молодий гість, який проповідує нові ідеї. Для Марії він «ніби справді засіяв». Вона з трепетом в душі, прихилившись у куточку, мовчки

...слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.
І словеса його святые
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

Марію привабила не його зовнішність, тільки палка промова. А гість говорив, що він іде народу возвістити месію. Марія за-

кохується в гостя. Скоро вона стає матір'ю. Від долі покритки її рятуює Йосип, який пішов на «брак окрадений».

Всі свої сили, всю себе Марія присвячує синові. Вона виховує його в дусі вірності ідеям батька. І син стає на шлях боротьби, виступає проти гнобителів народу, проповідує нове вчення про те,

Як в світі жить, людей любить,
За правду стат! за правду згинуть!
Без правди горе!

За проповідь нових ідей сина Марії розп'яли. Тепер вона стає на шлях, яким йшов її чоловік, отой дивочний гость, і її син. Мати змогла «своїм святим огненным словом» розвіяти «униніє і страх», вселити в учнів свого сина «дух святий». Отже, справа сина не гине.

Біблійній легенді Шевченко надав життєвої форми. Під новим словом тут розуміються нові революційні ідеї.

Марія показана у звичайній життєвій обстановці. Вона не непорочна діва, а покритка, яких було багато в часи Шевченка. Марія виконує звичайну роботу — пасе козеня, шиє «маленьке сорочення», ходить на Ніл «сороченята прати» і т. д. І водночас — це величний образ жінки-матері. І. Франко високо ставив поему. Він писав, що «Шевченкову поему «Марія» треба зачислити до найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка. Вона займає визначне, а з деякого погляду навіть першорядне місце між такими перлами Шевченкової поетичної творчості, як «Княжна», «Відьма», «Петрусь», «Сотник» та «Неофіти». Основний помисл сеї поеми незвичайно смілий — змалювати життя матері спасителя на основі дуже скупі церковної традиції, а головню на основі власної творчої інтуїції»¹.

Поема написана в час революційної ситуації в країні. Як слушно зауважує Є. П. Кирилюк, «поема «Марія» з'явилась в атмосфері чекання суспільних змін, сподівань народних мас на правду й волю:

А люде ждуть чогось і ждуть,
Чогось непевного»².

Як символ боротьби у поемі виступають образи *молота і сокири*. Поет виявляє гнів проти гнобителів, проти

...Тих, що бачать над собою
Сокиру, молот і кують
Кайдани новие. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці.
І із кровавої криниці
Собак напоють.

Вдаючись до Біблії, Шевченко написав поему, в якій втілює свої погляди і переживання, народжені роками революційного піднесення в країні.

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т.—39.— С. 300.

² Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— С. 559.

«Букварь южнорусский». У часи Шевченка освіта в країні була в занедбаному стані. Царат не був зацікавлений у розвитку шкіл для народу. У той же час передові діячі дбали про освіту народу. У кінці 50-х — на початку 60-х років у Росії і на Україні з'являються перші недільні школи для дорослих і підлітків. У Києві з ініціативи студентів університету відкриваються спочатку Подільська, а потім і Новостроевська (на «Новому строенії») недільні школи, заняття в яких проходили в неділі та святкові дні. Прохання про дозвіл на відкриття таких шкіл підписали студенти М. Драгоманов, А. Свидницький, М. Муравський та ін. Велика роль у відкритті недільних шкіл належить куратору Київської шкільної округи відомому вченому хірургу і педагогу М. І. Пирогову та професору історії університету П. В. Павлову. Недільні школи були відкриті також в Одесі, Миколаєві, Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Єлисаветграді, в селах Ніжинського повіту на Чернігівщині та Вовчанського на Харківщині. Багато недільних шкіл стали центрами пропаганди революційних ідей. Це послужило причиною того, що на початку 60-х років їх закрили.

Революційні демократи надавали недільним школам важливого значення. Шевченко для цих шкіл написав «Букварь южнорусский» (1860), який був виданий 1861 р. тиражем 10 000 примірників. У «Букварі» містилися алфавіт (літери друковані і писані), вправи для читання складів, зв'язного тексту, цифри до 100. У такій книжці необхідно було давати релігійні тексти, і Шевченко вмістив кілька уривків із «Псалмів Давидових» у своєму перекладі (Псалми 12, 53, 93), а Псалм 132 умістив повністю. Початок псалму, в якому засуджується мораль панів і оспівуються братні взаємини між людьми, наведено і в розділі для читання по складах.

Тексти для читання взяті із народної творчості. Тут вміщено «Думу про пирятинського попавича Олексія» та «Думу про Марусю попівну Богуславку».

У «Народних пословицях» наявні соціальні мотиви, в них засуджуються пані, висміюються їх неробство, нечесність:

«Багато панів — а на грєблю й нікому»; «Казав пан: кожух дам — та й слово його тепле»; «Брехнею увесь світ пройдеши — та назад не вернешся».

Значну частину тиражу Шевченко розіслав у недільні школи Києва, Чернігова, Полтави. Гроші, виручені за «Буквар», передавалися школам.

Шевченко мріяв видати ще кілька дешевих посібників для недільних шкіл. Це — лічба, етнографія, географія, історія України. Але цей задум йому вже не пощастило здійснити.

Смерть і похорон поета. Новий 1861 рік Шевченко зустрів тяжко хворим. У листі від 22 січня 1861 р. до В. Шевченка він писав: «Погамо я зустрів оцею новий поганий рік. Другий тиждень не виходжу з хати», а в наступному листі від 29 січня 1861 р. поет пише до В. Шевченка: «Так мені погамо, що я ледве перо в руках держу».

Незважаючи на тяжкий стан, Шевченко продовжує працювати. У цей час він виконав портрети П. Клодта, І. Горностаєва та останній автопортрет.

14—15 лютого поет написав свій останній вірш. Написав його на звороті автопортрета 1860 р. олівцем. У вірші висловлюється передчуття близької смерті:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать,
Та заходиться риштувать
Воли в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до бога.

26 лютого Шевченко написав свого останнього листа І. Мокрицькому, в якому поздоровив його з днем народження. В цьому листі поет писав: «Я болен, другою місяць не только на улицу, меня и в коридор не пускают. И не знаю, чем кончится мое затворничество». Цього ж дня поета відвідав М. Костомаров, який писав, що Шевченко в цей час «сидів за столом, навколо нього були незавершені роботи. Він сказав, що його здоров'я значно покращало і наступного тижня він неодмінно прийде до мене»¹. Але вночі стався тяжкий приступ грудної жаби (стенокардії). Вранці його відвідали М. Лазаревський, Е. Барі та інші знайомі. Коли біля Шевченка залишився тільки В. Лазаревський, Тарас Григорович сказав йому: «От якби додому, там би я, може, одужав»².

Вечері Шевченка відвідали лікарі Е. Барі та П. Круневич. Всю ніч Тарас Григорович провів сидячи на ліжку. Лягти через біль він не міг.

26 лютого (10 березня за н. ст.) 1861 р. він попросив склянку чаю, випив її і почав сходити вниз у майстерню, на східцях ойкнув і упав. Серце великого українського поета перестало битися. Була 5 година 30 хвилин ранку.

Смерть Шевченка була тяжкою втратою для України, для її літератури. Про неї з блискавичною швидкістю розлетілася сумна вістка по всій Україні. У цей день траурні телеграми були одержані в Києві, Харкові, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Кременчуку та інших містах України. М. Чалий засвідчував, що в Києві «звістка про цю сумну подію рознеслась... з електричною швидкістю. Учнівська молодь завирувала»³.

Комітет «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» заявив про свою готовність прийняти витрати на похорон поета, але одержав повідомлення, що це взяли на себе художники, які зробили складчину.

Увечері у М. Лазаревського зібралися друзі Шевченка і шанувальники його таланту. Вони вирішили перевезти поета на Україну, спорудити на могилі пам'ятник, заснувати народну школу

імені Шевченка, встановити одну або кілька стипендій його імені в Київському і Харківському університетах, Одеському ліцеї, Академії мистецтв, видати у високохудожньому оформленні твори, призначити премію за кращу біографію поета українською мовою та за кращу критичну працю про його творчість, допомагати його родичам, щороку відвідувати могилу поета на Україні.

Труну з тілом Шевченка встановлено в церкві Академії мистецтв. Поета в труні малювали художники М. Микешин, В. Верещагін, Л. Жемчужников, М. Дмитрієв та П. Ейснер. Гіпсову маску зняв скульптор П. Клодт.

28 лютого (12 березня за н. ст.) відбувся похорон Шевченка. Церква і коридори Академії мистецтв були переповнені. Над труною поета виголошували промови П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров, В. Хорошевський. Останній говорив польською мовою. Вірші українською мовою, присвячені поетові, прочитали О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Таволга.

У промовах підкреслювалося значення творчості Т. Шевченка для українського народу і всього слов'янського світу. П. Куліш говорив: «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському мирові чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах,— всюди він був би між своїми. Боявся єси, Тарасе, що вмиреш на чужині, між чужими людьми. Отже ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним»¹.

У другій половині дня траурна процесія вирушила до Смоленського кладовища. Труну несли розкритою, за нею йшли О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Білозерський, Ф. Достоевський, Л. Жемчужников, М. Костомаров, П. Куліш, Микола і Василь Курочкіни, брати Лазаревські, М. Лесков, М. Михайлов, М. Некрасов, І. Панаєв, О. Пипін, М. Салтиков-Шедрін, І. Тургенєв і багато інших.

На Смоленському кладовищі виступили співробітник «Современника» Ф. Хартахай, який говорив українською мовою, та поет-демократ М. Курочкін. Останній сказав: «Ще одна могила розкрилася перед нами! Ще одна чиста, чесна, світла особистість залишила нас; ще одна людина, яка належала до високої сім'ї обранців, що висловили за народ найсвітліші його вірування. Людина, яка вгадала найзаповітніші його бажання і передала все це невмирущим словом,— закінчила гірке своє життя, сповнене боротьби за переконання і всякими стражданнями»². Дальші виступи поліція заборонила.

У березневому номері журналу «Основа» надруковані невіглошені промови Є. Южакова і П. Чубинського та вірші невідомого автора під псевдонімом «Пскович».

Друзі Шевченка порушили клопотання про дозвіл перевезти прах поета на Україну. Такий дозвіл був даний. 26 квітня домовину викопали, поклали в свинцеву труну, яку накрили червоною китайкою і повезли на залізничний вокзал. На Україну прах Шев-

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 144.

² Там же.— С. 378.

³ Там же.— С. 386.

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— С. 326.

² Там же.— С. 330.

ченка супроводжували О. Лазаревський і Г. Честахівський. У Москві труна була встановлена в церкві Тихона на Арбаті. Прощатися з Шевченком приходило багато його прихильників, серед них О. Бодянський та М. Тихонравов. З Москви небіжчика повезли кінськими поштовими трактом через Серпухів, Тулу, Орел, Волобуєво, Кощельовку, Дмитровку, Севськ, а далі по українській землі через Есмань, Глухів, Кролевець, Батурин, Борзну, Ніжин, Носівку, Козелець, Залісся, Бровари.

Урочистою була зустріч у Борзні, організована В. Забілою та в Оленівці. «У Ніжині зустріч була особливо урочиста: на зустріч вийшли всі цехові із значками, лицейсти та гімназисти»¹.

У Київ труна прибула надвечір 6 травня. На лівому березі Дніпра її зустріли біля шосейного мосту: «коней випрягли, і домовину повезла публіка»². Ставити труну в університетській церкві було заборонено. Встановили її в різдвяній на Поштовій площі. Промови виголошувати не дозволили. Постало питання, де ховати Шевченка. Спочатку виникла думка поховати в Києві, але потім родичі і друзі вирішили поховати на горі, біля Канева.

7 (19 за н. ст.) травня о 4 годині дня траурна процесія рушила понад Дніпром до Ланцюгового мосту, де стояв пароплав «Кременчук». Супроводили труну тепер брати і сестра, Варфоломій Шевченко з сім'єю, В. Забіла, О. Лазаревський, Г. Честахівський, І. Сошенко, М. Чалий, студенти університету, серед яких були М. Лисенко, М. Старицький, Т. Рильський, П. Житецький та ін. Із Києва пароплав відправився о 7-й годині ранку 8 (20 за н. ст.) травня і о 4 годині дня прибув до Канева.

На похорон зібралось багато народу. Прибув М. Максимович. Труна встановлена в Успенській церкві. 9 травня відбулася багатолюдна панахида, а 10 (22 за н. ст.) травня о 7 годині вечора відбувся похорон Шевченка на Чернечій горі, яку з того часу народ назвав Тарасовою горою. Тепер ця назва є офіційною.

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА

Шевченко завершив процес формування нової української літератури, розпочатий І. Котляровським, продовжений Г. Квіткою-Основ'яненком, Є. Гребінкою, поетами-романтиками. Розвиваючи кращі традиції попередньої української літератури, Шевченко підніс її на новий, не бачений раніше рівень, вивів її на шлях світової літератури. Він виступив як великий новатор, став основоположником нової української літератури.

Творчість Шевченка знаменувала утвердження української літературної мови на народній основі. У його поезії синтезувалася писемна і жива розмовна мова. Цей процес розпочався в кінці XVIII ст., продовжувався у творчості попередників Кобзаря. Шевченко став основоположником і української літературної мови.

¹ Спогади про Тараса Шевченка.— С. 168.

² Там же.

Шевченко був не тільки поетом, а й визначним художником. Уже в час навчання в Академії мистецтв він одержує три медалі. Молодий художник виступає як новатор, звертається до теми життя народу.

Тарас Шевченко — великий народний поет. Уже назва його першої збірки «Кобзар» свідчить про те, що поет співав про народ і для народу. У його творах народ заговорив про своє життя, висловив свої мрії, сподівання.

М. Чернишевський ставив творчість Шевченка поруч із поезіями А. Міцкевича, Г. Плеханов писав, що «Тарас Григорович належить до числа найбільших народних поетів, яких тільки знає всесвітня історія літератури»¹.

М. Горький називав Шевченка в одному ряду з найвидатнішими народними поетами слов'янського світу: «Шевченко, Пушкін, Міцкевич,— люди, які втілюють дух народу з найбільшою красою, силою і повнотою»².

Творчість Шевченка пробуджувала в українського народу соціальну і національну свідомість, кликала до революційної боротьби. Український поет виступав разом з російськими революційними демократами, був несхитним борцем за свободу народу. Його твори мали велике революціонізує значення. У час революційного піднесення у країні поезія Шевченка широко використовувалася в революційній пропаганді партією більшовиків. Слово Шевченка звучало у виступах партійних агітаторів, промовляло до народу з листівок, звучало в піснях.

Коли царат заборонив відзначати столітній ювілей Шевченка, більшовицька газета «Правда» виступила з двома статтями про Шевченка. В. І. Ленін у статті «До питання про національну політику» говорив про значення заборони вшанування Шевченка для революційної агітації: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»³.

Творчість Шевченка має інтернаціональне значення. У своїх творах поет виступав як співець дружби народів. Його поезія допомагала народам колишньої Російської імперії у боротьбі проти царату. Твори Шевченка відомі на всіх континентах земної кулі, звучать багатьма мовами. Вони піднімають дух поневолених на боротьбу за свою свободу і незалежність.)

¹ Плеханов Г. В. Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії // Світова велич Шевченка.— Т. 1.— С. 239.

² Горький М. Про російську інтелігенцію і національне питання // Світова велич Шевченка.— Т. 1.— С. 429.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 64.

У грізні роки, коли мирна праця нашого народу була перервана віроломним нападом гітлерівського фашизму, твори Шевченка відігравали важливу роль у боротьбі із загарбниками. Запальне слово письменника закликало свято боронити рубежі Вітчизни. «Кобзар» був потрібною книжкою на фронті. За роки війни твори Шевченка видавалися 14 разів, їх загальний тираж — півмільйона примірників.

Полум'яні Шевченкові слова використовували художники. На одному із плакатів звучав заклик: «І вражою злою кров'ю волю окропіте (1942, художники І. Кружков та С. Отрошенко), на іншому — «...Не втечете і не сховаєтесь!» (1944, художник А. Шавиків). В. Касіян — автор плаката «Не дайте матері, не дайте в руках у ката пропадять» (1943). Вірші Шевченка вміщалися у фронтових газетах, звучали в лісах, окопах, бліндажах. Вони надихали воїнів на священну боротьбу проти ворога.

Твори Шевченка актуально звучать і сьогодні. Вони вчать любити свою Вітчизну, виховують віру в творчі сили народу, надихають на самовіддану працю. Мрії поета про те, що «оживуть степи, озера», а «пустиню опанують веселії села», здійснюються в наш час. І це робить його нашим сучасником. »

Про світове значення творчості Шевченка добре сказав народний поет Узбекистану, академік Гафур Гулям: «Вірний і геніальний син українського народу — безсмертний, він належить усім народам, незалежно від того, якою мовою вони говорять і в якій частині земної кулі вони живуть, бо він оспівував і боровся за такі високі, благородні, справді людські ідеали, які безсмертні і які виражають кращі думи, мрії й прагнення всіх народів»¹.

ВСЕНАРОДНА ШАНА

У дожовтневий час царат чинив всілякі перешкоди увічненню пам'яті Шевченка. У 1881 р. була навіть заборонена урочиста панахида в Києві та Петербурзі.

1882 р. серед передової громадськості України постало питання про приведення до належного стану могили поета. Ця робота виконана у 1883—1884 рр. Пізніше обладнана світлиця у хаті І. Ядловського — сторожа могили, який доглядав її з 1883 до самої смерті — 1933 р. У світлиці висів прикрашений рушниками портрет Шевченка, на столі лежав його «Кобзар». З 1897 р. заведено книгу для записів, що їх робили відвідувачі цього священного місця.

Могили Шевченка у різні роки відвідали М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, М. Лисенко, Леся Українка, О. Кобилянська, В. Стефаник. Тут побували М. Горький, М. Лесков.

¹ Всенародна шана: Відзначення сторіччя з дня смерті та 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. — Київ, 1967. — С. 279.

За Радянської влади могилі Шевченка приділяється багато уваги. У 1925 р. за постановою Уряду Радянської України могила поета оголошена державним заповідником. До 125-річчя від дня народження письменника на ній встановлено новий пам'ятник (автор М. Манізер), відкрито музей. У грізні перші дні Великої Вітчизняної війни сюди приходили воїни, щоб поклястися захищати рідну Вітчизну, не шкодуючи сил і самого життя. Ось один із записів: «Ми зобов'язуємося до останньої краплі крові і останнього дихання захищати нашу Батьківщину від фашистських варварів. Не володіти Гітлеру Україною»¹, — писали воїни Н-ської частини 25 червня 1941 р. А 6 липня 1969 р. учасник визволення Канева, Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант Андрющенко записав: «Відвідав могилу і музей поета, революційного демократа Т. Г. Шевченка, образ якого надихав нас, воїнів, на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками при звільненні України і зараз служить прикладом беззавітного служіння Батьківщині і своєму народові»².

Могила Шевченка дорога не тільки українцям. Її відвідують трудящі Російської Федерації і Казахстану, Білорусії і Молдавії, Грузії і Литви та інших радянських республік. У книзі відвідувачів записи письменників і сталеварів, учених і учнів, колгоспників і воїнів. На Тарасовій горі побували представники всіх континентів, більше як із ста країн світу.

Перші пам'ятники Шевченкові з'явилися ще в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Невеликий пам'ятник (погруддя) поету було встановлено в 1881 р. на півострові Мангишлак. У 1899 р. в Харкові в садибі української діячки народної освіти, педагога й популяризатора творів Шевченка Х. Алчевської перед жіночою недільною школою, яку вона очолювала, встановлено мармурове погруддя поета (автор В. Беклемішев). У 1903 р. в Седневі, що на Чернігівщині, в колишньому маєтку Лизогубів, з якими особисто був знайомий Шевченко, встановлено невелике бронзове погруддя. Питання про спорудження пам'ятника поетові у Києві з повною силою постало на початку ХХ ст. У час піднесення революційного руху 1905—1907 рр. дано дозвіл на збирання коштів для цього. Але з початком імперіалістичної війни 1914 р. збір припинено, а зібрані кошти царат повернув на ведення війни.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін, Комуністична партія, Радянський уряд постійно дбають про гідне вшанування й увічнення пам'яті Шевченка. 30 листопада 1918 р. В. І. Ленін підписав постанову Раднаркомом про встановлення монументів діячам соціалізму і революції, письменникам та іншим видатним людям. На виконання цієї постанови 1918 р. споруджені пам'ятники Шевченкові у Москві і Петербурзі.

¹ Із книги народної шани. — Дніпропетровськ, 1976. — С. 52.

² Там же. — С. 201.

1935 р. у Харкові урочисто відкрито один із найкращих пам'ятників Великому Кобзареві. 1939 р. з нагоди 125-річчя від дня народження поета споружено пам'ятники у Києві та Каневі (автор усіх трьох пам'ятників М. Манізер). У ювілейному 1964 р. відкрито пам'ятник у Москві (скульптори М. Грицюк, Ю. Синькевич, А. Фуженко). Пам'ятники встановлено у багатьох містах і селах України та інших республік, зокрема у Моринцях, Шевченковому (колишня Кирилівка), Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Черкасах, Сумах, Мукачевому, Конотопі, Форті Шевченка (півострів Мангишлак), Ашхабаді. Всього в Радянському Союзі нараховується близько 400 пам'ятників Шевченкові.

Піднісся Шевченко на п'єдесталах за кордоном у Палермо (1951), Вінніпегу (1961), Торонто (1961), Нью-Йорку (1970), Буенос-Айресі (1971), Тулузі (1971), Парижі (1978). (Докладніше про пам'ятники поету див. у кн. А. Німенка «Пам'ятники Тарасові Шевченку», К., 1964, а також у «Шевченківському словнику», К., 1977, т. 2, с. 78—80).

1949 р. у Києві в урочистій обстановці відкрито Державний музей Т. Г. Шевченка, а філіал його в будинку, в якому жив поет, функціонує з 1928 р. (Київ, провулок Шевченка, № 8-а). Літературно-меморіальні музеї створено у селі Шевченковому Звенигородського району на Черкащині, у Форті Шевченка на півострові Мангишлак Казахської РСР, де Тарас Григорович відбував заслання у 1850—1857 рр., у Ленінграді, де жив і працював художник у 1858—1861 рр.

За давньою традицією в березневі дні вшановується пам'ять Шевченка. У 1911 р., незважаючи на обмеження і заборони, 50-річчя з дня смерті поета відзначалося передовими колами на Україні і в усій країні.

Активно розпочала підготовку до 100-річчя від дня народження поета прогресивна громадськість. І хоч офіційно відзначати цю дату було заборонено, урочисті збори відбулися в Києві, Петербурзі, Москві, Херсоні, Полтаві, Одесі, Ніжині, Черкасах, Сімферополі, Іркутську, Владивостоці та багатьох інших містах і селах. 100-річчя українського поета відзначалося і за кордоном, зокрема у Парижі, Женеві, Софії, Відні, Нью-Йорку, Вінніпегу та інших містах світу. У Кракові на ювілейному вечорі Шевченка був присутній В. І. Ленін разом із Н. К. Крупською.

З перших років Радянської влади за постановою Раднаркому України і Президії ВУЦВК у березневі дні проходили урочисті засідання, мітинги, організовувалися концерти в містах і селах України. Широко відзначався ювілей Шевченка в 1939 р. У Києві відбувся пленум правління Спілки радянських письменників СРСР, присвячений 125-річчю від дня народження поета.

З 1952 р. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР проводить наукові шевченківські конференції, у яких беруть участь вчені, письменники, інші діячі культури України, Росії та

інших радянських республік. Великого розмаху у всесвітньому масштабі набуло відзначення 100-річчя від дня смерті і 150-річчя від дня народження поета в 1961 і 1964 рр. Щорічно присуджуються Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка за кращі твори літератури й мистецтва.

У радянський час твори Шевченка видаються великими тиражами. Поезії його виходять під традиційною назвою «Кобзар». З'являються повні видання творів Т. Шевченка. 1939 р. виходить «Повна збірка творів» у п'яти томах, яка була першим виданням усієї літературної спадщини письменника, відомої на той час. До Вітчизняної війни розпочато видання «Повного зібрання творів» Шевченка у десяти томах, яке закінчено у післявоєнні роки. Сюди ввійшли літературні твори і мистецька спадщина Шевченка. До 150-річчя від дня народження поета видано «Повне зібрання творів» у шести томах (1963—1964). Готується нове академічне видання у дванадцяти томах.

Постать Шевченка приваблювала багатьох митців. Ще за життя поета свої вірші йому присвятили В. Забіла, Г. Андрузький, В. Александров. На арешт Шевченка та інших кириломефодіївців щирим словом відгукнулася О. Псьол («Три сльози дівочи»). М. Максимович написав вірш на повернення поета із заслання. «Свої почуття, викликані смертю Тараса Григоровича, висловили у віршах О. Афанасьєв-Чужбинський, О. Кониський та ін. М. Некрасов у вірші «На смерть Шевченка» говорить про українського поета:

Все йому знане: тюрма петербурзькая,
Допит, заслання, жандармів люб'язності,
Сині, безкраї степи оренбурзькі,
Грати залізні...¹

Кілька віршів присвятив Шевченкові Ю. Федькович. Соловій Буковини вважав себе продовжувачем справи Кобзаря, заявляв, що йтиме шляхом, ним указаним («Нива»). Леся Українка присвятила Шевченкові свої ранні вірші «Жалібний марш» та «На роковини Шевченка». Високо цінував спадщину Шевченка І. Франко. Його перу належить чимало глибоких статей про поета. Великий Каменяр написав і поезії, присвячені Шевченкові: «XXIII роковини смерті Шевченка» та «На могилі Тараса».

Після Жовтневої революції до постаті Шевченка звертаються багато поетів, прозаїків, драматургів. С. Васильченко, якого приваблювало героїчне життя поета, написав повість «В бур'янах», що є першою частиною незакінченого твору «Широкий шлях». О. Іваненко відобразила основні періоди життя Шевченка у творі «Тарасові шляхи», в якому особливо яскраво подані дитячі роки. Образ Тараса Григоровича займає помітне місце у її романі «Марія», присвяченому Марку Вовчку.

¹ Некрасов М. Вибрані твори.— Київ, 1946.— С. 80.

Про життя в Петербурзі і на Україні до 1847 р. розповідає у романі «Поетова молодість» Л. Смілянський, час заслання — тема роману З. Тулуб «В степу безкраім за Уралом». Останні роки життя Шевченка відтворено у повісті О. Ільченка «Петербурзька осінь». Взаємини поета з Варварою Репніною стали темою повісті В. Дарди «Його кохана». Цикл біографічних повістей написав правнук рідної сестри поета Катерини Д. Красицький. Є твори про Шевченка в О. Десняка, Ю. Збанацького, П. Панча, С. Склярєнка, Ю. Яновського та ін.

Особливо багато творів, присвячених Шевченкові, належить поетам. Уже в 1918 р. П. Тичина пише вірш «На могилі Шевченка», пізніше «Листи до поета», «Нам треба голосу Тараса», «Ленін іде на шевченківський вечір», драматичну поему «Шевченко й Чернишевський». У роки Великої Вітчизняної війни з-під пера В. Сосюри виходять вірші «Шевченко в Донбасі», «Шевченко з нами», після війни — «Кобзареві», «Дочка лісника».

Цілу низку поетичних творів про Шевченка написав М. Рильський («Шевченко», «Вінок безсмертя», «Зустріч у Нижньому», «Пророк зорі»). Зворушливі поезії вийшли з-під пера А. Малишка («Тарас у кириломефодіївців», цикл «Зоре моя вечірняя», збірка «Віщий голос»), драматична пісня «Тарас Шевченко». О. Ющенку належить ціла збірка поезій «Шевченко йде по світу». Твори, присвячені Шевченкові, займають почесне місце у поезії Б. Степанюка, І. Неходи, А. Турчинської, П. Дорошка, М. Тарновського, Д. Білоуса, Л. Забашти.

Про Шевченка-козачка розповідає Д. Бедзик у п'єсі «Невільник»; петербурзький період — тема п'єси В. Суходольського «Тарасова юність»; Ю. Яновський у п'єсі «Молода воля» відтворив життя Шевченка на Україні, його взаємини з кріпаками, з кириломефодіївцями; останні роки життя поета відображені в драматичній поемі І. Кочерги «Пророк», у якій виведено і образ М. Чернишевського.

Образ українського поета створили також російські письменники В. Лебедев-Кумач, О. Твардовський, М. Тихонов, О. Прокоф'єв, О. Сурков, К. Паустовський, білоруські — Янка Купала, Якуб Колас, а також письменники Грузії, Вірменії, Казахстану та інших братніх республік.

Перші переклади поезій Шевченка з'явилися ще за його життя. Російською мовою їх перекладали О. Плещеев, М. Курочкін, М. Михайлов, М. Гербель. «Кобзар» російською мовою видавався у 1860, 1869, 1876, 1905 роках. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції твори Шевченка російською мовою друкуються систематично. Здійснено кілька п'яти томних видань творів письменника (1948—1949, 1955—1956, 1964—1965).

У XIX ст. поезії Шевченка перекладають грузинською, вірменською, литовською, латиською, естонською, білоруською, узбецькою, молдавською мовами.

У роки Радянської влади з творами Шевченка познайомилися народи Таджикистану, Азербайджану, Казахстану, Киргизії. У наш час твори українського поета перекладаються всіма мовами народів СРСР.

Шевченко один із найбільших світових поетів, він зайняв гідне місце поруч із такими геніями, як Байрон, Пушкін, Міцкевич, Гейне, Гюго, Беранже. Твори Шевченка високо цінили всесвітньо-відомі вчені, зокрема видатний датський критик Г. Брандес, шведський славіст А. Енсен, французький соціолог Е. Реклю, чеський громадський діяч, критик З. Неєдлий, болгарський філософ і критик Т. Павлов та ін.

Ще за життя поета з'явилися переклади його творів польською мовою. Першим перекладачем був письменник-демократ Л. Совінський, який 1861 р. здійснив переклад поеми «Гайдамаки». Починаючи з 1863 р., поезії Шевченка перекладаються болгарською мовою. У другій половині XIX ст. вони побачили світ словацькою та сербохорватською мовами.

Німецькою мовою у 1860 р. була опублікована автобіографія поета відома під назвою «Лист Т. Г. Шевченка до редактора «Народного читання», а 1870 р. у Чернівцях виходить книжечка австрійського перекладача і літературознавця Й.-Г. Обріста, в якій дано критико-біографічний нарис і переклад 14 творів («Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», уривки із «Гайдамаків», «Заповіт» та ін.). Німецькою мовою твори Шевченка перекладав І. Франко («Марія», «Кавказ», «Заповіт», «Неофіти», «Світе ясний! Світе тихий»).

Французькою мовою переклади з'являються з 1976 р. Вони здійснювалися багатьма письменниками, зокрема Е.-А. Дюраном, Л. Арагоном та ін. Серед англійських перекладачів (і дослідників) творів Шевченка — Е.-Л. Войнич. Твори Шевченка читають рідною мовою в Монголії, Угорщині, Швеції і в багатьох інших країнах світу.

Яскравим свідченням всесвітньої слави українського поета є Всесоюзне Шевченківське літературно-мистецьке свято «В сім'ї вольній, новій», яке щорічно проводиться з 1981 р. У ньому беруть участь представники не тільки всіх братніх республік, а й багатьох країн світу. Всі вони відзначають повагу своїх народів до генія України. У 1986 р. відбулося шосте, а в 1987 р. сьоме таке свято. У 1986 р. серед інших гостей на свято приїхав індійський письменник Муххамед Шеріф, який переклав поему «Катерина». Із собою він привіз видання Шевченкового щоденника. Наш індійський друг повідомив, що мовами народів Індії здійснено 22 переклади «Заповіту».

Професор Пекінського університету Тань Де Лінь, яка була на цьому святі (1986), розповіла, що в Китаї широко відомі поезії Шевченка, що твори нашого поета там перекладаються, починаючи з 20-х років. Першим перекладачем був відомий письменник і громадський діяч Мао Дунь. Нинішній «Кобзар» китайською мо-

вою містить понад 80 творів (гостя подарувала примірник цього «Кобзаря» Київському університету).

Як про свого сучасника говорив про Шевченка кубинець Мануель Діас Мартінес, який заявив, що український поет «сьогодні живе і бореться за незалежність разом з народами Центральної Америки. Я бачив там його, я чув там його пісню»¹.

В'єтнамський поет Ву Куан Фуонг відзначив, що «поезія Шевченка близька і зрозуміла всім волелюбним народам світу, вона нині наснажена високою моральною силою. Його твори кличуть поневолені народи до боротьби за свою свободу»².

Шевченко — наш сучасник. Його твори, сповнені гуманізму і правди, завжди актуально звучали і будуть звучати для всіх поколінь.

¹ Геній, що єднає народи // Літ. Україна.— 1986, 13 берез.

² Там же.

ЗМІСТ

Від автора	3
1 Дитинство та юнацькі роки (1814—1837)	5
Рання творчість (1837—1843)	13
Балади	17
Лірика	25
Поєми	30
Драматургія	64
2 Життя і творчість перед засланням (1843—1847)	72
Лірика	92
Політична сатира	102
Соціально-побутові поєми	140
Балади	150
3 Після арешту і на засланні (1847—1857)	154
В казематі	154
Перший період заслання (1847—1850)	159
Другий період заслання (1850—1857)	190
Повісті	198
Щоденник	204
4 Життя і творчість останніх років (1857—1861)	205
Значення творчості Шевченка	238
Всенародна шана	240

41-62

НБ ПНУС

526695

Учебно-методическое пособие
Недилько Георгий Яковлевич
ТАРАС ШЕВЧЕНКО
Жизнь и творчество
Книга для учителя
На украинском языке
Киев, «Радянська школа»

Завідуючий редакцією української літератури *Ф. С. Кислий*.
Редактор *М. В. Гуць*.
Художник обкладинки *В. В. Красій*.
Художній редактор *М. Ф. Неваарикаша*.
Технічний редактор *М. С. Губар*.
Коректори: *Г. А. Зацерковна, А. І. Сергієнко, І. М. Ситниченко*.

НБ № 5757.

Здано до набору 20.03.87. Підписано до друку 11.01.88. БФ 05005. Формат 68×90/16. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 16,5+0,06 вкл. Умовн. фарбо-відб. 15,56. Обл.-вид. арк. 18,14+0,05 вкл. Тираж 29 000 прим. Вид. № 30621. Замовлення № 218. Ціна 85 к.

Видавництво «Радянська школа», 252053, Київ, Ю. Коцюбинського, 5.
Обласна книжкова друкарня, 320091, Дніпропетровськ, Горького, 20.